

**ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК
„КРСТЕ МИСИРКОВ“**

ISSN 0025-1089

МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

ГОДИНА LXIII 2012

**СКОПЈЕ
2012**

МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

Излегува еднаш годишно

Редакција:

Светлана Давкова-Ѓоргиева
Олгица Додевска-Михајловска (заменик одговорен уредник)
Веселинка Лаброска (одговорен уредник)
Љупчо Митревски (секретар)
Катица Трајкова

Уредувачки одбор:

Кирил Конески
Коста Пеев
Влоѓимјеж Пјанка
Трајко Стаматоски
Рина Усикова
Виктор Фридман
Гизела Хавранек

Лектура:

Веселинка Лаброска
Љупчо Митревски
Катица Трајкова

Адреса:

Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје, пошт. фах 434

Број на жиро-сметка:

40100-788-1242

Тираж:

300 примероци

Печат:

Винсент-графика, Скопје

Финансирано од Министерството за култура на Република Македонија

СОДРЖИНА

СТАТИИ

- Илија Чашуле
Македонски лексички соодветства со бурушаскиот јазик* 7
- Андреј Н. Соболев
О македонском говоре села Требиште, Голо Бордо, Албанија ... 42
- Емилија Бојковска
Поимна и термилошка поделба на речениците: надреченица,
подреченица и надреченичен остаток 72
- Лилјана Митковска и Елена Бужаровска
Типови модалност во неменливите има да-конструкции 83
- Марија Кусевска
Дискурсниот маркер ама: прагматичка анализа на неговата
употреба во говорните Чинови на несогласување 104
- Биљана Мирчевска-Бошева
Зафразеосемантичкото поле *ѓнев* во македонскиот јазик 119
- Олгица Додевска-Михајловска
Биелементните фразеологизми со симетрични структури во
македонскиот јазик 131
- Виолета Николовска
Од семантиката на фати и фатален 143
- Елизабета Бандиловска-Ралповска
Семантичкиот систем на боите во рамките на
парадигматските односи 154
- Александра Ѓуркова
Речениците со директен и индиректен говор во македонските
црковнословенски ракописи 166
- Наталија Андријевска
Образувањата со без- во македонските црковнословенски
ракописи од аспект на антонимијата 177

Мери Цубалевска Глаголската префиксација во Ваташкиот минеј	187
Марија Чичева-Алексиќ; Елка Јачева-Улчар Интервенциите на Павел Божигропски во текстот на Кониковското Евангелие	197
Васил Дрвошанов Изразување на семемата „стрмен“ во македонските говори	204
Светлана Давкова-Ѓоргиева Околу етимологијата на поимот <i>сад/џосаџка</i>	219
Гоце Цветановски Влијанието на урбаната средина врз јазичниот израз на поединецот и на колективот	227
Бранислав Геразов; Зоран Ивановски Систем за синтеза на говор на македонски јазик базиран на квази-двогласи	234
Наташа Стојановска-Илиевска Македонските предлози–индикатори на причинската релација и нивните англиски преводни еквиваленти	242
Јасминка Делова-Силјанова	255
Чешките фраземи со компонента <i>џеџица</i> во преводите на македонски јазик	255
Елена Јованова-Грујовска Изразување субјективност при именувањето на храната	268

ПРИКАЗИ

Димитар Пандев Промоција на Толковен речник на македонскиот јазик	274
Емилија Црвенковска Учебник за македонскиот јазик и за Македонија	280
Елизабета Бандиловска-Ралповска Современите лингвистички истражувања во македонистиката и придонесот на македонските лингвисти во стабилизацијата и во стандардизацијата на јазичната норма на македонскиот јазик	285

Бојан Петревски	
Синтаксичка монографија од примарно значење	291
Гоце Цветановски	
Уште еден труд во прилог на комплетирањето на дијалектниот мозаик на македонската јазична карта: „Штипскиот говор“ од Билјана Маленко	297
Бисера Павлеска	
Нов прилог кон проучувањето на македонската писмена традиција	302
Катица Трајкова	
„Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција“ од Марија Паунова	310
Љупчо Митревски	
Звонко Танески, Македонско–словачки компаративни согледби (студии и интерпретации)	314
Звонко Танески	
Деловната комуникација и етика низ призмата на новите научни и академски истражувања	318

ИН МЕМОРИАМ

Весна Миовска	
М-р Маринко Митков (1941 – 2012)	322
Елена Јованова-Грујовска	
м-р Петре Ристујчин (15.3.1937-19.8.2011)	326

Илија Чашуле

811.163.3'373

811.371'373

МАКЕДОНСКИ ЛЕКСИЧКИ СООДВЕТСТВА СО БУРУШАСКИОТ ЈАЗИК*

Апстракт: Во рамките на генетската сродност на бурушаскиот јазик со индоевропските јазици, се разгледуваат лексичките врски меѓу бурушаскиот и македонскиот јазик, кои, главно, се однесуваат на основниот зборовен фонд, кој, во принцип, е помалку подложен на позајмување. Анализата покажува дека среде балканските словенски и несловенски јазици има специфична и директна врска на бурушаскиот со македонскиот јазик. Иако точниот идентитет на балканскиот супстрат сè уште е непознат, сепак, според анализата, може да се утврди дека бурушаскиот јазик е поврзан со него.

Клучни зборови: македонски, бурушаски, балкански супстрат, лексички соодветства, јазичен контакт

1. Вовед

Во последниве десетина години во повеќе мои трудови (Чашуле 1998а, 2003а, 2003б, 2004, 2009а, 2009б, 2010, 2012а и 2012б) го споредивме и го поврзавме бурушаскиот јазик¹ со индоевропскиот. Во нашата етимолошка анализа отквивме систематски лексички, фонолошки и, што е најважно, опсежни и фундаментални граматички соодветства (за последниве види го прегледот во трудовите на Чашуле 2003б: 69-79). Врз основа на анализите на преку петстотини и педесет етимологии и извонредно значајни соодветства на повеќе од шеесет најчесто граматички, но исто така и деривациски морфеме (именски падежни наставки, глаголски префикси, суфикси и наставки, целокупниот инфинитен систем, сите придавски суфикси како и целокупниот систем на личните и показните заменки, постпозиции, прилози итн.), заклучивме дека бурушаскиот е индоевропски јазик, генетски поврзан со северозападната индоевропска група, особено со палеобалканските јазици (в. во трудот на Чашуле 2004 за можната корелација со фригискиот).

Бурушаскиот фонолошки систем, внатрешните варијации и фонолошките соодветства со праиндоевропскиот јазик се система-

тизирани кај Чашуле (2003б: 24-42; 2004: 55-67). Соодветствата (осумдесетина) во основната лексика на имињата за деловите од телото и функциите, исто така, може да се најдат во трудовите на Чашуле (2003а и 2009б).

Во трудот на Чашуле (2003б) даваме опширна анализа на бурушаските ларингали и нивните систематски и директни соодветства со индоевропските ларингали. За поново вреднување и за образложена поткрепа на овие докази видете во трудот на Алонсо де ла Фуенте (Alonso de la Fuente 2006).

Блискиот сооднос на бурушаскиот броен систем со индоевропскиот може да се види во анализата во трудот на Чашуле (2009б).

Во трудот на Чашуле (2012а) целиот бурушаски заменски систем, заедно со исцрпна фонолошка и граматичка споредбена анализа, се доведува во блиска корелација со индоевропскиот.

Во трудот на Чашуле (2010) се сосредоточуваме посебно на изворната бурушаска индоевропска лексика (не од индоиранско потекло), која ги содржи рефлексите на индоевропските гутурали. Книгата дава целосна етимолошка анализа на околу сто и педесет автохтони бурушаски корени (со многу деривати) и воспоставува корелации со различни индоевропски гранки. Овој труд уште повеќе го зацврстува нашиот став дека бурушаскиот не е изолат туку северозападен индоевропски кентум² јазик кој покажува најблиски афинитети со албанскиот, балтословенските и германските јазици, од една страна, а меѓу палеобалканските јазици со бригискиот, тракискиот и старомакедонскиот, од друга страна.

Опсежното и целосното споредување на бурушаските термини кои означуваат сродство (триесет и два термина) со праиндоевропскиот е обработено кај Чашуле (2012б).

Ерик П. Хемп (Eric P. Hamp (R), во неговата рецензија на англиската верзија на оваа статија, врз основа на нашите докази, тврди: „Бурушаскиот е во неговата суштина индоевропски – поточно во релација со индоевропскиот или индохетитскиот, а можеби, но потребни се повеќе докази, е дел од индобурушаски“ и понатаму продолжува: „Се прашував дали бурушаскиот е креолизиран дериват, сега се прашувам (Чашуле 2009а) дали е овчарски креолски јазик? (како во древна Британија)“. Ова тврдење е во согласност со нашиот условен заклучок дека бурушаскиот би можел да е „јазик кој типолошки се трансформирал во одредена фаза од неговиот развој преку јазичен контакт“ (Чашуле 2010а: 70).

Од особена важност за пристапот во оваа статија е опсежната анализа како и споредбата на бурушаската лексика од овчарската терминологија со индоевропската во трудот на Чашуле (2009а) каде што заклучуваме дека таа е речиси во целост автохтоно индоевропска. Пронајдовме триесет и два овчарски термини од индоевропско (но не индоиранско) потекло во бурушаскиот, од кои десет, што е најважно, имаат директно соодветство со супстратната (тракиска?) овчарска лексика во албанскиот, романскиот, ароманскиот и македонскиот.

Палеобалкански соодветства можат, исто така, да се најдат во трудот на Чашуле (1998а: 13-18, 21-36). Иако таа монографија е надмината во повеќе аспекти, сознанијата и хипотезите се сè уште валидни. Укажуваме и на рецензиите на Башир (Bashir 1999) и на Врабје (Vrabie 2000: 210), кој беше прв што ги прифати нашите рани сознанија во 1993 година и забележа подоцна дека „хевристичката важност на оваа книга за идниот развој на проучувањата на сите индоевропски (но пред сè балканските јазици) како и за бурушаскиот е очигледна“. Ја наведуваме и оценката на специјалистот за фригискиот јазик Нерознак (Neroznak 1998: xi) за големата важност на оваа книга за палеобалканските и индоевропските проучувања³.

Студијата на Чашуле (2004) е опсежна студија за бројните непосредни соодветства меѓу бурушаскиот и фригискиот, кој е изворно палеобалкански јазик, и тоа на полето на митологијата, ритуалите, погребните обреди и ономастиката (осумдесет проценти од сите фригиски глоси соодветствуваат со бурушаскиот јазик).

Земајќи ги предвид многуте специфични живи легенди за потеклото на бурушаскиот народ од војниците на Александар Македонски и нивните персиски жени (Sidky 1999) и особено бурушаско-палеобалканските јазични соодноси (со фригискиот и тракискиот) во трудот на Чашуле (2012б), се разгледуваат можни зборови од старомакедонско потекло во бурушаскиот јазик.

Изворите за бурушаскиот јазик се значителни. Најзначаен и најавторитативен е Бергеровиот труд (Berger 1998) во три тома на дијалектот на Хунза-Нагар (граматика, текстови и бурушаско-германски речник). Сè уште е релевантен и постариот пионерски труд во три тома на Лоример за бурушаските дијалекти на Хунза-Нагар (1935-1938) и Јасин (1962). Многу е корисен и компактниот основен бурушаски речник на Вилсон (Willson 1999). Во Бакстром и Радлоф (Backstorm - Radloff 1992) има многу корисно социолингвистичко истражување за зачувувањето на бурушаскиот јазик и се

дадени основни споредбени податоци со околните јазици, како шинаски, домаки, вахански и балти. Кај Варма (Varma 1941), описот на дијалектните разлики меѓу бурушаските дијалекти на Хунза и Нагар е од особена корист. Фундаментални за изучувањето на јасинскиот бурушаски се и граматиките и речниците на Бергер (Berger 1974), Тифу и Песо (Tiffou and Pesot 1989), Тифу и Морин (Tiffou and Morin 1989) и Зарубин (1927).

За утврдувањето на аспектите од историската фонологија и морфологија на бурушаскиот јазик и неговата внатрешна реконструкција многу значајна е Бергеровата постхумно објавена синтеза (Berger 2008).

Извори за индоевропскиот материјал даваат и трудовите на: Покорни (Pokorny 1959), Воткинс (Watkins 2000), Малори и Адамс (Mallory and Adams 1997, 2006) и Бак (Buck 1949). Во однос на словенските јазици ги користев ЕССЈ (1974-), Скок (Skok 1974), Глухак (Gluhak 1993), БЕР (1971-) и Фасмер (Vasmer 1986-1987), а за македонскиот јазик РМЈ (1961-1966), Димитровски и др. (1987-) и Пеев (1999-).

Важно е да се спомене дека материјалите за бурушаскиот јазик се внимателно проверени во однос на персиски, урду и индоариски заемки од страна на Бергер, Лоример, Моргенстерн, Зарубин, Еделман, Климов, Варма, Тифу, Будрус, Тиканен и други научници кои го имаат проучувано јазикот и чии сознанија се упатно вклучени во Бергер (Berger 1998). Главниот извор што го користевме за натамошна споредба со индоариските јазици е Тарнер (Turner 1966) а за персискиот, Стајнгас (Steingass 1999) [1892].

За утврдените фонолошки соодветства меѓу бурушаскиот јазик и (пра)индоевропскиот, со примери, дискусија и анализа, како и за интерната варијација, види во трудовите на Чашуле (2003б: 24-42; 2003а или 2004: 55-67; 2010), и посебно за граматичките корелации во трудот на Чашуле (2012а).

2. Бурушаско-македонски и јужнословенски лексички соодветства

Утврдената поврзаност на бурушаскиот јазик со супстратната албанска, ароманска и романска лексика и општо со албанскиот јазик како и со старобалканските јазици, ни даваат право да се запрашаме дали и некој друг од балканските јазици покажува такви корелации.

Вистинскиот идентитет на балканскиот супстрат сè уште не е откриен во балканистиката. Во македонската област во антиката Георгиев (Georgiev 1981: 147-48) разликува „прото-фригиска група

(во северна и централна Македонија, сливот на Црна Река)“ и „македонска група (јужна Македонија, сливот на реката Бистрица) и Тракија на исток“. Исто така треба да ги додадеме Пајонците, коишто Хомер ги поврзува со Фригијците, и кои „биле одделна етничка целина меѓу Илирија, Тракија и Македонија“ и „кои се населиле на реката Аксиус [Вардар]“ (Katičić 1976: 117-18, кој забележува дека „Пајонија е празен простор на лингвистичката мапа на Балканот“).

Според тоа, најважниот извор за супстратните остатоци во македонскиот јазик треба да се бара меѓу пајонскиот, тракискиот, бригискиот (фригискиот), или старомакедонскиот (за старомакедонскиот Хемп претпочита да го употребува терминот „хеленски“).

Општо е познато дека податоците за сите старобалкански јазици се многу ограничени и се однесуваат, главно, на ономастиката во случајот со тракискиот и пајонскиот и на помалку од сто и педесет зборови во случајот со старомакедонскиот. При нивното проучување се наидува на големи тешкотии. Сепак, да го парафразираме Јакобсон: „Јас сум проучувач на старобалканскиот супстрат и јазици; сите релевантни докази ќе бидат земени предвид“ (Friedrich 1966: 31). Какви-годе нови извори на податоци за старобалканските јазици треба многу внимателно да се испитаат, па макар и биле оневозможени со сериозни ограничувања.

Во оваа статија фокусот е на македонскиот јазик, најбалканизираниот јужнословенски јазик во центарот на Балканскиот јазичен сојуз (*Sprachbund*). Пронајдовме околу петнаесет лексеми, кои главно му припаѓаат на основниот зборовен фонд на македонскиот јазик и кои немаат цврста словенска етимологија и не можат да се објаснат како заемки од грчкиот, албанскиот, ароманскиот или од турскиот јазик. Од овие, еднаесет директно се поврзуваат со бурушаскиот јазик. Тука вклучуваме и некои зборови што можат да се најдат единствено во јужнословенските јазици и каде што македонскиот семантички развој најблиску се совпаѓа во значењето со бурушаските зборови. Се разбира, етимони со поширока словенска распространетост не спаѓаат овде.

И покрај тоа што секогаш има опасност од случајни совпаѓања, да се утврди дека околу седумдесет проценти од сите зборови во македонскиот јазик што се супстратни или во некои случаи архаизми се совпаѓаат со автохтони бурушаски зборови е надвор од секоја случајност.

Некои од соодветствата што се анализирани тука, претходно биле накратко дискутирани на пр. македонските глаголи *бара*

(Чашуле 1998а: 30), (2001: 50-51), (2009а: 185-86) и (2009б: 6-7); *вика се* (Чашуле 2003б: 61-62); и *врне* (детална анализа за последниов глагол има во трудот на Чашуле [1998б], но исто и во [2009а: 185-86]). Во статијата нивните етимолошки анализи се значително проширени.

Најпрвин ги анализираме [1-4] зборовите кои единствено ги има во македонскиот јазик ([4] делумно и во бугарскиот) без веродостојна прасловенска етимологија и со докази од палеобалканските јазици.

[1] бурушаски⁴ *barén-*, *bare-* „гледа, бара“: македонски *бара*: Хесихиј *bôroi* „ophthalmoi“ („очи“)

Ова е најцврстото соодветство бидејќи имаме тринасочна корелација помеѓу бурушаскиот, македонскиот и една стара (негрчка, предгрчка?) глоса кај Хесихиј.

Бурушаскиот глагол *barén-*, *baré-* „гледа, гледа кон; бара, пребарува; гледа, разгледува“ (L 70-71) (B 40) (Willson 20: „1. гледа кон нешто, набљудува, забележува, погледнува. 2. бара, побарува, пребарува 3. обрнува внимание; внимава; слуша; има на ум; зема предвид; размислува; е свесен за. 4. проценува; пресудува; гледа колку добро некој нешто прави; проверува колку добро нешто е направено; открива; тестира 5. одгледува; се грижи, варди (деца); заштитува; има нешто на око. 6. како сврзник : „тогаш, потоа“ (поврзува дејство од коешто резултира некое откритие) и *barénc.* „јазик за глувонеми“ (во L „предзнак, гледање, внимавање“), *baré* (имп.) „покажи!“ размисли!, мора да знаеш дека...”, и *baré ke* (на крајот од реченицата) „несомнено!, па, се обложувам дека“ (B 40), како и *d-waran-* „бара, има потреба од“ (B 465). Би можело тука да се вклучи и бур. *bar gán-* „да шпионира, дознава, набљудува, дава“ (*gán-* „земе“) (B 144), и покрај тоа што Бергер го дава под *bar* „збор“.

Во една условна интерпретација⁵, ако ја претпоставиме општата промена $b > : m$ (B I: 82), а Бергер (Berger 2008: 3.21) истакнува дека насоката на промената не може да се одреди), бур. *d-ú-mar-* „прашува, бара, побарува“ (B 280-81) би можело исто така да припаѓа тука⁶.

Ако се земе предвид добро потврдената бурушаска промена од ие. $w- > b-$ (в. околу триесет примери во трудот на Чашуле 2010а: 6-8), несомнено е дека бурушаските зборови се поврзани со индоевропскиот корен **wer-* „забележува, внимава“ (Pfeifer 1993 II: 1532): ие. **wer-(e)-*: ст.ирски *cō(a)ir* „соодветно, правилно“, лит. *vėrt* „гледа, забележува, испитува“, ствн. *gi-war-* „внимателно“, ствн. *wara*

„грижа, внимание“, гот. *wars* „внимателно, трезвено“, стнорд. *vari* „грижа, внимание“, стангл. *warian* „внимава“, стнорд. *vari* „грижа, внимание“, стангл. *warian* „внимава“, *wær* „внимателен“, англ. *ware* и *wary*, хет. *werite-* „страв“ (> „внимава на нешто“, според М-А), грч. *oráō* „гледа“ и, што е најважно, глосата кај Хесихиј (која всушност не е грчка, со *w->b-*) *bôroi* „ophthalmoi“ = „очи“ Фик, Курциус, цитирани кај Буасак (Boisacq 1950: 710), тох. АБ *wär-* „мириса“ (IEW 1164) (М-А2 327) и суфиксираната (статична) форма **wer-ē-*, Lat *verērī* „почитува, се воодушевува“ (Wat 99-100). М-А (417) забележуваат дека коренот е „извонредно широко распространет и секако стар во индоевропскиот јазик“.

Додека пслов. **varati* „држи, варди“ би можело да се разгледува тука, Скок (Skok 1974 III: 565-66) го смета за заемка во јужнословенските јазици од старофранкискиот јазик *waron* „aufmerken, beachten“. Да ги споменеме и српското и хрватското *var* (16-ти век) „внимание, стражарење“, *obariti* (15-ти век) „држи, варди, брани“, *obariti* „држи“ и *obarovati* „заштити“ (*ob* + *varovati* „custodire“).

Треба да го разгледаме и алб. *ruaj~ruej* „варди, чува, набљудува“ > *rojë* „стражар“ (Orel 1997: 374), што Јокл (Јокл 1911 : 75-76) го спореди со грч. *oráō* „гледа“ и ствн. *wara* „внимание“ (подоцна поддржано од Барик (Barić 1919: 88) и Чабеј (Çabej 1974 II: 82-83) (т.е. од истиот ие. **wer-8* како погоре). Посебно треба да се одбележи алб. *vrej* „набљудува“, коешто Мејер (Meyer 1891) го смета за универбација на *vë* „става“ + *re* „внимание“ и кое Камарда (Camarda 1864: I 45) исто така го поврзува со грч. *oráō* „гледа“, исто *vë, rej* „обрнува внимание“, каде *re* (indecl.) значи „внимание“.

Можеби исто така треба да укажеме на македонското *варка* „обрнува внимание, се грижи, варди“ (Димитровски 1983 : I, 222) или *варај, варајѝе* (императив) во македонската и бугарската народна поезија „пази, биди внимателен“, како и во современиот македонски збор *варај* „слушни! пази!“ (за изразување на тага, воодушевување - ох! ау! оф!) коишто БЕР (I 119) ги поврзува со српското/хрватското *varati, varovati* „се грижи за, варди“ и интересно, но неубедливо го смета за можна заемка од герм. *wahren* „чува, штити“. (Забележете ја паралелата со императивната употреба во бурушаски.)

Особено важен и релевантен за изјаснувањето на бурушаскиот глагол е македонскиот глагол *бара* „бара, побарува, пребарува; изискува, побарува, сака, замолува“, дијал. „бара, претресува“, дијал. „се смешува (во)“, дијал. „допира, чувствува“ (рефлекс.), арх. дијал. „се грижи за нечие здравје, си бара лек за себе си, се <обидува> да

се излечи себе си“ (за последното значење, в. кај Андоновски (1950 : 240) и (РМЈ I : 22) обработен кај Чашуле (1998: 30) и (2001: 50-51). Од особена важност за нашата етимолошка анализа е семантичкиот развој во македонските југоисточни егејски дијалекти каде *бара* го има и со значење на „гледа“ (Пеев 1999: 112-13). Тука припаѓаат исто така и дијалектните форми *барва*, *барнува* и *барне* а можеби и макед. *ибара* „бара потамина“ (со експресивниот префикс ч-).

ЕССЈ (I: 158-59) го реконструира прасловенскиот глагол **barati*. Покрај македонските примери, даден е и буг. *барам* „допира“ и „работи“ и дијал. (се мисли на македонските дијалекти) „бара, прашува“, словн. *barati* „прашува“, словк. *barat'* „крши, буши“, и ст.рус. **barati* „бори се“ и предлага морфолошка етимологија, т.е. дека **barati* е итеративен облик од **boriti/ *boriti se* „бори се“ (етимологија предложена од Голомб (Gołab1963: 213-15), т.е. од ие. **bher-* „сече, буши, дупчи“ (Wat 10), кој наведува дека има семантичка иновација во јужнословенските јазици. Бернекер (Berneker (цит. во ЕССЈ I: ибид) и Садник и Аицетмилер (Sadnik и Aitzetmüller 1955 IV: 237, цит. во ЕССЈ, ибид) сметаат дека овие словенски зборови немаат јасна етимологија. БЕР (I: 33) точно одбележува дека семантичките корелации меѓу словенските јазици не се јасни во овој етимон а ние би додале дека се целосно нетипични. Иако морфолошката анализа на Голомб е прифатлива, семантичката ширина е преголема, особено за толку тесно поврзана гранка како што е словенската. Треба да се забележи дека таквата семантичка трансформација не се наоѓа воопшто во индоевропските јазици – во нив зборовите за „бара, пребарува“ се одразени во смисла на „се разодува, оди по, трага, бара, гледа“ (Vuck 1949: 764).

Особено е важен фактот дека постои широка семантичка дивергенција меѓу македонското значење и значењето во останатите словенски јазици како и меѓу словенечкиот и македонскиот и источнословенските и западословенските јазици, што дава тежина на идејата за супстратно потекло, посебно во случајот со македонскиот јазик.

Кај лексикографот Хесихиј од голема важност е глосата *bōroi* „ophthalmoi“ = „очи“ (IEW 1164), каде го имаме истиот бетацизам како во бурушаскиот, бригискиот, старомакедонскиот и тракискиот. Од овој аспект треба да се спомене и старо-македонско-фригиската изолексема *bédu* „вода“ < IE **wed-* „вода“ (Neroznak 1978: 172) – исто така во бурушаски *budóo* „вода за миене, вода која се стоплува на сонцето“ (В 61). Исто така треба да се забележат и двата примери на овчарски зборови кои ја покажуваат истата фонолошка промена:

бур. јас. *beskáret* „брав, овен (над двегодишна возраст, скопен)“ (B 42) и бур. јас. (DC) *bešké*, исто *bišké*, Hz Ng *bišké* „влакна (од животни), крзно“ < IЕ **wes-* „облекува“ (Wat 101) + *-ka*, во корелација со алб. *bashkë* „волна од овца“ и ром *bască* „овчо руно“ (за целосната анализа в. кај Чашуле [2009а: 163-66]. Бурушаскиот исто така го има глаголот *-wási-* „става нешто на или облекува“ (за у-ед. предмети *bišá-*) „облекува; носи; става (облека); поправа, додава; вклопува; закачува, обесува“ (Will 121).

Ова укажува дека продуктивниот, основен македонски глагол *бара* нема реална словенска етимологија и е супстратен остаток. Ако се земе предвид високо балканизираниот карактер на македонскиот јазик, ова не би требало да дојде како изненадување.

Во сите пројавувања наведени погоре, најблиското и уникатно семантичко, деривациско и фонолошко соодветство е меѓу современите македонски глаголи *бара*, *барне*, *барнсва* и бурушаските *barén-*, *baré-* кои во основа произлегуваат од изворното значење „гледа, внимава“ набљудува, му фаќа окото“, кои и во двата јазици понатаму се развиле во „бара, побарува, има потреба од“ како и во „се грижи за“. Промената *w->b* и многу веројатното редување *w- : b-* е од голема древност – на пример во современиот македонски *варка*, *варај* наспроти *бара*, *барне*, *барнува*; а во бурушаскиот *d-waran-* : *barén-*, *bare-*. Не можеме да ја исклучиме можноста македонските форми со *в-* да не се од исто потекло како формите со *б-*.

[2] Бурушаски *bambulá* „~ машки“: македонски *бамбал* „дебел, мрзелив човек“, како *бамбал* „потечен“ (како *бамбал*) : бригиски *bambalun* „пенис“; бурушаски *bambulá* *buš* Ng „мачор“ (*buš* „мачка“) (L 68) (B 35).

Зборот *bambulá* што овде означува „машкост, од машки пол“ може да се поврзе со удвоената основа во фригиската глоса *bambalun* „пенис“ (изведен од **bhal-bhal* [Нерознак 1978: 139], т.е. од ие. **bhol-*, **bhel-* „дува, отекува; со деривати кои се однесуваат на различни тркалезни предмети и на идејата на набрекната машкост“, на пр. грч. *phallós* „фалус“ или ст.англ. *beallucas* „тестиси“ (Wat 9) и поблиску со лит. *bambalos* „дебел маж, момче“ *bambti* „набрекнува“ [IEW 120]).

Наоѓаме соодветство меѓу макед. *бамбал* „дебел, мрзелив човек“, макед. дијал. како *бамбал* „отечен“ (збор што го нема во другите јужнословенски јазици) и фригиските и литванските зборови со бурушаскиот. Сите овие зборови се самите по себе експресивни – в. го понатаму и буг. дијал. *брамбало* „дебела личност“ (Банско

[западнобугарски /источномакедонски] дијалект), обележан како „нејасен“ во БЕР (I:99).

Дополнителна потврда за постоењето на оваа индоевропска основа во бурушаскиот јазик наоѓаме во зборот *balk* „талпа, штица, полица“ (L 68) (B 34-35), што го изведуваме од ие. **bhel-ĝ-* или **bhel-ĥ-* „грета, талпа“, на пр. грч. *phálagks* „трупец, цепеница; борбена линија, борбен поредок“, *phálkēs* „штици на брод“, лат. *fulciō* „потпира (се)“, лит. *balžiena* „попречна грета“, прасл. **bolzina* „дрвена основа, талпа; перница“ (од ие. **bholĝh-īn-ā*), ст.англ. *balca* „мал насип меѓу бразди, грета, носач“ (Клајн - Klein 1966 I: 143) (G 134-35), којашто понатаму се изведува од ие. **bhel(ǵ)-* „напумпува, надувува, отекува“, на пр. грч. *phallós, phálēs* „пенис“ итн. Во бурушаскиот би имале развој од ие. **bholĝh* > **bolg* > **balg* > *balk* (со карактеристичното обезвучување на согласката на крајот од зборот во изворни бурушаски зборови).

Бурушаскиот ги има и зборовите *bam* „силен (маж)“ (B 35) и *bambú* НХ, исто така и *bamphú* „топка; балон“ а и *bambúto* НХ „голема и тркалезна (топка)“ (B 36). Во ие. имаме и сооднесување со латв. *bamba* „сфера“, исто *bumba* „топка, бомба, сфера“ и санск. *bimba-* „сфера, ģуле, диск, заоблен дел од телото“, коишто можат да бидат од експресивно потекло (Buck 1949: 907-08).

Конечно, во бурушаскиот имаме *balbál* „карпа што е испакната на надвор, карпа која надвиснува“ (L 67) (B 31), а овој збор Бергер го изведува од *bal man-* „виси надолу, надвисува“ (можеби имаме тука контаминација на два корена). Имаме удвоена основа иста како онаа реконструирана за етимологијата на фриг. *bambalun*.

Можеби исто е поврзано и бур. *búmbalten* „глужд; зглоб на стапалото, испакнување на скопната коска“ (LYs 44), „испучување, испакнување, глужд“ (Зарубин 1927: 331), „зглоб на прст, глужд“ (BYs 135). Бергер и Лоример сметаат дека е сложенка каде што втората компонента е *ten (-lten?)* „коска“. Овој збор може да се поврзе со ром. *bumbăreáză*, (со варијантите *bumbăreásă, bumbăreăță* „опашна коска, опашка“ (Illyes 1988: 231), каде што значењето на „(коскена) испакнатост“ се појавува како основно и се верува дека е дел од супстратното наследство на овој јазик. Погирк (Poghirc 1969: 329) и Нерознак (Neroznak 1978: 197) ги споредуваат романските зборови со фриг. *bambalun* и предлагаат оригинално значење на „потечен“, „заоблен предмет“, кое соодветствува со македонскиот.

Фонетското соодветство со првата компонента на бурушаскиот збор е непосредно. Фурне (Furnée 1982: 29) го поврзува буру-

шаскиот збор со грч. *boúbalis* „рбетен мозок, скочна коска“ (Хесихиј), што би можело да е заемка во грчкиот јазик, иако фонетиката не е толку прецизна. *Búmbalten* затоа може да се анализира како $< *bo/am-bal-lten$ (дисимилација $l-l : m-l$) $< *bhol+bhal+lten$ (дисимилација $a : a > o : a$).

Среде јужнословенските и балканските јазици единствено македонскиот јазик го зачувал зборот *бамбал* кој има директно формално и семантичко соодветство со бригискиот и бурушаскиот, и поради тоа овој збор е многу силен кандидат за супстратен остаток.

[3] Бурушаски *harált* „дожд“, *war man-* „(за дожд) врне поројно“: македонски *врне*, фригиски *Litwersas* „божество на дождот“

Го одбележуваме бур. *hará-*, јас. *hariá-*, нег. хунза *oóara-* „уринира“, *-wara-* „pissen lassen“ и *harás.* „урина“; Бергер тука го вклучува и *harált* „дожд“ (L 196) (B 191-92).

Понатаму имаме бур. *hér-* „липа, плаче, жали“ *hers.* „плачење“ (L 199) (B 197). Според Вилсон (Willson 1999 : 64), негативната форма од *héras* „плаче“ е *oówaras*, којашто е идентична со негираниот облик од *hará-* „уринира“. Има и бур. *war man-* „(за дожд) да врне поројно“ (B 464) (иако оваа последна конструкција би можела да е од индоариско потекло).

Несомнено е дека бурушаските форми се изведени од пие. (или можеби ие. (Hamp (R) $*h_1wers-$, $*h_1wer-$ „дожд“ (> „уринира“) (M-A 477): грч. *ouréō* „уринира“, лат. *urina* „урина“ кои некои етимолози ги поврзуваат со санск. *varsa-* „дожд“, *var-*, *vāri-* „вода“ (Ernout, Meillet 1959: 1137, Buck 1949: 237), (во IEW 81 од ие. $*wer-s-$) и понатаму ср.ирски *fras* „врнеж“, грч. *eérsē* „роса“, хет. *warsa* „врнежи од дожд“ авест. *aibi-varšta-* „наврнат“. Присуството на ларингалот, семантичкото проширување во „уринира“ и вокалот на основата *-e-* ја исклучуваат можноста ова да е заемка од староиндискиот или индоариските јазици. Почетниот ларингал го оневозможил бетаизмот.

Деривацијата и етимологијата на основниот македонски глагол *врне* несв. „паѓа дожд“ се поопстојно дискутирани во трудот на Чашуле (1998б). Глаголот и коренот не можат да се најдат никаде во јужнословенските јазици, освен кај имиња на места за кои се смета дека се од супстратно потекло (Павловиќ - Pavlovič 1993: 435) ниту пак во современите балкански јазици, што овој глагол го прави силен кандидат за стар супстратен остаток. Глаголот го изведовме од истиот индоевропски корен забележан погоре. Среде старобалканските јазици го одбележавме фригискиот збор *Litwersas* „бог на

дождот; ритуална песна“, каде што втората компонента е исто така изведена од ИЕ **h₁wers-*, **h₁wer-* (Neroznak 1978: 150).

Во овој случај немаме цел да воспоставиме и да утврдиме ексклузивна корелација меѓу македонскиот и бурушаскиот (и покрај тоа што фонетското соодветство е најдобро ако се изземе староиндискиот јазик), туку да се покаже дека постои тринасочна споредба меѓу овие два јазика и фригискиот.

[4] Бурушаски *du* „јаре (до едногодишна возраст независно од кој пол)“, (исто *dúdo*) : македонски *дујак* „јаре“, *дуде* „детенце“, буг. *дуде* „галовен начин за обраќање кон дете“

Бурушаскиот збор *du* „јаре“ (до едногодишна возраст независно од кој пол)“, НХ исто така *dúdo* (L 139) (B 123) може внатрешно да се поврзе со гнездо од бурушаски зборови кои во трудот на Чашуле (2003a: 36-37) ги изведовме од ие. **dhē(i)-* „дои“ (IEW 242), исто така со *-l-* формант, т.е. < ие. **dheh₁ileha-* „цицка, града, брадавица“, **dheh₁lus* „хранење, цицање“ (M-A 82, кои ја сметаат оваа форма за северозападен и подоцнежен индоевропски збор за „цицка, града“).

Коренот е широко застапен во бурушаскиот и не може да се изведе ниту фонетски ниту пак семантички од индиските или иранските јазици: (1) бур. јас. *-dil* (BYs 142), хунза-нагар *-ndil* „града, гради“ (L 276) (B 302), (сп. со ср.ирски *deil* „цицка“, ст.в.немски *tila* „женска града“, ст.англ. *delu* „града, цицка“, ст.норд. *dilkr* „јагне“) и понатаму со (2) Јасин *dúlas* „момче, младич“ (BYs 142), Хунза и Нагар *hilés* „момче, младич, ерген; дете, детенце“ (L 201-02) (B 198) (последната форма Бергер (Berger 2008: 55) ја смета за секундарна, изведена од формата со *d-*) (сп. со латв. *dēls* „син“, алб. *djalë* „момче, млад маж, син“ (реконструирано од Чабеј 1976 [в. кај Десницакаја 1984], од ст.алб. **delās* „момче“), лат. *filius* „син“; (3) бур. *diltar* „сурутка“ (пр., алб. *dhallë* „сурутка“ (Namp 1998b), исто алб. *dele* „овца“ како и илир. *dalm-* „овца“ (IEW 242), и веројатно (4) *dúno* „брадавица од виме“ (B 125) (сп. со ст.ирски *denaid* „брадавица“ (<**dhi-na-ti*) од истиот корен: *dīnu* „јагне“). За дискусијата за промената *i : u / _ l, r*, пројавена тука, видете кај Бергер (Berger 2008: 2.10).

Сите овие примери укажуваат на тоа дека е голема веројатноста бурушаското *du* да му припаѓа на истото гнездо.

Има интересна паралела меѓу бурушаската удвоена форма *dúdo* наведена од НХ и илир. *deda* „маќеа“, за која Покорни (Pokorny - IEW 235) укажува дека можеби доаѓа од ие. **dhē(i)-* „цица“, а не од детски-

от збор за „баба и дедо“. Бурушаскиот го има и женското име *Dudábai* и машкото име *Dúdo*, сп. со фригиското име *Dudes* (Petrova 1996:185).⁷

Од посебен интерес е сооднесувањето меѓу бур *du* „јаре“ и *Mcđ* (дијал.) *дујак* „јаре“ (-*j*)ак е суфикс), (Пеев 1988:41) (испитаникот објаснува дека се нарекува *дујак* од *дуј*- „цица, дои“).

Го одбележуваме понатаму и македонскиот збор *гуге* „милозлив термин (обично) за детенце“ (Димитровски 1987: 187) што би можел да биде деминутив/хипокористик на -*e* од основната форма **dudo* (како, на пр., *шааше* (дем. хип.) : *шаашо* (основно) „татко“) или пак со независен развој. *Дуге/гуга* исто така го има и во бугарскиот јазик: *гуга* „мало девојче кое сè уште не е крстено“, *гугана* „дебело дете или жена“ (копривштитчки дијалект), *гуге*, *гугке*, *гугенце* „нежна форма за обраќање кон дете“ (бански и тетевенски дијалекти) (БЕР I: 442) каде што за овие експресивни форми бугарските етимолози предлагаат етимологија од турски *dudu* „дебела жена“.

Следната категорија на соодветства [5-6] вклучува зборови кои се застапени во јужнословенските јазици, романскиот и албанскиот, и за кои се смета дека се од балканско супстратно потекло. [6] има поширока карпатска дистрибуција.

[5] Бурушаски *џок* „остар (планински) врв“ : македонски *чука* „каменест планински врв“, бурушаски *џик ѓт* - „набива нешто во нешто“ *џик- џик ѓт*- „сече на мали парчиња“: македонски *чука*, *чукне* „тропа, удира, заковува во; става, пика“.

Бурушаското *џок* наг. бур. „остар врв“, исто јас. бур. *џок* „највисока точка, планински врв“ (Т-М 1989: 17), *џоко* „вертикален, висок, исправен, стрмен“ (исто и во јазикот *шина*) (L 100) (B 90) и *џооко* Ng „со прави и шилесто развиени рогови; (за мажи) со тесна, долгманеста глава“ (B 90).

Овие зборови може да се споредат со широко распространетиот балканизам кој се смета од супстратно потекло: ром. *ciusa* „врв на планина“ алб. *џикџ* „исто“, буг., срп., хрв. *џика* „рид“, макед. *чука* „каменест планински врв“ (РМЈ III: 552), н.грч. *tsoŭka* „планински врв“ (со неодредена етимологија, Вгâncuș: 1983: 62-63). Како што е сумирано од Бранкуш - Мејер, Младенов, Селишчев и Јокл сметале дека овој збор потекнува од словенските јазици (во поново време, исто и Ogel 1998: 53), но сепак без вистинска прасловенска етимологија), а Филипиде пак предлага грчко потекло.

Скок (Skok 1974 I: 340) забележува дека *џика* е „многу распространет ороним и топоним во Србија и Македонија“ и дека е балкански збор веројатно од медитеранско потекло. Бернекер

(цитиран во ЕССЈ IV: 131) неубедливо предлага дека има ономатопејско потекло.

Треба да го одбележиме и литв. *čiukuras* „врв (на планина), точка (слеме на куќа)“ и латв. *čukurs* „снопче, кластер“ исто „насип, гребен, слеме“ кои се од неодредено потекло (Buck 855).

Нерознак (1978: 205) ги вклучува во оваа група на семантички разгранувања (за коишто е голема веројатноста дека одделно се развивале): ром. *cioc* „клуч“ и алб. *cukit* „колва со клучот“. Во македонскиот го наоѓаме глаголот *чука*, *чукне* „тропа, удира, заковува; става, пика, додава; удри со чекан; скопува животни (со смачкување)“, и понатаму *чукајдрвец* „клукајдрвец“ (РМЈ III: 352), исто така буг. *чукам* „удира, удира две тврди површини, крши“.

Интересно е дека наоѓаме соодветство со македонскиот семантички развој како и директен фонетски сооднос со јасинската бурушаска глаголска конструкција *čuk ét* - „да внесе нешто во нешто (како фиксирање на носечки камен во воденичкото тркало)“ (L исто така дава шина *čuk thoiki* „поставува, пика, напикува“) (LYs 60). Имаме и јас. бур. *čuk-čuk-ét-* „сече на мали парчиња“ (Т-М 1989: 17).

За промената $u > o$, в. кај Морин и Дагене (Dagenais 1977: 341), кои посочуваат на таква трансфонемизација на замките од урду во бурушаскиот каде што $u / _x, g, q > o$ (пр., урду *sandug* – Бур *sandog*) и каде што и акцентот игра улога.

[6] Бурушаски *bač* „трло, бачило за кози и овци“: македонски *бачило* „трло, заграден простор на планините“ (со балканска и карпатска дистрибуција)

Во бур. јас. *bač* „трло за кози, трло за овци“ (LYs 398) наоѓаме блиско соодветство со балкански збор кој се смета дека е од старо супстратно автохтоно потекло и има карпатска распространетост (Нерознак 1978: 204, Алинеи 2003: 51): ром. мегром. *baci* „постар овчар, сирењар, што прави сирење“, аром. *baciu*, *bagiu*, алб. *bac* „постар брат, чичко, вујко“, макед. *бач* „овчар што е одговорен за летно планинско пасиште“, *бачило* „трло, заграден простор каде што се молзат животните и каде што се прави сирење“, исто така српски и хрватски *bač* „овчар“ *bačija* „трло за овци“ пол. *basza* „планински овчар од Татрите“, „водач на помладите овчари, рег. чешки *bača* „овчар“, унг. *bacs*, *bacsa* „исто“ (Skok 1974 I:85, кој претполага тракиско потекло). Орел (Orël 1998:13) смета дека ова е *Lallwort* или од албанско (< пралб **batja-*) или од словенско потекло (< пслов. **bat'a* ~ **batja* „постар брат, татко“).

Бранкуш (Brâncuș 1983: 32) истакнува дека овој збор е типичен пасторален термин од автохтоно потекло во романскиот, што според него е крајниот извор од кој понатаму се проширил во словенските јазици, албанскиот, унгарскиот итн. Има дури и сугестии дека можеби од печенешко или куманско потекло (Хасдеу, Вајганд, Денсусиану) или од унгарско потекло (Tamás [исто БЕР I: 37], цитирани кај Бранкуш (Brâncuș [ибид.]).

И покрај тоа што корелацијата со бурушаскиот јазик претпоставува мала семантичка промена, а балканскиот и карпатскиот збор останува без дефинитивна етимологија, ова е сепак интересно соодветство, особено бидејќи и во балканските јазици и во бурушаскиот, пасторалната компонента излегува на прв план. Видете исто и во трудот на Чашуле (2009а: 177-78).

Следната група на лексички совпаѓања [7-9] се состои од зборови кои имаат ограничена дистрибуција во јужнословенските јазици, но каде што значењето во македонскиот (во [7] исто во голема мера и во бугарскиот) најдобро соодветствува со бурушаскиот.

[7] Бурушаски *-ik⁸* „име“, *iik dilá* „некој вели, кажано е“ : македонски *вика* „вели; се дере“ (исто во бугарски), *вика се* „неговото име е“

Во бурушаскиот имаме *-ik* (Cunningham „*goyak*“, Hayward „*gúyek*“ – последното <**gu-yék* „твоео име“), во јас. бур. - *yék*, Хунза и Нагар бур. „име; добро име, добар углед“, *iik dilá* нагар „некој вели, кажано е“, *-é...-ík ét-*, *oos-* „... именува, вика, дава име“ (L 42) (B 211) (*-k* веројатно е обезвучено *-g* на крајот од зборот.)

Бурушаската именка најверојатно е изведена од пие. **h₁eh₂ǵ-* „вели“ (IEW 290 : **ē*“): лат. *īdō* „вели“, *adāgium* „изрека“, *axāre* „+/- вика по име, дава име на“, грч. *ē* „вели“ ерм. *aset* „вели“, тох.АБ *āks-* „објавува, прогласува, упатува“ (M-A 535, кои наведуваат дека е широко распространет и стар во индоевропскиот). Латинскиот семантички развој е идентичен со бурушаскиот.

Возможно е и уште едно етимолошко толкување, со условна врска со јужнословенските јазици и уште подиректно со макед. *вика* „нарекува, именува: вели, зборува, се дере“, *се вика Никола*, т.е. *zō vikaai̯ Nikola*, т.е. „неговото име е Никола“ *vikaai̯* дека е *īšaka* (в. ги нагарските примери погоре), исто *вик* „повик, дерење“ (PMJ I: 65) позајмено во алб. *vikás*, *vikát* „јас викам“, и во другите јужнословенски јазици: српски, хрватски *vikati* „се дере“, слвн. *vikniti* „исто“, буг. *викам* „викам, повикувам“ и многу важно *икам* „исто“

(БЕР II: 62). Во разговорниот бугарски и во неговите дијалекти го наоѓаме и значењето на *викам* „вели“ и *вика̄ӣ ме* „моето име е“. Во другите словенски јазици имаме деривации од пслов. **vyti*, т.е. без -к-. Јужнословенските зборови се доведуваат во корелација со литв. *ap-úokas* „Athene noctua indigena“, латв. *auka* „бура“ и се изведуваат од ие. **ū-ko-* (можеби < **ū-k-*), и конечно од ие. описно **u-* (како во ст.инд. *ūtih* „вик“) (БЕР I 146-47, 158-59) (G 670). Треба да го одбележиме и бригискиот збор од натписите: **ko-* „(веројатно) да повикува“ (D-N 118), што сосема условно може да се поврзе тука (в. и кај Чашуле (2003b: 61-62)).

Непосредното и подробно семантичко соодветство меѓу бурушаскиот и многу балканизираните македонски и бугарски јазик, а можеби и со бригискиот е многу значајно. И бурушаскиот и современиот македонски и бугарски јазик го имаат значењето „нарекува (именува)“ и „е кажано“. Меѓу јужнословенските јазици само македонскиот и бугарскиот го имаат зачувано значењето „вели; именува“ коешто е исто со бурушаскиот. Фактот што словенските форми се ограничени само кај балканословенските јазици е исто така показател за можно супстратно влијание. Фонетски би имале *u > i* во бурушаски, со протетично -у- (забележете го протетичното *v-* во словенските јазици) во јасинскиот бурушаски. Има одредени примери каде хунза-нагарското *i* се совпаѓа со јасинското *e* (видете во Чашуле 1998: 63), при што не е веднаш јасно која од нив е постарата форма. Во овој случај, можеби се работи за едноставна промена *-uk* или *-ūk > -ik* (како во јужнословенските јазици).

[8] Бурушаски (Јасин) *pretiš ét-* „удира, мавта со крилја“: македонски *īpreīia* „мрда, замавнува, размрдува, покрива“

Бурушаскиот ја има конструкцијата *pretiš ét-* „удира, замавнува со крилја“ (BYs 169) - сп. со ие. **sp(h)er-* „фрла, замавнува, клоца, оттурнува“ (IEW 992) : особено со пслов. **pretati* на пр. макед. *īpreīia* „(за човек, животни), ги мрда нозете, клоца, замавнува со крилјата; меша; стружи; тарашка; се бори; покрива“ (PMJ II: 486), а во останатите словенски јазици со значења „покрива (со земја); рамни; крие; собира“ (БЕР V: 678-79).

Само македонскиот меѓу јужнословенските јазици го има зачувано архаичното, т.е. изворното индоевропско значење, коешто можеби укажува на влијание од друг извор (од супстратот?) врз македонскиот јазик.

Во индоевропските јазици од истиот корен среќаваме и ст.англ. *spurnan* „клоца, одбива“, англ. *spurn* „клоцне, нагази, оттурне“,

ст.внемски *spurnan* „исто“, лат. *spernō* „одделува, одбива“, лит. *spirti* „се спротивставува, пркоси“, латв. *spert* „клоцне“, грч. *spairō* „пулсира, започнува“, хет. *ispar-* „згазува, уништува, разнесува“, авест. *spar-* „потскокнува, цапа“, ст.инд. *sphurati* „скокнува, клоца, нагазува, цапа, трга“, со праиндоевропски статус (M-A 329).

Бурушаската форма фонолошки се сооднесува со коренот со *-d(h)* проширувањето, во IEW **sp(h)erd(h)-*, **(s)p(H)red(h)-*, како и назализираното **sp(h)rendh-*, на пр. ст.инд. *spárdhatē* „се натпреварува, се бори“, авест. *spōrōd-* „готовност“, и особено ст.исл. *spretta* „поттурне нагоре, изрипне, изгрева (за сонцето)“, швед. *sprata* „клоца“ (IEW 993). Индиските и иранските значења се премногу оддалечени за да бидат извор за бурушаскиот збор. Суфиксот *-(i)ś* може да се поврзе со бурушаската продуктивна наставка *-eés* за изведување на апстрактни именки, кои главно се користат во перифрастични глаголски форми, кои ги имаме споредено со индоевропските глаголски *-sk-* формации (в. кај Чашуле 2003б: 78-79).

Вокализмот со *-e-* во бурушаскиот и *-t* проширувањето (со промената *dh > t*) најмногу го доближуваат до македонскиот јазик среде словенските јазици.

[9] бурушаски *bar* „кажување, говор, збор; ветување; работа, состојба, дејност“ : македонски *збор* „збор; договор, говор, право на говор“, српски и хрватски (ограничено) *zboriti* „зборува“

Во бурушаскиот имаме *bar* „кажување, говор, збор; ветување; работа, состојба, дејност“, *bar ét-* „зборува“ *bar -čhi-* „ветува“, *han bar ne* „дава изјава, едногласно“, *bar ét-* „зборува“ *bárči man-* „работи во склад со, се согласува, е послушен“ *bárči -t-* „убедува, тера на послушност“, *bárčimo* „послушен“, *barinkış* „дрдорко, раскажувач, лажго“, (L 69, 70, 71) (B 38). Исто така и *bar gán-* „шпионира, дознава, набљудува, расправа“, би можело да е поврзано со бур. *barén- baré-* „гледа, бара“ (в. [1]).

Постојат две можни индоевропски етимологии за овој збор.

Можеме целосно и специфично да го поврземе со македонскиот *збор* „збор; договор; говор, право да зборува“, исто *дава збор* „ветува“ и *зборува* (гл.) 1. „говори, општи, разговара, кажува, вели; 2. *фиџ.* наведува, предлага, сведочи; 3. *разџ.* клевети, озборува; 4. ветува (обично за брак)“, *зборува се* „се вели, велат“ (DeBray et al. 1998:161-62, врз основа на RMJ).

Со поограничена дистрибуција и употреба (и стилистички маркирано) го имаме српското и хрватското *zboriti* „зборува, говори на состанок“, *zbor* „говор“ *zbor zboriti* „да се изјасни, да зборува на

собир“ (*Речник* 1967 II: 264-65) (Šonje 2000: 1421-22). Интересно е што Скок (Skok 1974: 201-02) ја наведува само употребата на *zbor* „збор, говор, разговор“ во Космет, иако ова може да се однесува и на македонскиот горански дијалект во Косово. Зборот е позајмен во влашкиот како *zburi* „зборува“ (Skok : ибид.).

Традиционално, македонските, српските и хрватските зборови се изведуваат од пслов. **sūborŭ* „собир, заседание“ со развој, на пр. како во макед. *збор, зборува*, а тоа од пслов. **sūbŭrati* < **bŭrati*> ие. **bhr-ǣ* < ие. **bher-* „носи, зема, сноси“ каде што словенските јазици го имаат зачувувано постарото значење на коренот („збира, собира“) (G 147, 536-37). Наоѓаме семантичка калка во јазиците од Балканскиот јазичен сојуз, на пр. лат. *conventus* „состанок, собир“ > ром. *cuvint*, алб. *kuvënt* „говор; совет, собир“, нгрч. *koubénta* „исто“, а за семантиката за одбележување е и грч. *omilia* што значи „заедница“ и „проповед“ (Skok 1974 I: 201-202).

Во поново време, Хемп (Hamp 2004) убедливо предложи дека во однос на македонскиот *збор* се работи за препознаен, т.е. погрешно обработен индоевропски корен, имено ие. **(eǵs)- *bher-* (H)- „изјавува, објавува, вели, сериозно вели, кажува“, како во ст.ирски *as beir* „вели“ (и во современите ирски и шкотски гелски наследници), велш. *barnu*, ирс. *bráth*, велш. *brawd* „став, суд“, ст.ирски *brithem* „суди“ (в. исто и кај Hamp 1976, 1982) како и лат. *ut ferunt* „како што велат“. Тој исто така укажува на деривации во српскиот и хрватскиот (исто и во македонскиот) *брак* „connubio < **bhor-kŭ*“ и во некои од значењата на пол. *brać, zbierać*, во смисла „свечено изјавува“ (Hamp 2004: 105).

Ако ја претпоставиме, меѓутоа, промената $w > b$, друга можност би била да се спореди бурушаскиот збор со широко распространетиот индоевропски корен **(s)wer-* „вели, зборува“ (Wat 100: *wer-*, *werǝ-*) (BK 492: **war-/ *wǝr-*) (GI 200: **wer-*) : ст.прус. *wertemmai* „ние се колнеме“, рус. *вру* „лажам“, грч. *heirō* „вели“, хет. *wer(i)ye* „вика, повикува“, пали *wērti* „повикува“ како и ст.англ. *word* > англ. *word*, гот. *waúrd* „збор“, литв. *vārdas* „име“ и од **werh,-* : грч. *rhema* „збор, фраза, говор“, авест. *urvāta-* „закон“ (M-A 535) и со *-k* проширувањето **wer-k-* : **wor-k-* : **wr-ek-* особено во фригиската форма **wrekos* „завет“, рус. *врака* (< **wor-k-ā*) „празнословие, измислица“, (исто во пслов. **rota* „заклетва“) (D-N 143). Бурушаскиот семантички развој е најблизок до словенските и балтичките јазици. Бурушаската форма *bárći* всушност можеби е форма со *-k* проширување ($k > ć / _ i$).

Повторно, македонскиот најдиректно се сооднесува со бурушаскиот јазик⁹.

Во следната група соодветства [10-12] бурушаските лексеми се во корелација со зборови кои ги има во јужнословенските јазици, но каде што македонското значење и целосниот семантички опсег е најблизок со бурушаскиот.

[10] Бурушаски *turú* - „улива“ : македонски *ѿурне* „турка, урива“

Во бурушаскиот имаме *turú*- „урне се, распарча се, уништува“, исто *-ltúr*- „(за куќа) да се урне покривот, се распарува (за шев, вез); се кине на парчиња, распарува“ (L 45) (B 433). Исто така и бур. *trúu man*- ‘НХ „брзо оди, ита“ (B 431) и *tur -t-* „некој да јаде се со куќата“ и *turkin* „алчно пие, со големи голтки (неучтиво)“ (B 433). Бурушаската форма можеби е изведена внатрешно од *-lt- + -ur-*, при што коренот може да се поврзе со бурушаскиот глагол *do-ór*-, *Ys do-hór*-¹⁰ „паѓа (за карпа, камења, куќа)“, *d-ur-* „турка, урива (куќа), (човек) тресне на земја“ во нагер бур. исто така „уништи, упропасти (работа)“ (B 308) - можеби со значење на „крши на два дела“ (спореди со *-ltán-*: *tan-* „крши“ (на два дела) - префиксот *-lt-* означува двоина кај некои од именките).

Но ако коренот е *-tur-* (т.е. < *-lt*, + *-tur-*), што е поверојатно, може директно да се поврзе со пслов. **turati*, од каде што доаѓа македонското *ѿурне* св., *ѿурка* несв. „турка, турка (на земја), турка (куќа), соборува, урива“, *ѿури* - св. *tura* - несв.: *ѿура/ѿура се* „се направи нешто прекумерно (особено за јадење и пиење); има добра жетва (пр. *се ѿури од јадење*), и *ѿури, ѿура* („тура во нешто; става“) и бројни префиксирани форми (РМЈ III : 413-14) и понатаму во словенските јазици: словн. *turati* „турка“, буг. *turjam* „ставам“ срп. и хрв. *turiti (se)* „турка, тера, збира (се) во толпа, судира (се)“, рус. *ѿурийѿь* „да брза, да ита“, блрус. *turú* „повјасува, тргнува“ (G 645). Скок (Skok III: 525) укажува дека нема балтички или индоевропски паралели, но го цитира албанскиот пример на Meyer *turr turrem* „laufe, stürzelos“ што, од своја страна, би можел да е заемка од македонскиот јазик.

Македонските примери покажуваат најблиско и најдиректно семантичко и фонолошко соодветство со бурушаските зборови, што е исто така случај со *d-ur-* „улива“ – *Mcd урне*. Македонските значења „улива“, „турнува“, „тура“ „јаде, пие прекумерно“, „турка на земја“ (со префиксот *рас-*: *раѿури* „растура; предизвикува неред; уништува“ итн.) се исти со оние во бурушаскиот. Можно е некои од значењата што се среќаваат само во македонскиот да се резултат на

вкрстување на словенски збор со збор од балканскиот супстрат. Хемп (Hamp (R) смета дека може да е калка во дел од значењето.

Не постои сигурна етимологија за словенските зборови иако Глухак (Gluhak 1993: 645) предлага врска со ие. **twer* (**twer-/tūr-*), (и **twr-*, исто и **tru-*) „врти, меша, се свртува“ : ст.инд. *tvárate*, *turáti* „брза, ита“ – во индоариските јазици: во бенгалски *turā*, хинди *turāi*, *túrānt* „брзо, одеднаш, веднаш“, синхалски *tura* „брзо“, грч. *otrynō* „забрзувам, принудувам, итам“, *otraléōs* „брзо“, лат. *trua* „мистрија“, ст.внем. *dweran* „меша, пробркува“ со бројни деривации во индоевропските јазици, пр. лат. *turba* „немир, врева, пиштење, урнебес; неред, толпа луѓе“ (Tucker 1931: 247). Семантиката во индоариските јазици не е во корелација со состојбата во бурушаскиот јазик што е цврст доказ за независниот развој во бурушаскиот јазик, а кој мошне значајно е паралелен со македонскиот.

[11] бурушаски *baḍalik* „мал метален сад (за пиење)“, наг. „голем сад за вода“ : македонски *вадалка* „сад за полевање, за вадење“, бугарски *вадулик* „мала брана“

Бурушаскиот збор *baḍalik* (во шинаски *baḍulik*) означува „мал метален сад (за пиење)“ (L 64) (B 29 кој го дава во Нагар значењето „голем сад за вода“. Би можеле да го анализираме бурушаскиот збор како *bad-al-ik*¹¹ (заради тоа што и *-al* и *-ik* се суфиксални морфемии во именки што означуваат видови посатки или садови, на пр. *-sūndal* (*-sūnd-al?*) во *pfatasūndal* „чинија, сад за храна“ (L 288), сродно со пслов. **sodū* „чинија, сад“, *hánik* (*han-ik?*) „сад“ : исто и дублетот *-sar*, *-sariik* (*sar-i-ik*) „конец“ (B 375). *-al* би можел да биде деминутивен суфикс, кој се споредува со ие. **-lo* – секундарен именски и придавски и деминутивен суфикс. Видете понатаму и во *pétal* „ливче од цвет од кајсија“ (BYs 169), пример [4] и примерите и дискусијата во трудот на Чашуле (2010a: 61).

Можната етимологија на *baḍalik* (со вообичаената промена во бурушаски на *w->b*) можеме да ја побараме во псл. **vaditi* „влече, извлекува, вади“, ст.цслов. *наваждаѿи* „вади“, макед. *вади* „навадува; извлекува, наводнува, полева“ застапено во бугарскиот, српскиот и хрватскиот и именката *vada* „одвод, бразда, мала цевка за дотек на вода до воденицата“ (БЕР I:111).

Особено интересно е директното соодветство меѓу бурушаскиот збор и бугарскиот дијалектизам *vadulik* „мала бразда, мал протек“. Прасловенскиот збор **vaditi* некои етимолози го изведуваат од глаголот **voditi* „води“, кој има паралели во индоевропските јазици, на пр. литв. *vadyti*, латв. *vadīt* „води“, авест. *vādayeiti* „исто“ (така и

во индоариските јазици, но со семантика на „води жена (сопруга)“, на пр. ст.инд. *vadhu* „невеста“ (G 660, 677).

Уште еднаш, семантичката и деривациската корелација на бурушаското *badalik* „голем сад за вода“ е најблиска до македонското *vadalka* „сад за наводнување“ (PMJ I: 52).

Натамошна споредба е можна со фригискиот збор *bedu* „бунар (?), извор, бокал (?)“ (D-N 98) „сад, извор(?)“, (N 139), иако деривацијата на Дјаконов и Нерознак на фригискиот збор е од ие. **bhedhu-*, пр. литв. *bedú* „удира, копа“ итн. Семантичката, деривациската и фонолошката корелација меѓу фригискиот, бурушаскиот и јужнословенските јазици (бугарскиот, македонскиот, српскиот и хрватскиот) е многу значајна. Уште еднаш, македонската семантика е најдиректно поврзана со бурушаскиот.

Во наредната категорија обработуваме честица која ја има и во македонскиот, но и во другите јужнословенски јазици.

[12] бурушаски *le, lée, léei* ‘O!’ (при обраќање кон машко лице):

le македонска и јужнословенска вокативна честичка за обраќање некому

Во овој пример се забележува сооднесување не само со македонскиот јазик туку и со сите јужнословенски јазици, а според едно етимолошко толкување може да има широк опсег на употреба и дистрибуција и во индоевропскиот јазик воопшто.

Бурушаската честичка *le, lée, léei* е извик што се користи за обраќање кон машко лице или лица, и најчесто е проследен со нивното име или титула’ (B 265), на пр. *Lēi padša* „O, крал“, а исто и со значењето на „еј ти таму!“ (L 249).

Има директна корелација со јужнословенската (вокативна) честичка **le-* која се користи при обраќање некому, а потекнува од индоевропската дистална деиктичка честица **-le* (Berneker, наведен во ESSJ 1974, XIV: 171-73), (Lehmann 2002: 91), на пр. македонската честица што се користи со вокативна форма (особено во народната поезија): *мајко ле, сѝара ле мајко*, потоа бугарската честичка *ле* која се користи за обраќање некому“ (исто така посебно во народната поезија), а и српското и хрватското *le* „исто“ и со функција на истакнување, и словенечкото *le* - „само, толку“, кое се додава како суфикс (ретко и како предлог) на показните заменки, како на пример *to – tole* „тоа“, *tle – tlele* „таму“.

Словенската честица е споредувана со балтичката пермисивна честица (и со други форми за истакнување и модалност)

laí во литванскиот и латвискиот јазик, а Топоров (цит. во ЕССЈ XIV: 172) предлага врска со волунтативниот начин на хетитскиот јазик I. ед. *ašallu* „да бидам“ и герундивната форма *-l-* во тохарскиот јазик, за кои се смета дека сите потекнуваат од општата ие. форма со *-l-* со ненеутрална семантика. Ерменските и словенските минати партиципи образувани со *-l-* исто така ги вклучуваат овде¹², како и честичката *le* во албанскиот збор *pale* „дури, иако, и покрај што“¹³.

Фактот што употребата на честичката *le* за обраќање е карактеристична само за јужнословенските јазици може да биде показател за нејзиното можно супстратно потекло, иако во овој случај може да се работи и за архаизам.

Мошне е важно тоа што во бурушаскиот јазик *-le* се користи како локативна честичка во показниот систем. Бурушаската честичка / суфикс *-le* (што ја има и во *khóle* – „тука“, *èlè* – „таму“ и *itèle-* „таму“ < *it* + *èlè*) (В 217) може да се поврзе со индоевропската честичка *-le* која означувала деиксис на оддалеченост, како на пример во лат. *il-le-* „тоа“ и *alius* „друг“ (Brugmann, цит. кај Lehmann 2004: 91). Посебно е интересна истата употреба на честичката во словенечкиот и во бурушаскиот јазик.

Во овој контекст треба да се одбележи дека од истиот индоевропски корен **h₂ol* – „надвор, далеку од, од таа страна“ (Wat 2-3) или **h₂eljos* – „друг“, во бурушаскиот јазик се изведуваат зборовите *hóle*, *hólo* – „надвор, надвор од“ и *hólum* – „надвор, друго, туѓо“ (В 201 – 202) (анализирано кај Чашуле 2003b: 50-51) и најверојатно коренот на бројот „2“: *alto* уз бур. јасин (Зарубин) *haltó*), *altán* *h*, *altá* и *altác* *x* (Berger 2008: 10.4, Чашуле 2009b). (Споредете и со македонскиот збор *лани* (минатата година) „**h₂ol* – *ni-*“).

Во последната категорија вклучуваме честичка / сврзник што широко се користи во словенските јазици, но со специфичен балканословенски развој што се споредува со бурушаскиот јазик.

[13] бурушаски: *dáa* сврзник – „тогаш; и; исто така; згора на тоа; инаку“ : македонски и во словенските јазици: *да* – „и, и така, така што, и тогаш, со цел“

Во овој пример имаме општа корелација со словенските јазици, но ги издвојуваме македонскиот, бугарскиот, српскиот и хрватскиот поради широката употреба на *да* во разни конструкции во јужнословенските јазици, посебно каде што го заменува старословенскиот инфинитив.

Во бурушаскиот имаме сврзник *dáa*, бур. јасин *dā* – '1. повторно; 2. тогаш, и тогаш; 3. понатаму, дополнително; 4. исто така; и 5. друго' и дознаваме „дека оваа честица е еден од најчесто употребуваните зборови во [бурушаскиот] јазик. Има толку многу нијанси во своето значење што преминуваат една во друга, така што во секој одделен случај точното значење често тешко може да се одгатне“¹⁴ (L 103-04) (B 108).

Кај Вилсон (Willson 1999: 33) го имаме сврзникот *dáa* со значење „тогаш; и; исто така; згора на тоа; во спротивно / инаку; покрај тоа“ и извикот *daá* со значење „нели (си)?; нели (е)?; нели (беше)? Оф! (обично се јавува на крајот на исказот), прилогот *daá*² со значење „повторно; повеќе; дополнително; исто така; навистина“ и придавката *daá*¹ со значење 'уште еден; друг'. Извикот *daá*¹ подразбира развој на потврдно значење на „да? (нели? / така?)“.

Бергер (B 108) укажува на тибетското *da*, но според Лоример (L 534), јазикот балти, соседниот тибетски јазик кој е во контакт со бурушаскиот, го нема овој збор, па најверојатно станува збор за изворен бурушаски збор, а и нема објаснување за должината на самогласката.

Обратете внимание и на показната (проксимална) морфема *d-* кај *akhil* наспроти *dakhil*, *dakhi* – „како ова; слично на ова; од овој вид“ (B 14).

Земајќи ја предвид продуктивната употреба, семантиката и функциите на бур. *dáa*, оваа зборовна форма може да се поврзе со т.н. комплексен „историски“ бурушаски глаголски префикс *d-*, кој најчесто се однесува на дејност насочена кон говорникот, понекогаш со функција на истакнување, која на историски план потекнува од деиктично значење (како што истакнува Bashir 2004) (Чашуле 1998a: 40).

Може да се направи директна споредба со пслов. **da* – „и, за да, да“ и македонското *да* – „и, и така, така; (за / со цел) да; со функција на воведување наредби, желби, барања: воведување прашања; ако, воведува условни реченици, ги поврзува модалните и помошните глаголи со главниот глагол; и се употребува во сложени сврзници (PMJ 1, 125), со широка употреба во сите словенски јазици. Земете го предвид дополнителното значење на *da* во старорускиот јазик – „тогаш, во тој случај“ или во долно лужичкосрпски *da* „така, исто така“ (ЕССЈ IV: 180). Тука треба да го спомнеме и прасловенскиот префикс и предлог **do-* „до, покрај“, кој како глаголски префикс означува завршување, комплетирање, активност насочена кон

говорникот, и сл. (Skok I: 418 – 19), а се изведува од индоевропската показна замена **do*, варијација на **to*, староперсиската замена *dim* – „него, неа“, ст.пруски *din, dien* – „него, неа“, лат. *demque* – „тогаш, потоа“ (ECCJ IV: 180) (*IEW* 181 – 82). Глухак (Gluhak 186) укажува на тоа дека овој словенски збор потекнува од ие. **dā* (исто како и бурушаскиот јазик), и укажува на ностратични паралели (на пр. алтајското **dā* – „исто така, и“). Постои мошне интересна директна поврзаност меѓу лат. *demque* – „тогаш“ и бур. *dóon ke* – „сеедно, сепак“ (L 146) (B 121 -22), која најверојатно спаѓа во овие соодноси.

Ова соодветство треба дополнително да се проучува, посебно на синтаксички план, каде првичната анализа покажува дека многу од начините на употреба на бурушаското *dāa* може да се поврзат со развојот на балканските словенски јазици. Како што знаеме, во балканските словенски јазици *da* воведува лични глаголски форми во конструкции што го замениле старословенскиот инфинитив, и се користи како елемент на аналитичка модалност и како условен сврзник. Загубата на инфинитивот е средишен балкански синтаксички процес и е една од главните одлики на Балканскиот јазичен сојуз.

Да го разгледаме следниов пример: „*dā mène barín èti nē gusè har ka bóšo kháčičimi*“, преведен од Тифу и Песо (Tiffou, Pesot 96) како „*qui dirait un mot, enfermerait le taureau et la veau*“, каде што на македонски *da* го изразува истото условно значење: „*да каже некој еден збор, ќе ѝ зашворѝ и волоѝ и ѝтелеѝ*“.

Уште повеќе, бурушаските дефиниции покажуваат дека постои семантички развој во означувањето на потврдност, како и во прашална употреба (на крајот од исказот). Последнава употреба може да се поврзе со македонското *дали*, српското *дали* и бугарското *да ли*, кои се користат како прашални честници во *да / не* прашања.

3. Дискусија и заклучоци

Анализираните лексички врски меѓу бурушаскиот и македонскиот јазик речиси во целост се однесуваат на основниот зборовен фонд, кој во принцип, (но не секогаш - како што е случајот со ароманскиот јазик) е помалку подложен на позајмување. Згора на тоа, во споредбите има сосема мала, или пак воопшто нема семантичка распливнатост.¹⁴

Македонските зборови што се директно поврзани со бурушаскиот јазик спаѓаат во неколку категории:

(1)Зборови што се уникатни за македонскиот јазик, без вистинска прасловенска етимологија и со соодветна потврда во палеобалканските јазици: *бара* (1), *бамбал* (2), *врне* (3), *дујак* (4).

(2)Зборови што ги има во македонскиот јазик, но и во јужнословенските јазици, романскиот и албанскиот јазик, а се смета дека се од балканско супстратно потекло: *чука* (5), *бачило* (6).

(3)Зборови што имаат ограничена распространетост во јужнословенските јазици, при што архаичното значење на македонските зборови е исто како во бурушаскиот: *вика* (7) (исто и во бугарскиот), *ѝреѝа* (8), *зборува* (9) (исто и во српскиот и хрватскиот јазик).

(4)Зборови што ги има во јужнословенските јазици, при што во македонскиот јазик нивното основно значење и семантички опсег е најблиско до бурушаскиот: *ѝурне* (10), *вадалка* (11).

(5)Зборови што ги има само во јужнословенските јазици: *ле* (12).

(6)Зборови што се распространети во словенските јазици, но со специфичен балканословенски развој што ги сооднесува со бурушаскиот: *да* (13).

Општо земено, македонската лексика што спаѓа во овие категории е мошне ограничена и овој список ги содржи повеќето вакви зборови. Фактот што речиси сите може да се поврзат со бурушаскиот јазик е од посебно значење и ја исклучува можноста од случајно совпаѓање. Исто така, од посебно значење е и тринасочната поврзаност меѓу македонскиот јазик и некој од старобалканските јазици и бурушаскиот.

Згора на тоа, уникатната поврзаност на бурушаскиот јазик со зборови со ограничена распространетост кај јужнословенските јазици, а не со општа словенска застапеност, во голема мера упатува на тоа дека овие зборови може да се остатоци од балканскиот супстрат или архаизми, а не иновации.

Во контактната лингвистика, запазувањето на основната лексика од супстратот е одлика на таканареченото „несовршено учење јазик“ во текот на јазичното изместување (language shift). На Балканот, ова значи дека словенскиот јазик бил суперстрат, кој го учело и научило автохтоното балканско население, а кое преминало (се изместило, се префрлило) на овој јазик од својот прв јазик (тракиски?, старомакедонски? [хеленски, според Намр (R)], пајонски? итало-келтски?). Во вакви ситуации, се јавува значително

граматичко позајмување / трансфер и ограничен трансфер на (основната) лексика. На Балканот, контактот веројатно се случил меѓу јазиците кои припаѓале на северозападната гранка на индоевропскиот јазик, и, како што е познато, трансференцијата меѓу сродни јазици (во помала или поголема мерка) е поголема и подлабока. Зачувувањето на супстратните зборови што се дел од основната (а не културна) лексика на јужнословенските јазици, покрај синтаксичките балканизми, го поддржува и го зајакнува објаснувањето за несовршеното учење јазик.

Значаен пример за заедничкиот развој и на лексичкото и на граматичкото (синтаксичкото) значење е сврзникот *да* (13), каде забележуваме мошне блиска поврзаност меѓу бурушаскиот и балканските словенски јазици.

Македонскиот јазик се смета за еден од „најбалканизираните“ јазици во центарот на балканскиот *Балканскиот јазичен сојуз* па така можеби и треба да се очекува во овој јазик да се пројават такви блиски соодветства. Исто така, треба да се земе предвид и укажувањето на Хемп дека македонскиот јазик е „маргинален, односно архаичен словенски“.

Сознанијата од овој труд се во мошне тесна врска со нашите компаративни проучувања во кои ги откривме и ги анализиравме врските меѓу бурушаскиот јазик и палеобалканските супстратни елементи забележани во албанскиот, ароманскиот и романскиот јазик (Чашуле 1998, 2004, 2009а). Граматичките изоглоси меѓу албанскиот и бурушаскиот јазик во показниот (Чашуле, 2012а) и бројниот систем (Чашуле, 2009б) и во дел од термините што означуваат сродство, повторно упатуваат во истиот правец.

Анализите спроведени во оваа студија не се исцрпни. Не е исклучено да има и други соодветства со балканските и јужнословенските јазици¹⁶.

Зборовите обработени во оваа статија покажуваат дека среде балканските словенски и несловенски јазици има специфична и директна врска на бурушаскиот со македонскиот јазик. И покрај тоа што точниот идентитет на балканскиот супстрат сè уште е непознат, може со сигурност да се рече дека бурушаскиот јазик е поврзан со него.

Се надеваме, а со нас е согласен и Ерик Хемп, дека овој увид во можни балкански супстратни и архаични зборови во македонскиот и во бурушаскиот јазик ќе помогнат да се расветлат процесите на јазичен контакт на Балканот, но и историјата на бурушаскиот јазик.

Кратенки на цитирани извори

- БЕР = Георгиев, Владимир, и сор. 1997-
ЕССЈ = Трубачев, Олег, и сор. 1974-
НХ = Насирудин Хунзаи, главниот информатор на Х. Бергер.
РМЈ = Речник на македонскиот литературен јазик, 1961 – 1966 (I-III).
В = Berger, Hermann, 1998.
ВК – Bomhard, A., I.C. Kerns, 1994.
ВУs = Berger, Hermann, 1974.
Сунн = Cunningham. A. 1854.
DC/T-M = Tiffou, Étienne, Yves Charles Morin, 1989.
G = Gluhak, Alemko, 1993.
Нај = Hayward, G.W, 1871.
IEW = Pokorny, Julius, 1959.
L – Lorimer, David, L.R. 1938.
LUs = Lorimer, David L.R. 1962.
M-A – Mallory, J.P. & D.Q Adams (eds). 1997.
M-A2 = Mallory, J.P. & D.Q. Adams, 2006.
T = Turner, Ralph L. 1996.
T-P = Tiffou, Étienne & Jurgen Pesot. 1989.
Wat – Watkins, Calvert, 2000.
Will – Willson, Stephen R. 1999.

Литература

- Андоновски, А. 1950. Зборови од Дебарско. *Македонски јазик*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 240-243.
- Георгиев, В. и сор. 1971. *Български етимологичен речник*. Софија: Бугарска академија на науките.
- Димитровски, Тодор и др. 1987. *Речник на македонската народна поезија*. том 2. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Едельман Джай И. 1997. Бурушаски јазик. Во: Володин, А. П. и др. *Палеоазиатские языки*. Серия *Языки мира*. Стр.204-220. Российская академия наук. Москва: Индрик.

- Эдельман Джой И. и Климов, Г. А. 1970. *Язык бурушаски*. Москва: Наука.
- Пеев, Коста. 1988. *Кукушкиоѝ говор*. Скопје: Студентски збор.
- 1999. *Речник на македонскиѝе говори во јуѝоисѝочниоѝ еѝејски дел*. Скопје: Студентски збор.
- Речник на македонскиоѝ лиѝераѝурен јазик (I-III) 1961-1966*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Речник срѝскохрваѝскоѝ књижевноѝ језика*. 1967. Novi Sad: Матица српска и Загреб: Матица хрватска.
- Трубачев, Олег. 1974-. *Этимологичесий словарь славянских языков*. Москва: Наука.
- Фасмер, Макс. [Vasmer, Max] 1986-1987. [I-IV]. *Этимологичесий словарь русского языка*. Москва: Прогресс.
- Чашуле, И. 1998b. За етимологијата на македонскиот глагол *врне*. *Прилози на Одделениеѝо за линѝвистѝичка и лиѝераѝурна наука*. XXIII, 1-2, Скопје: МАНУ, 121-136.
- 2001. *Основни бурушаски еѝимолоѝии*. Скопје: ТРИ.
- Alinei, Mario. 2003. Interdisciplinary and Linguistic Evidence for Palaeolithic Continuity of Indo-European, Uralic and Altaic Populations in Eurasia, with an Excursus on Slavic Ethnogenesis. *Quaderni di semantica*. 26. 1-57. (retrieved from Internet).
- Alonso de la Fuente, Jose Andres. 2006. El burušaski, ¿una lengua aislada? *Revista Española de Lingüística*. Vol. 35/2. 551-579.
- Backstrom, P.C., Radloff, C.F. 1992. *Languages of Northern Areas*. Sociolinguistic Survey of Northern Pakistan. Vol. 2. Islamabad: National Institute of Pakistan Studies, Quaid-i-Azam University and Summer Institute of Linguistics. (Series editor: C. F. O'Leary).
- Barić, Henrik. 1919. *Albano-rumanische Studien*. I. Sarajevo: Institut für Balkanforschung.
- 1948. *Ilirske jezičke studije*. Radovi JAZU, V. 272. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bashir, Elena 1999. Review of Čašule (1998). *Pakistan Study News* (Newsletter of the American Institute for Pakistan Studies. New Series N° 3: 5, 12).
- 2004. Le préfixe d- en Bourouchaski: deixis et point de référence. In: Tiffou, É. (ed.) *Bourouchaskiana*. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain. No. 113: 17-62. (French translation of "The d-prefix in Burushaski: Deixis and Viewpoint" originally presented at the 36th International Congress of Asian and North African Studies, Montreal, 2000.)
- Berger, Hermann. 1974. *Das Yasin Burushaski (Werchikwar)*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz

- 1990. Burushaski. In *Encyclopaedia Iranica*. Ehsan Yarshater ed. London and New York: Routledge and Kegan Paul. Vol IV: 567-568.
- 1998. *Die Burushaski-Sprache von Hunza und Nager*. Teil I. *Grammatik*. Teil II. *Texte*. Teil III. *Wörterbuch*. Burushaski-Deutsch; Deutsch-Burushaski. Neuindische Studien 13. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- 2008. *Beiträge zur historischen Laut- und Formenlehre des Burushaski*. Neuindische Studien 15. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Boisacq, Émile. 1950. *Dictionnaire etymologique de la langue grecque*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Bomhard, A. & I. C. Kerns. 1994. *The Nostratic Macrofamily: A Study in Distant Linguistic Relationship*. New York: Mouton de Gruyter.
- Brançuș, Gr. 1983. *Vocabularul autohton al limbii Române*. Bucharest: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Buck, C. D. 1949. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago-London: University of Chicago Press.
- Çabej, E. 1976. *Studime etimologjike në fushë të shqipës*. Studime gjuhësore. I. Prishtinë.
- Camarda, D. 1864. *Saggio di grammatologia comparata sulla lingua albanese*. Livorno: Successore di Egisto Vignozzi.
- Čašule, Ilija. 1998a. *Basic Burushaski Etymologies*. (The Indo-European and Paleobalkan Affinities of Burushaski). Munich-Newcastle: Lincom Europa.
- 2003a. Burushaski Names of Body Parts of Indo-European Origin. *Central Asiatic Journal*. 47/1: 15-74.
- 2003b. Evidence for the Indo-European Laryngeals in Burushaski and Its Genetic Affiliation with Indo-European. *The Journal of Indo-European Studies*. 31/1-2: 21-86.
- 2004. Burushaski-Phrygian Lexical Correspondences in Ritual, Myth, Burial and Onomastics. *Central Asiatic Journal*. 48/1: 50-104.
- 2009a. Burushaski Shepherd Vocabulary of Indo-European Origin. *Acta Orientalia*. Vol. 70: 147-195.
- 2009b. Burushaski Numerals of Indo-European Origin. *Central Asiatic Journal*. 53/2: 163-183.
- 2010. *Burushaski as an Indo-European "Kentum" Language* (Reflexes of the Indo-European Gutturals in Burushaski). Munich: Lincom GmbH.
- 2012a. Correlation of the Burushaski Pronominal System with Indo-European and Phonological and Grammatical Evidence for a Genetic Relationship. *The Journal of Indo-European Studies*. Vol. 40, 1-2: 59-154.
- 2012b. Possible Words of Ancient Macedonian Origin in Burushaski. 10 pp (во *ἰοδῶοῦσκα*).

- DeBray, Reginald. P. Hill. S. Mircevska & K. Windle. 1998. *The Routledge Macedonian-English Dictionary*. London: Routledge.
- Demiraj, Shaban. Albanian. Bo: Ramat 1998: 480-502.
- Diakonoff, I. M., Neroznak, V. P. 1985. *Phrygian*. New York: Caravan Books Delmar.
- Du Nay, André. 1977. *The Early History of the Roumanian Language*. Edward Sapir Monograph Series in Language, Culture and Cognition 3. Lake Bluff: Jupiter Press.
- Edel'man, D. I. 1997. Burušaski jazyk. In: Volodin, A.P. et al. *Paleoaziatskie jazyki*. Series *Jazyki mira* : 204-220. Rosijskaja akademija nauk. Moscow: Indrik.
- Edel'man, D. I., Klimov, G. A. 1970. *Jazyk burušaski*. Moscow: Nauka.
- Ernout, A., Meillet, A. 1959. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris: Librairie Klincksieck.
- Friedrich, P. 1966. Proto Indo-European Kinship. *Ethnology*. 5: 1-36.
- Frisk, H. 1960-1973. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Furnée, E. J. 1982. Lexicalische Beziehungen zwischen Baskisch, Burušaski, Kartvelisch und Vorgriechisch. *Georgica*. 5: 27-31.
- Georgiev, Vladimir 1981. *Introduction to the History of the Indo-European Languages*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences.
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: A. Cesarec.
- Gołab, Zbigniew. 1992. *The Origins of the Slavs (A Linguist's View)*. Columbus: Slavica.
- Haas, Otto. 1966. *Die Phrygischen Sprachdenkmäler*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences.
- Hamp, Eric. 1976. Barnu Brawd, *Celtica* 11. 68-75.
- 1982. The Indo-European Root *bher- in the Light of Celtic and Albanian, *Zeitschrift für celtische Philologie* 39. 205-218.
- 1998a. Whose were the Tocharians? Linguistic Subgrouping and Diagnostic Idiosyncrasy. In V. Mair (ed.), *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, 2 vols. Washington: Institute for the Study of Man: 307-346.
- 1998b. Two regular milk products. In Jasanoff, Jay, H. Craig Melchert & Lisi Oliver, eds. 1998. *Mír Curad: Studies in Honor of Calvert Watkins*. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft, University of Innsbruck, 1998. pp. xviii, 715.
- 2004. Збор 'word': An Un/misrecognized Indo-European Root in Slavic. *Papers from the Fifth International Conference on Macedonian Studies*.

- 1-4 May 2003 at The Ohio State University. Working Papers in Slavic Studies*, Vol. 4, Joseph, Brian and M.A. Johnson (eds). Columbus: The Ohio State University: 103-106.
- 2009. Handout of University of Chicago lecture.
- Huld, Martin E. 1984. *Basic Albanian Etymologies*. Columbus: Slavica.
- Illyes, Elemér. 1988. *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*. Eastern European Monographs. CCXIX. New York: Columbia University Press.
- Jokl, Norbert. 1911. *Studien zur albanesischen Etymologie und Wortbildung*. Wien: A. Hölder.
- Katičić, Radoslav. 1976. *Ancient Languages of the Balkans*. The Hague: Mouton.
- Klein, Ernest. 1966. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam: Elsevier.
- Lehmann, Winfred, P. 2002. *Pre-Indo-European*. Journal of Indo-European Studies Monograph Number Forty One. Washington: Institute for the Study of Man.
- Lorimer, D.L.R. 1935. *The Burushaski Language*. Vol. 1. *Introduction and Grammar with a preface by G. Morgenstierne*. Oslo: Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. H. Aschehoug&Co.
- 1938. *The Burushaski Language*. Vol. 3. *Vocabularies and Index*. Oslo: Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. H. Aschehoug&Co.
- 1962. *Werchikwar-English Vocabulary*. Oslo: Norwegian Universities Press.
- Mallory, J.P., Adams, D.Q. (eds.) 1997. *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London - Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Mallory, J. P., Adams, D.Q. 2006. *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford: University Press.
- Martirosyan, Hrach K. 2010. *Etymological Dictionary of the Armenian Inherited Lexicon*. Leiden: Brill.
- Meyer, Gustav. 1891. *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: K.J. Trubner.
- Morgenstierne, Georg. 1945. Notes on Burushaski Phonology. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*. 13: 61-95.
- Morin, C. Y., Dagenais, L. 1977. Les emprunts ourdous en bourouchaski. *Journal Asiatique*, 265: 307-343.
- Neroznak, Vladimir. 1978. *Paleobalkanske jazyki*. Moscow: Nauka.
- Neroznak, Vladimir. Foreword to Čašule (1998): ix-xiii.
- Orel, Vladimir. 1997. *The Language of Phrygians*. New York: Caravan Books, Delmar.

- 1998. *Albanian Etymological Dictionary*. Leiden: Brill.
- Pavlović, Zvezdana. 1993. Toponimi sa osnovom **vrn-** / **vrn-**. *Govori prizrensko-timočke oblasti i susednih oblasti i susednih dijalekata*. (Zbornik referata sa naučnog skupa. Niš: Filozofski fakultet, 423-439.
- Pfeifer, Wolfgang. 1993. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. I-II. Berlin: Akademie Verlag.
- Poghirc, Cicerone. 1967. Considérations sur les éléments autochtones de la langue Roumaine. *Revue Roumaine de Linguistique*. XII: 19-36.
- 1969. *Istoria limbii Române*. (Vol. 2) Bucharest.
- Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern-Munich.
- Ramat, Paolo & Ana Giacalone Ramat (eds) 1998. *The Indo-European Languages*. London and New York: Routledge.
- Russu, Ion I. 1967. *Limba traco-dacilor*. 2nd edition. Bucharest.
- 1970. *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*. Bucharest.
- Sadnik, L., Aitzetmuller, 1955. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavische Texten*. Heidelberg.
- Sidky, Homayun. 1999. Alexander the Great, the Graeco-Bactrians and Hunza: Greek descents in Central Asia. *Central Asiatic Journal*. 43/2: 232-248.
- Skok, Petar. 1974 (I-IV). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Šonje, J. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga i Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Steingass, Francis Joseph. 1999 [1892]. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, [orig. edition: London: Routledge & K. Paul], reprint: Lahore: Sang-e-Meel Publications.
- Tiffou, É. 2004. *Bourouchaskiana*. Bibliotheque des Cahiers de l'Institut de linguistique de Louvain 113. Louvain-La-Neuve: Peeters.
- Tiffou, É., Morin, Y.C. 1989. *Dictionnaire complementaire du Bourouchaski du Yasin*. AMI 17. SELAF 304. Paris: Peeters/Selaf.
- Tiffou, É, Pesot, J. 1989. *Contes du Yasin*. (Introduction au bourouchaski du Yasin avec grammaire et dictionnaire analytique). Paris: PEETERS/SELAF.
- Tomaschek, Wilhelm. 1893-1894 / 1980. *Die Alten Thraker (Eine ethnologische Untersuchung)*. Reprinted: Vienna: Austrian Academy of Sciences.
- Trubačev, Oleg. 1974-. *Etimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov*. Moskva: Nauka.

- Tucker, T. G. 1931. *A Concise Etymological Dictionary of Latin*. Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag.
- Turner, Ralph L. 1966. *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*. London: Oxford University Press.
- Varma, S. 1941. Studies in Burushaski Dialectology. *Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal*. (Letters) 7: 133-73.
- [Vasmer, Max] Fasmer, Maks. 1986-1987. *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. (I-IV). Moskva: Progress.
- Vrabie, Emil. 2000. Review of Čašule (1998). *Balkanistica* 13 (Special Millennial Issue): 208-210.
- Walde, Alois and Pokorny, Julius. 1927-32. *Vergleichendes Wörterbuch der indo-germanischen Sprachen*. 3 vols. Berlin: de Gruyter.
- Watkins, Calvert. 2000. *The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots*. (2nd edition). Boston: Houghton Mifflin.
- Willson, Stephen, R. 1999. *Basic Burushaski Vocabulary*. Studies in Languages of Northern Pakistan, Vol. 6. Islamabad: National Institute of Pakistan Studies/ Summer Institute of Linguistics.
- Zarubin, I. 1927. Veršikskoe narečie kandžutskogo jazyka. *Kollegija vostokovedov. Zapiski* 2: 275-364.

Забелешки

*Овој ракопис беше предложен за печат и рецензиран од индоевропеистот и балканологот професор Ерик П. Хемп на кого сум му длабоко благодарен за многуте коментари и сугестии од кои што повеќето ги вклучив во текстот. Неговите коментари од таа рецензија се цитирани како Намр (R). Исто така сум им благодарен и на трите анонимни рецензенти на англиската верзија, објавени во американското списание *Балканистика* (*Balkanistica*) [Macedonian and South Slavic Lexical Correspondences with Burushaski. 2012. Vol. 25: I, 221-256] за забелешките во однос на податоците за романскиот и бугарскиот јазик. Од голема помош ми беа и укажувањата на професор Елена Башир од Универзитетот во Чикаго, посебно во врска со соседните индоариски јазици на бурушаскиот и на јазикот урду.

- ¹ Бурушаскиот јазик го зборуваат околу 90 000 зборуваачи (Berger 1990: 567) во областа Каракорам во Северозападен Пакистан на крстопатот меѓу три јазични семејства: индоевропското (индоариски и ирански), синотибетски и туркиското. Дијалектните разлики се незначителни. Има три тесно поврзани дијалекти: Хунза и Нагар со минимални разлики и дијалектот Јасин, кој покажува диференцијални разлики, но сепак е заемно разбирлив со другите два. Краток преглед за бурушаскиот има кај Чашуле (2003б: 21-24) или Бергер (Berger 1990). За преглед на досегашните проучувања и изворите за бурушаскиот јазик в. кај Чашуле (2010: 1-3).
- ² За дискусијата за јазично групирање во индоевропскиот в. кај Хемп (Hamp 1998a).
- ³ „Лексичките паралели што ги предлага авторот меѓу бурушаскиот и фригискиот јазик се многу убедливи“. Нерознак (Neroznak. 1998: x) и „Истражувањето спроведено од Илија Чашуле отвора нова страница во споредбено-историските проучувања“ (Ибид: xi).
- ⁴ Ја репродуцираме Бергеровата (1998: 13) табела за фонолошкиот систем на Хунза-Нагер бурушаски која важи и за јасинскиот дијалект (Јасин бурушаски ја нема фонемата *c.h*).

	a				ʃ	ʃ̣	s	
e	o		qh	kh	ʈh	th	çh	çh
i		u	q	k	ʈ	t	ç	ç
			ḡ	g	ḏ	d	j	j
y	h	l	r		n̄	n		z
								b
								m

а. Сите пет самогласки можат да бидат фонетски долги. б. Ретрофлексните согласки се означени со потточка. в. *w* и *y* се алофони на *u* и *i*. г. *c=ts* кај Лоример и *c* кај Тифу и Песо (Tiffou and Pesot 1989). д. *g = y* кај Лоример и Тифу и Песо (1989). Гласот е звучен фрикативен велар /ɣ/. ф. *n = [ɲ]* или [ŋ] [nk]. Постериорното *q* е слично со арапското *qāf*. е. Аспирираното постериорно *qh* го има само во Хунза и Нагар. Во *Ys* тоа се совпаѓа со беззвучен веларен фрикатив *x*, сличен на германското *ch*, како во *Bach* (Tiffou 2004: 10). ж. *y* е ретрофлексно, артикулирано некаде помеѓу „*r grasséeyē*“ и *y* или пак фрикативно *r* со јазикот во ретрофлексна позиција“ (Morgenstierne 1945: 68-69). Цртчката пред зборот покажува дека се користи само со заменски префикси.

- ⁵ Споредете со *Nz Ng biráq-* „копа, копа каде било, без оглед спрема жителите“, *Ys (DC) braq ét-* и *biráq ét-* „копа“ (B 42) (L 82) и со *b > m*: *Ys di-miraq-* „се ископа“ (Тифу цитиран кај Berger 2008: 3.21).
- ⁶ За деривацијата од ИЕ **mar-* „да добие в рака“ (од ИЕ **h₁em-*, **meh1-* „зема, ги става рацете на, зграпчува“ [IEW 740], в. ја целосната дискусија кај Чашуле (2003б).
- ⁷ Има околу 20 лични имиња и 7 теоними во кои наоѓаме директно соодветство меѓу фригискиот и бурушаскиот (Чашуле 2004: 85-95)
- ⁸ Овој пример според Хемп (Hamp (R), е „двосмислено краток“.
- ⁹ Тука го одбележуваме ерм. *bar* „збор; јазик, говор, мелодија, напев“ и покрај тоа што оваа форма се изведува условно од ИЕ **bheh2-s-ri* и внатрешно се поврзува со *bat* „зборува, вели“ (Martirosyan 2010: 164-65, 168-69).
- ¹⁰ Овој глагол е изведен од PIE **h2erhx-* „уништува, се распаѓа; губи“ (M-A 58) кај Чашуле (2003б: 51, пр. [14]).

- ¹¹ Хемп (R) укажува дека можеби има премногу сегментација во оваа анализа.
- ¹² Според Hamp (R), ова е несигурно, бидејќи се работи само за една согласка без синтакса.
- ¹³ Можеби можат тука да се поврзат бурушаските глаголски форми со *-l-* само во 3. лице еднина за *у-* класата која означува „аморфни супстанции и апстрактни идеи“, како на пр. во 3. лице еднина сегашно време од *у* класата: *bila* „тоа е“, што се изведува од бурушаскиот глагол *bá-/b-* „сум“ (од ие. **bheu* „сум“ [Wat 11] или мината *у* форма *bilúm* „беше“ [Berger I: 144-46]).
- ¹⁴ Секој проучувач на балканските словенски јазици може да се послужи со дефиницијата на Лоример и да ја примени врз комплексноста на балканословенскиот сврзник *da*.
- ¹⁵ Можеби треба да се повтори дека овие зборови се однесуваат на специфични совпаѓања и се меѓу 550-те бурушаски корени за кои покажавме дека се од автохтоно индоевропско потекло. Македонските корени од прасловенско потекло, со општа словенска дистрибуција, кои соодветствуваат со бурушаскиот (неколку стотици на број), не се вклучени во оваа статија.
- ¹⁶ Земете го предвид, на пример, специфичното соодветство меѓу Јасин бур. *gór-*, *gorc-*, *gorc-*, хунза *gurs-*, *gursi-* „потонува (во вода, земја); (за луѓе) нурнува под (ненамерно), нурнува во“ (B 180-81) од ие. **gour-* <**geu-* „витка“ и пслов. **gurati* „турка“ и особено диј. буг. *guram (se)* „нурка; капе дете; оди, заминува“, срп. и хрв. *gurati* „турка (се), метеж, се турка во“, грч. *gyros* „свиткан, тркалезен“, латв. *gurat* „бавно се движи“ (G 253) (BER I: 295). Видете кај Чашуле (2010: 28).

Ilija Čašule

Macedonian Lexical Correspondences with Burushaski Summary

Within the wider frame of the Indo-European genetic affiliation of Burushaski, the author analyzes lexical correspondences between Burushaski and Macedonian belonging essentially to the basic vocabulary. The discussion shows that among the Balkan Slavic and non-Slavic languages there is a specific and direct relationship between Burushaski and Macedonian. Even though the specific identity of the Balkan substratum still remains unknown, it can be concluded that Burushaski may correspond with it.

Professor Eric Hamp concurs with the author that this insight into possible Balkan substratal and srhaic words in Burushaski and Macedonian can shed more light on some of the processes of language contact in the Balkan and the history of the Burushaski language.

Keywords: Macedonian, Burushaski, Balkan substratum, lexical correspondences, language contact

Андрей Н. Соболев

811.163.3'282(496.5)

О МАКЕДОНСКОМ ГОВОРЕ СЕЛА ТРЕБИШТЕ, ГОЛО БОРДО, АЛБАНИЈА

Апстракт: Во статијата се презентира и се анализира од дијалектолошка гледна точка автентична јазична граѓа од македонскиот говор на исламизираното население во Голо Брдо, Албанија. Се стигнува до заклучок, дека јазичната компетенција на зборувачите е целосна, албанското влијание во фонетиката, морфологијата и морфосинтаксата мошне слабо и дека монографскиот опис на голобрдскиот говор кој денес не се „покрива“ (герм. überdacht) од ниту една словенска јазична норма е една од ретките најактуелните, најинтересните и најблагодарните задачи на македонистите и на балканолозите. Во фаза на публикување се транскрипции на дијалектните текстови.

Клучни зборови: македонски јазик, западни македонски дијалекти, говори во Албанија, голобрдски говор на исламизираното население во селото Требишт, историска фонетика, фонологија, морфологија, морфосинтакса и синтакса, јазични контакти, меѓујазични влијанија, дијалектни текстови.

Summary. The paper „On the macedonian idiom of Trebishte, Gollobordë, Albania“ presents authentic dialectal data collected recently by a member of the russian research team. The Moslem macedonian-speaking population is nowadays still fully competent in its idiom, while the albanian influence in phonetics, phonology an morphosyntax is extremely weak. A future full monographic description of the regional dialect is needed, which is not „covered“ (germ. überdacht) by any of the modern standard south slavonic languages.

Введение. Село Требиште (алб. Trebisht) расположено на албанској государственной территории в микрорегионе-краине Голо Бордо (алб. Gollobordë, на литературном македонском языке – Голо Брдо) – одним из районов многовекового языкового и культурного

взаимодействия славян и албанцев, христиан и мусульман. В 20 и 21 в. интерес к краине и ее языковому ландшафту проявляли многие авторы [Видоески 1998; Дрвошанов 1995; Sadikaj 1999; Нестор 2001; Христова 2007; Тончева 2009; Велковска 2011], но наиболее актуальное, углубленное и хорошо документированное исследование южнославянской языковой составляющей здесь осуществил Джеляль Юллы (Xhelal Ylli) в соответствующем томе мюнхенской серии „Славянские меньшинства Албании“ [Steinke, Ylli 2008: 9-247]. Албанский лингвист привел достоверную и наиболее актуальную информацию о точных местах проживания всех групп населения в настоящее время (в частности, рассмотрена структура населения Голо Бордо и ее динамика, этническая идентичность и религия, образование и культура), об основных признаках фонетики и морфологии македонского говора и о некоторых аспектах межъязыкового взаимодействия (например, Юллы впервые доказательно описал взаимное соотношение языковых и конфессиональных групп в районе и обратил внимание на стратегии выбора языка общения в семье при экзогамии); в книге приведены диалектные тексты из всех 15 македоноязычных сел албанской части Голо Бордо.

Тем не менее, классической диалектологической монографией о македонском говоре Голо Бордо мы пока еще не располагаем. Албанский говор краины также не описан монографически, но все же его место в континууме среднегегских говоров известно по работе Бахри Беци, где, в частности, изучен и картографирован материал из сел Zërqani и Okshtuni [Beci 1987], а село Tërbaç включено в Албанский диалектологический атлас как пункт № 95 [Gjinari et al. 2007].

В 2008-2010 гг. сотрудники и аспиранты Российской академии наук¹ предприняли ряд экспедиций в эту краину, по результатам которых в мюнхенском издательстве Otto Sagner Verlag готовится к изданию книга „Голо Бордо / Gollobordë, Албания. Из материалов балканской экспедиции РАН“.² Экспедиция базировалась в самом

¹ А. С. Дугушина, Д. С. Ермолин, М. С. Морозова, А. А. Новик и А. Н. Соболев.

² Рукопись содержит сведения об экспедиции, общую информацию по истории изучения албанско-славянского пограничья в западной Македонии, информацию о лингвистических и этноконфессиональных группах в регионе Дебар и Голо Бордо, некоторые сведения по македонскому говору Голо Бордо (фонетика и грамматика, обзор лексических особенностей, терминология животноводства, система терминов родства, фитонимия), некоторые сведения по традиционной материальной и духовной культуре (быт, народный календарь, родинная и погребальная обрядность), а также некоторые сведения по албанскому говору и культуре района.

селе Требиште, в квартале *'uno m'ala* (алб. *Çelebi*), в подквартале *pr'ekofci*,³ населенном обширным семейством Садику, члены которого были нашими главными консультантами и информантами. Цель экспедиционной работы состояла в сборе необходимого и достаточного материала по лингвистической и этнокультурной интерференции для ответа на вопрос, является ли обследуемый микро-регион местом этнической, лингвистической и культурной конвергенции и синтеза в целом и в каких сферах в частности.

Настоящая публикация преследует гораздо более скромную цель – представить собранный автором аутентичный материал по фонетике и грамматике македонского говора села Требиште, населенного исключительно мусульманами-суннитами (локальный этноним – *turci*, лингвоним – *po naše, naš jbzik, našata turština*).⁴ Мужская часть населения как минимум двуязычна и владеет помимо местного идиома еще и албанским, а часто и греческим языком, в то время как среди женщин обычен монолингвизм.

Потребность представить ниже некоторые банальные с точки зрения славистики и македонистики языковые сведения вызвана сомнениями части албанской публики в полноте лингвистической компетентности жителей Голо Бордо в их родном македонском идиоме.⁵ Сомнения эти, по крайней мере касательно речи наших информантов в селе Требиште и широкого круга жителей других обследованных сел, оснований под собой не имеют. В самом общем плане о говоре можно сказать, что он не только полностью витален, но и отмечен всеми типичными характеристиками македонского языка, включая диалектные. Предлагаемое ниже описание является вынужденно неполным, но, вместе с данными наших предшественников, оно приближает нас к знанию и пониманию не только общей структуры говора, но и многих его особенностей.

Степень вариативности в речи информантов, по нашим наблюдениям, высока. Тем не менее, нужно отметить, что в

³ Ср. названия других подкварталов там же – *kadr'iofci, abd'iofci, v'eizofci, na corkof*.

⁴ О православных в Голо Бордо говорится в небольшой любительской книжке Кристофора Бедули [Beduli 2008].

⁵ Албанское влияние, если судить по материалам Юлли, охватывает от лексических и лексико-грамматических заимствований (*djath, gjyshot, vazdovjame, p'ardorvame, ose, sepse; do kopaš temeli be*) до калькирования грамматических конструкций (*i na toj den G'urg'evden ode žene vo celovo bez deleni se ot vera*) [Steinke, Ylli 2008: 35-38].

описании наших предшественников говор иногда предстает как несколько более смешанный, чем он есть на самом деле.⁶

Специального интервьюирования информантов по фонетическим и грамматическим вопросам не проводилось, а приводимый в публикации языковой материал извлечен из спонтанной речи носителей говора, транскрипции которой приводятся ниже. В публикации использована транскрипция Общеславянского лингвистического атласа. Дубликаты и варианты приводятся под знаком //. Грамматические пометы и перевод лексемы на русский язык даются лишь тогда, когда идентификация формы и значения представляется для читателя неочевидной.

О просодии. Ударение в говоре пропарокситонное, оформляющее как лексему (*kopito*, *kop'itoto*; *pluština*; *star'icata*), так и грамматические сочетания полнозначных лексем друг с другом (например в атрибутивном сочетании: *večerta*, но *drugata večer*; *ot drugibt mesec*) и с клитиками (предлог: *ne: go dava so pari*, *bēs pari*; *go deram sō roci*; *nā corkof*; *pr'et sonce*; частица отрицания: *i bko nē faštaš n'ikoj pot. ama ti nē znaež da kažeš*; краткая форма местоимения: *što će m'u pra:m s'ega.*; *ne s'e plašit ta: n'išto*). Отмечены мотивированные отклонения от общего механизма, например невозможность акцентирования союза *da* (*da z'emāt*) или этимологически корректное место ударения в некоторых заимствованиях (*dem'ek*, *žen'aze*; *mot'orče*), но чаще всего среди отклонений встречается сохранение места ударения по аналогии с иными формами конкретной лексемы (*do b'ci*; *nōsal'ka* и *nōsal'kata*, *nōsal'kava*; *kōtn'ici* и *kōtn'icite*; *t'rbuška*: и *t'rbuškata*; *čereva* и *čerevata*, но и *čerevana*; *tom'ičin'ata*). Во многих, если не во всех подобных случаях возможны колебания вроде *na grōdi // nā grodi*; *tenekē // tenek'eto*. Тем не менее, некоторые отклонения кажутся немотивированными (*kor'ita*, *rom'in'it*, *rastoari*, *senōto*, *zaf'ati*) и заслуживают более детального исследования в будущем.

Об исторической фонетике и некоторых вопросах фонологии.

Рефлексы **tj* в говоре разнообразны: *n'iškula*; *faštaše*, *zafašta*; *plaštame*; *se troštaet*; *ide:štī*; *štī*: *plaštame rr'uga*, *štī im davame.*; возможно, в топониме *radoš*; но и *kūća*; *vr'eći*; *nbkē // nbce*, *svbnoć*;

⁶ В частности, например, и потому, что в качестве рефлексов **tj* ошибочно подаются формы, содержащие **stī*, **skī*, **dъsk-* и **čъto*: *tr'ebišta*, *s'ebišta*, *pušćeno*, *ogn'išteto*, *zašto*, *štica*, *nēšča*, *n'iščo* [Steinke, Ylli 2008: 57-58], или не очень доказательно постулируется форма 3 л. мн.ч. глагола "быть" *ije* наряду с обычным *se* [Steinke, Ylli 2008: 106, 109].

v'ěci, pbeće; ča motime; а также *strečno; strečn'iot č'bek; strečen*. Несколько меньше разброс отражений в случае *dj: *paždat, paždal, 'ispaždat; rbždat, rbždaet; nabždaše; vāždame; v'izdaš*, но и *vagām, vagāme*. Часть их очевидно лексикализована, часть, возможно, появилась под внешним диалектным влиянием, но базовые рефлексы -št- и -žd- в общеславянских глаголах очевидно специализировались как маркеры несовершенного вида.

В области вокализма интересен вопрос о фонологическом статусе [ɛ], [a], [ɔ] и [ə], для решения которого необходимо провести специальное исследование.⁷

Рефлекс носового *o на удивление стабилен (при единичности примеров с [ə] как в *šuma od d'obot*), если не учитывать фонетическую вариативность [o] ~ [ɔ]: *dop // dɔp; globi* 3 л. ед.ч. „тонуть“; *gos; grōdite; rōka, sb roci; kōsnit, kōsniš, skōsime; kōtnicite; mōdin'a; mōtkata* опр.ф. „маслобойка“; *mōško; bskope* аор. 3 л. ед.ч. „подорожать“; *pōtče, n'ikoj pot; sbdot* опр.ф. „сосуд“; *strōga; vnōtre // vnōtre, nōtra*; *zōbi, zōpčina*; ср. также *j'odrej* „январь“.⁸ Тем не менее, особое, иногда лексикализованное развитие находим в: *būbrek; kūki; prūće*; далее в: *ōbrač; vāper; vnātre*, и, конечно же, в *ča b'idit* 3 л. ед.ч., буд. вр. „быть“; а грамматикализованное обнаруживаем в глагольном суффиксе однократности действия: *tōrnaf, skōknal, slušnal* и проч.

Носовой *e имеет закономерный рефлекс в абсолютном большинстве позиций (*čēdo; stēgn'i!; žetvar*), лишь в положении после палатальных совпав с отражением *o (ср. *jōže; ioglenčina* и *jōzik, jōzikot*).

Типичные рефлексы праславянских редуцированных *ь > o, *ь > e и т.наз. „вторичных еров“ позволяют однозначно отнести наш говор к македонскому диалектному континууму, ср. *boz; dōždoi; tu se klapilo f sōne; rēkol; nā corkof; pēsok; bgon*, с одной стороны, и *dēne, dēneska, vēzden; l'eništa; pes; tēmna; eden, težeg, pētel*, – с другой. Сюда же отнесем отражения балканских лексем и морфем (например *mōskī* сущ. мн.ч. „мул“ или *zasevloč* „предсвадебный обряд замешивания теста“, *p'islōk* „грязь“ из алб. *pisllëk*), следовавших

⁷ Для окончательного решения этого вопроса нашего материала недостаточно. Приведем здесь ряд примеров ударенного [ə]: *mōiki naši rabōte*; *sōlte*; *trōndafil* „роза“; *tōždici* мн.ч. „правда; истина“; особый пример – *naržčame* 1 л. мн.ч. (*i čē a naržčame, da 'imate ubāina, streča*). Создается впечатление, что для реализации [ə] безразлично наличие сонантного окружения (как это имеет место в юго-западных говорах македонского языка *znāt < znat* 1 л. ед.ч. „знать“).

⁸ Метонимическое обозначение по дню св. Андрея, хорошо известное неславянским языкам западной части Балкан [МДАБЯ 2005: 18-19].

славянским историко-фонетическим закономерностям. Естественны как рефлексy напряженных еров (*š'ija*), так и особое развитие в старых дублетах (например *idīnaeset* или *kāsno*).

Рефлекс ятя преимущественно экавский (если не учитывать фонетическую вариативность [e] ~ [ɛ] как в *sen'oto*), но есть интересные дублетные формы, отсылающие к первоначально широкому его отражению в [ʼa] хотя бы в части лексем: ср. *izlēgveme*, но *izl'agvaet mom'ičin'ata*; *izl'agveme*; *vlagvet*. В описании Джелыля Юллы приводятся как рефлексy ятя примеры *djete*; *mjesto*; *tjesno*; *ml'jekoto* но и *ml'akoto* [Steinke, Ylli 2008: 55];⁹ они открывают помимо прочего вопрос о фонологическом статусе возможных дифтонгов или признака палатализованности согласных и сонантов. Возможно, в этом же контексте следует рассмотреть частичное дистрибуционное ограничение на реализацию инициального *j*- перед гласными переднего ряда (*jesti* // *esti*, *jeden* // *eden*, *emiš*, но *jebam*).

Отражение слогаобразующего **r* в ряде примеров указывает в направлении дублетности [ə] ~ [o]/[ɔ] в соседстве с -*r*: *cərn* // *corn*; *cərvēna* // *cərveno*; *dərva* // *dərva*, *dərveni*; *fərlaj* // *fərlit*, *fərlam*; *tərgame* // *torga*, *tərnəm*; *vərnit* // *vərnit*; *vərvet* // *vərvet*; *vərzime*, *vərzveme* // *vərzam*. Большое количество лексем зафиксировано, тем не менее, лишь с одним отражением -*or*- или преимущественно с ним, указывая на закономерность и типичность именно этого рефлекса: *nə corkof*, *čərvəkot*, *d'èrža* // *dorš!*, *gərcija*, *kərf*, *snop od brš*, *bršta*, *pərvī magišnarkī*, *pəržiš*, *sərceto*, *tərbuška*., *tərgam*, *tərlə*, *tərnaf*, *vərfca*, *se vərtam*, *svəršī*. Все же, есть и основа, демонстрирующая лишь -*ər*- (*tərbuška*., *tərbuškata*; *tərbušček*).

Отражение **l* аналогичным образом свидетельствует об изофункциональности [ə] ~ [o]/[ɔ] в соседстве с -*l*: *dəlgī*; *məlza*, *məlzi* // *məlzeè*; *pəln* // *pəlnu*; *vəlk*; *žəlčta* // *žəlčta*, но закономерным и типичным рефлексом следует признать -*ol*-: *stəlpot*, *kəlk od j'are*, *žəlto*. Особое развитие демонстрируют лексема *jəbulko* // *jəbolka*, древний дублет *gl'itat* 3 л. ед.ч. „глотать“, и вероятно, проникшая в говор под внешним влиянием форма *s'unce* (ср. более закономерную форму, отражающую упрощение группы сонантов, – *sənčlavo vrēme*).

Возможно, об изофункциональности [ə] ~ [o]/[ɔ] в соседстве с -/ говорят и единичные случаи вроде *plət* // *plot* „забор“; *zdəlnata v'ilica* (при наречии *zdəla*); аналогичные мены в соседстве с сонантами находим для [a]: *pərcule*; *məjki našī rabote*.. Из частных вокализмов

⁹ Ошибочно сюда же отнесено и *tjēle*.

обратим внимание еще на вариативность форм *člakai!* и *čekai!* и на единичный пример протетического *ц*: *tatko mi nè e цoden na mera*.

Группы **čr-* и **čr-* имеют два разных рефлекса, как с инициальным *č-* (*čerevo, čereva, čerevata, čer'evana* „кишки“; *čerepn'ite, čerepnarica; čbrvekot*), так и с инициальным *c-* (*carn // corn; na corkof; c'brvena // cbrveno*); их распределение, похоже, лексикализовано. Индивидуально развитие праюжнославянской группы **cv-* в *cut, cutb'ite* „цветок“.

Особо яркий колорит звучанию речи на нашем говоре придает реализующаяся по трудно установимым правилам утрата интервокального *-v-* или его сохранение в части позиций. Яркие лексикализованные примеры ресинтеза основы определенной формы существительных с артиклем *-v-* *gla:* (из *glava*), *měca:* (из *měcava*), *bakla* (из *baklava*), порождающего новые определенные формы *gla:ta, baklata* (не **baklavata*) и т.п.¹⁰ Морфонология этого и других сходных явлений явления пока не изучена, но некоторые ограничения на утрату могут объясняться стремлением избежать появления трехчленных вокалических рядов (например *prež'iveat*), другие носят более очевидный морфологический характер (например стремление к сохранению основы указательного местоимения *ov-* „этот“ и, возможно, однокоренного определенного артикля, как, например, в *trapb:ive* мн.ч. „ручей“). Морфологизована утрата *-v-* в формах мн.ч. односложных существительных м.р. типа *tr'apoi*. Ниже приводятся некоторые примеры, иллюстрирующие кажущуюся произвольность утраты в сходных или идентичных фонетических условиях, таких как *i-e: pbkrien*, но *rogbive; prež'iveat; e-i: kōšei*, но *brevi; e-e: nēstata*, но *nevēstata; e-o: drēo*, но *čerevo, j'arevo; e-a: prež'iveat*, но *z'evame, z'evaet; a-i: kukajcata; napraiš*, но *ubavi; pr'avime; a-e: pr'ae:me*, но *pr'ave:t; a-a: dorž'a:ta*, но *d'avam; arif'in'ava; a-u: j'avuet; o-i: al'imbite, dail'bite; brēgoi, rogbite, trapb:ive*, но *nōžovi; ps'ovisat; o-e: čbek, pbeče; o-a: kbat, kbat se, rastolari*, но *k'vram; o-o: gbtovo; u-a: č'ume, kup'vano*, но *pbduvam, buvaše*.

В целом, говор производит впечатление богатого разными вокалическими сочетаниями и фонетическими долготами на месте эмфазы (например *sleze:nka*), контракций (например *izgn'i:; ne: mnbgu; što će m'u pra:m sēga; gla:ta*) и элиминаций *-h* (особенно в формах имперфекта вроде *se v'ikae, mblze:, 'ide:; će i pr'ae:me kukurek; će i m'ije:me, će i jade:me*). Сюда же отнесем лексикализованные

¹⁰ Ср. также прилагательные вроде *cerven'ika: (k'bz)* втемно-рыжая (коза)г.

элизии *d*, *g*, *ž*, *m* в высокофреквентных лексемах вроде: *jait*; *klai!*; *će pbiš*, *pojt*, *ojt*; *sèit*; *stuit* // *studit*; *tr'ieset*; *kba* „когда“, *sea* // *s'ega*, *nèkooa*, *nèkooš*; *m'beme*, *nè moel*, но: *mož'a:me*; *n'eamе*.

Этимологический *h* сохраняется лишь в единичных апеллятивных лексемах и, возможно, лишь в позиции после гласного заднего ряда *u* (*p'azuha*), факультативно в ориентальных именах собственных вроде *'ibrahim* // *'ibraim*, а также в междометиях и частицах вроде *hm*: „хм“; *ha* // *hə* „да“; *he:!* „эй“; *aha*: „ага“. Помимо утраты *h* (например в *bdi!*; *gr'èota*; *zd'iot*; *siromaite*; в личном имени *'asan* и проч.) обычны и его субституции: *kāžavme*; *brevi*; *straf*; *māra graf*, также *māra ot gr'ao*; *brei* // *bref* (в форме *'bres* „греческий орех“ обобщен результат палатализации из формы мн.ч.); *r'avmet da si 'imaet!*; *avmet*.

Инвентарь сонантов и консонантов говора типично западномакедонский. Точный статус [j], [i], [ʎ], [ʎ̣], [n], [ṇ], [k], [ḳ], [ć], [g̣], [ǰ], [ǰ̣] и [ɣ] может быть определен лишь после специальных артикуляторных и акустических исследований и фонологического анализа. Правила комбинаторики согласных фонем (консонантов и сонантов) в говоре зачастую индивидуальны и придают его звучанию яркий локальный колорит. Наряду с широко распространенными метатезами и антиципациями палатальности (вроде *nōtki* / *nōftki* мн.ч. „ногти“; *grbize* „виноград“, *grbizer* „сентябрь“; *knōt* // *knjōt*; *m'kajne* // *m'čajne* и т.п.) отмечены упрощения и усложнения групп, ассимиляции и диссимиляции по месту и способу образования:

группа *hv-* > *f-*: *f'ati*;

группа *-dn-* > *-n-*: *'ena po 'ena*; *z'aeno*; *'ispanit*, *p'anala*; *on'esiš*, *on'esime*, но *'edno*; *'ispadna*; *sedni!*; причем *z'adna*; *z'adniča*, как кажется, только с *-dn-* под воздействием инициальной аффрикаты;

группы *str-* и *zdr-* сохраняются: *straf*; *zdravje*; в то время как группа *sr-* усложняется в *str-*: *mi e stram da kážam*; *ž'ivo str'ebro*; *da go strabotaš*;

группа *-(m/n)stv-* может упрощаться: *kumstvo* // *kumsto* (*kumstoto se jait*); *pelivansto*;

группа *-sk-* обычно сохраняется (*sk'osime*; *d'eneska*) за исключением положения после сонанта, где *-s-* уподобляется взрывному *-k-* (*personalck'i*, *selck'i*; *bugarcko*, *pazarcko*, *turcko*; *klomcka*; *albanck'i*, *kristij'anko*, *mak'edoncko*, *stancko*, *ženck'i*); ср., однако, и формы *selski*; *turskive*; *vorska*; *albanski*; *r'amazanski*; *žensko*; ср. также *-tsk-* > *-ck-* *arnaucko*;

группа *-db-* переживает метатезу и диссимиляцию в *vd*: *svlavda*;

группа *kv-* > *kl-*: *klaseno*, но ср. *takvi*; *n'ikakva*; *se: ždukvelo*;

группа *cv-* > *sv-*: *svěčina* // *cvěčina*;

группа *mn-* > *ml-*: *tbe se v'ardit mlbgu kaj nami*; но ср. также и *mnogu*; *tēmna*;

группа *vn-* > *mn-*: *l'istomnik*, *g'uvno* // *g'umno*, также *g'umnar*; *r'amnina*;

группа *sc* > *fc*, *zč* > *fč*, *žč/šč* > *fč*: *go r'afcepa*; *želefče*; *gradefče*; возможно, сюда следует отнести и пример *tərbufček* с субституцией исторического *h*.

Оппозиция по палатализованности ожидаемым образом характеризует сонанты (*sol'*; *kbnče* „веревочка“ и *kbn'če* „конек“). Смешений аффрикат не наблюдается, равно как и их полного устранения из инвентаря (*nbzine*; *nbgata z'adna*; *m'blzi*; также *v'brzvaj*; *zv'iska* // *zv'iska*; *z'izdar* // *z'idar*). Новые йотации реализованы (*br'ača*; *pr'uće*; *l'uže* // *l'uže*).

Оппозиция по глухости ~ звонкости нейтрализуется не только типичным образом (*gos* ~ *gbzon* *'esti p'okrien so* *'opaš*), но и в положении перед сонантами (*pomožn'ici*; *za da se zberid mlékoto*.; *od b'fcite, što* *'imaed r'odeno*.). Встречаются примеры подвижных рефлексов редуцированных (*ke znaeme m'ie odo što beše?*).

Прогрессивная ассимиляция по глухости *pv*, *tv*, *sv*, *kv* > *pf*, *tf*, *sf*, *kf* отмечена в примерах *sfarime*, *sve* // *sfeko*; *se r'asifet*, *kupfeèd*; *na borbica t'ikfi varime. i t'ikfi ča sfarime*; *takfa z'elena 'esti*; *bt'foriš* (но *sv'orši*) и свидетельствует, возможно, о тенденции к ограничению дистрибуции *v* и к усилению его консонантного статуса. Противоположное явление можно видеть в *brau* (*braf*, *br'avot*) и *graf* // *gr'ao*.

Большинство из этих процессов албанским говорам региона не свойственны. Влияние албанских гегских говоров или албанского литературного языка можно усмотреть в расширении инвентаря фонем за счет единиц в заимствованных лексемах (например *l'a:l*, *lul*, *l'ol*: *n'a:na m'oja 'imat kažveno*.; *b'ureci*; *ak'i* и *ak'i mi ndođe*). В целом представляется, что в области фонетики и фонологии говора (инвентарь звуков, инвентарь фонем, правила их дистрибуции в исконной славянской или в интегрированной иноязычной лексике) следы конвергентного развития в речи компетентных информантов малозаметны и это хорошо видно, в частности, из публикуемых в приложении транскрибированных текстов.

Морфология и морфосинтаксис. Категория падежа существительного редуцирована до типичного для западномакедонских говоров минимума. При общем господстве формы *casus generalis* всех типов существительных во всех синтаксических ролях, у личных (и тем самым одушевленных) имен существительных имеется в ед.ч. форма *casus obliquus*, отмеченная в нашем материале при предлогах (*keĭ l'ulzima, 'ademof; p'išano tu e od g'bspoda; bde: se mblē: na g'bspoda t'amu.*). Оказываясь в функции прямого объекта, существительные одушевленные иногда сопровождаются предлогом *na* (*a tã: gu 'iskara na mart* „А она обругала март“; *'imat del'veno na dēši*¹¹ „Они делили баранов“; ср. *'idet da plašat na žaguriŋa*¹² [Steinke, Ylli 2008: 34; Sobolev 2008]). Особыми флексиями ед.ч. (-*u* и -*oe*) маркируется падеж косвенного объекта, выраженного именем собственным м.р. (*pbr^dni mu 'aprilu na bradina!; pbrdni mu 'aprilu na bradina. – martoe. – 'vomu martoe.*); вообще же в этой функции обычна балканославянская конструкция с предлогом *na* (*na svēkoj čoveg go v'rzveme.; i im d'avame na 'bfcite so sol'; k bšla d'oma im kažala p'sle taè na l'udite r'ekla.*). Таким образом, этот предлог грамматикализован для двух центральных синтаксических ролей – прямого и косвенного объекта. Отмечена, как кажется, петрифицированная форма локатива ед.ч. м.р. (*mu se kl'apilo f s'one.*). Несинтаксический падеж вокатив располагает маркерами -*o* и -*e*, употребляющимися как в мужском роде (*l'ulo:!* от албанского личного имени *Lulëzim; 'aide, v'elit, s'inko, 'aide...; br'atučedo!;* но и *br'atučet!*, а также *što ja znam bre, brat!; 'aprilē r'ilē, zaĭmi mē tr'ini, čē ti znam za tri god'ini! e, g'bspode, daĭ mi en š'inig glava! sē:di, č'ilē!*), так и в женском (*bri nēvesto; sevdo g'blema!; bri vr'ano p'alava; daĭ, m'amo, ja da ti kažam! k'umice, l'isice; o žule!* от личного имени *Xhulia*). Из обращений употребляются *mbre! // mbri!* и *bre! // bri!* (к женщине – *mbre, kēde je mbtkata?; k'umice, bri l'isice!*; к мужчине – *f'ati o m'ore!; bre!*); женщина может обратиться к значительно более молодому мужчине субстантивированным притяжательным прилагательным ср.р. *m'ajkino!* (ср. алб. *o, bir i nēnēs!*).

¹¹ Албанское лексическое заимствование *daš < dash* sg., *desh* pl., как видим, интегрировано в наш говор с типичной для албанской морфонологии апофонией корневой морфемы во мн.ч.; таким образом помимо формы ед.ч. *daš* возникла контаминированная форма мн.ч. *dēš-i*. Некоторые заимствования в говоре сохраняют свою албанскую фонетику и албанские грамматические формы, например мн.ч. типа *bektašjane*.

¹² В работе Юллы этот пример неудачно использован для демонстрации якобы имеющих место „ошибок“ в речи македоноязычных жителей Голо Бордо на с. 34.

Отметим полную изофункциональность македонских синтагм с предлогом *od* албанскому „артиклевому“ генитиву (*zm'ija od voden'icata*; *'ibraim brat od n'ezir*; *sajb'ijata ot k'o'not*; *sajb'ijata od voden'ica'a*; *sajbija od zm'ijata*; *d'erot ot borbica*; *v'ečerta ot k'adar (nata e kadrit)*; *sta'lo od b'fcite*, *klet ot b'fcite*; *cut'o'i od j'abolka*; *kolk od j'are*, *n'sal'kata ot gla:na*, *podb:lo ot br'avot*, *l'ušpa ot kromit*; *snop od orš*; *č'eskata ot mb'kaj'ne // ot mb'čaj'ne*).

Категория числа существительных реализуется в противопоставлении форм ед.ч., мн.ч., форм паукала и собирательных форм, причем неодинаково у разных грамматических классов и лексикограмматических разрядов слов. Существительные мужского рода во мн.ч. по известным славянским морфонологическим правилам обретают флексии (*k'o'n'i*, *bv'n'i*, *na corkof k'auri!*; *bš'i i p'p'oi*; *a tri p'jesoi dr'ugi p'del'vet po siromai.*; *k'ošei*, *lebbite*, *brei*, *rogbite*) или супплетивные формы (*l'uže // (umren'i) l'udi // l'udije*), причем прежде всего формы на *-oi* и *-ei* придают звучанию говора особый колорит. Отмечено соотношение *k'amen ~ k'amen'a*. Единична контаминированная албанско-македонская форма мн.ч. *deš-i* „бараны“.

Паукал ожидаемым образом засвидетельствован для существительных м.р. (*dva sm'oka*; *na dv'ate dena*; *dva k'o'n'a*; но ср. *dva sa:t*; *'imaet po pet šez br'ai s'lte.*, а также *mnogu p'b'eti.*), хотя имеются примеры нарушений в его употреблении (*tei nabždaše b'ne dve ž'ivina spleteni. dve ž'ivine dve sm'koi.*).

Стандартной флексией мн.ч. ж.р. является *-i* (*tri god'in'i*, *k'obl'ici*, *t'or'lark'i*, *ž'en'i'te*), в том числе и в старых дуальных формах, отягощенных еще праславянской морфонологией (*nbzine naprežni*, *b'vie nbzi*; *go d'eram s'b roci*); тем не менее, встречается и флексия *-e* (*žinaj'ake*, *žadiki'je*; *sapunbice*).

По аналогии с формой мн.ч. (историческим дуалом) образована форма ед.ч. *uše* „ухо“. Стандартными флексиями мн.ч. ср.р. являются *-a* (*j'aganca*; *s'ire'na*; *m'esa*; ср. также *rebro ~ rebja*), *-išta* (*jar'ištava*; *kuč'išta*), *-ina* (*jo'glenčina*) и *-in'a* (*'imi'na*; *ar'if'ina*; *jar'ina*; *žagur'in'ata*; *mbdin'a*; в том числе и *sv'eč'ina // cv'eč'ina*), причем последнее очень характерно обобщено для существительных с финальным *-če* в ед.ч. (*katč'ina*; *kuč'in'ata*; *l'ekč'ina*; *polozn'ič'ina*; *rokč'in'ata*; *topanč'ina*; *zopč'ina*). Вопрос о вариативном или дублетном статусе форм вроде *jar'išta ~ jarin'a* пока остается открытым.

В говоре сосуществуют формы сингулятивов мужского и среднего рода типа *k'aurin ~ k'aur* (первая с нейтральным, вторая –

с деминутивным или пейоративным значением), каждая со своим множественным числом – *kauri* ~ *kaurin'a* (*nekoe ot kaurin'e beše?*). Аналогичным образом нейтральная по значению форма ж.р. ед.ч. *nbga* противопоставлена деминутивной форме ср.р. ед.ч. *nbze* (*s'ega će o kr'ena malo za da mu tbrna 'enono nbze.*). В говоре сосуществуют также формы мн.ч. женского рода и собирательные формы среднего рода типа *nbzi* ~ *nbze*, *nbzeto*; последние, как представляется, в ряде случаев обобщены в роли стандартного множественного числа (*pret os'umdesed g'odin'e; gr'ežeto; n'iv'ieto; l'osi r'aboči; ke l'iv'ag'eto maks'udoj*); то же, возможно, имеет место и в форме ср.р. *vr'aće* „двери“. Существительные ед.ч. с „плюральной“ семантикой согласуются и координируются в говоре во мн.ч.: *n i r'abotae n'arodot, bde; v g'orcija*. В целом можно сказать, что вопрос о взаимодействии категорий множественности, собирательности и деминутивности в нашем говоре – один из самых привлекательных для будущих исследователей.

В сфере категории рода отмечено согласование существительных типа *hbža* „ходжа, имам“, *čaja* „хозяин большого числа овец; кехая“ с атрибутом в ж.р. (*na 'edna hbža; čaja g'blema*). Женского рода существительные типа *klet, loj, var, žalč* (*će r'odit tuka vo kletta.; 'imat loj, 'eve, 'ene b'namu e b'elana.; samo č'ista var mu klavam. samo č'ista v'arta.; žalčta ja m'etname.*).

Морфология определенного артикля выглядит в говоре ожидаемым образом (*nbžot, zd'iot; stolof; č'enkata, masna, b'fcine; bel ž'iger ~ bel'iod ž'iger*), демонстрируя некоторые отклонения лишь в албанских заимствованиях (*babaj // babaja ne'izim b'šol voder'ici*). Неопределенный артикль может функционировать как интенсификатор значения существительного (*'ena m'eca.; 'ena f'brtuna!*), имеет форму мн.ч. (*za 'eni stari, za 'eni stari na s'eloto... i t'ije b'ile žadi: tešk'i.; će i zaležit pod 'eni buk'i.*), совпадая с неопределенным местоимением (*se d'elvet po sirom'ajte... napr'imer vo s'elovo zn'aim'e m'ie 'eni n'emaed br'ai.; i će se fturit na b'fcite, i će a f'atit 'ena.*), а при вещественных существительных обретая значение порции вещества (*daj 'edna v'oda da se n'ap'ija!*).

Из полных форм личных местоимений стоит упомянуть падеж субъекта 1 л. мн.ч. *m'ie*,¹³ падеж косвенного объекта типа *v'ami* (*i v'ami da vi d'adid g'bspot!* „И вам пусть даст господь!“), падеж прямого

¹³ Широко распространено мнение о том, что по этому местоимению часть македоноязычного населения региона Дебар получила экзоним *Mijačijie*.

объекта типа *nami* (*sl'ikaj ne nami!* „Сфотографируй нас!“), а также предложно-падежный способ выражения прямого объекта (*t'ie n'i pr'enovet* (из алб. *pranoj*) *i z'emja na n'imi.* „Их и земля не принимает“). Возможно, формы типа *nam* и *nami* свидетельствуют о контаминации форм падежей прямого и косвенного объекта с формой падежа инструмента или обобщенной формой падежа при предлогах.¹⁴ Приведем примеры припредложных падежных форм местоимений: *ke nami; tbe se vardit mlbgu kaj nami.; kaj nam nema takvi.; t'ie smbkoi, da im metniš nešto nad nim.*

Инвентарь клитик, с одной стороны, полон отчетливо противопоставленных друг другу по роду и числу форм (акк. ед.ч. м.р. *če o vbrzam* // *če go tornam*; акк. ед.ч. ж.р. *i zm'ijata ja utepa*; дат. ед.ч. м.р. *mu nbsam nemu tamo*; дат. ед.ч. ж.р. *ne mož n'išto da i napraiš*; дат. мн.ч. *im dlvam čenka.; i im dlvame na 'bfcite so sol'*; акк. мн.ч. *do kej ūšiko ni i t'rgame nbzite.*), но с другой стороны, в их дистрибуции заметно ожидаемое влияние албанского языка, которое как раз заключается в неразличении рода и числа ряда клитик (*a'id, v'el'id, da a z'emam puškava da go utepam zm'ijata*).

Вопросительно-относительное одушевленное и указательные местоимения располагают формами датива для функции косвенного объекта (*i kbm̄u če mu p'aniit l'ekot, toj go mal k'ismetot v'elime.; pbrd'ni mu 'apriļu na bradina. – mārtoe. – bvomu mārtoe.*); в той же функции встречается и контаминированная форма *na* + датив (*na kbm̄u če mu p'aniit l'ekčeto, toj kismetl'ijata.*).

Приведем еще вынужденно разрозненные сведения о некоторых формах местоимений и местоименных прилагательных – указательных (м.р. и ж.р. ед.ч. *'ovoe tin, 'ovaia m'otka*), отрицательных („никогда“: *i bko nē faštaš n'ikoi pot.*), вопросительных („чей“: *bve jaiçe č'ivo e? bve 'esti 'asanovo, bve č'ive? ramazanovo.*), неопределенных („что бы то ни было; что угодно“: *što b'ilo // lep, l'epče m̄ara, što da b'ilo.*; „кто угодно“: *koi b'ide*), обобщительных („все“: *se // sve; ja praveēt svēšte nēšte; za dēnot ot borbica kē si napraime svēšte nēšte, mēso, j'adenē, p'ienē;* „каждый, любой“: *sf'ekoi braf*). Интересны притяжательные местоимения, образованные на базе указательных (*i se^a t'ie se tri dēna apr'iloj što vbrniit ovogbi od mart, apr'iloj, 'ama mart i z'evat.; ž'enata ovogova.*); в целом для притяжательных местоимений, как кажется, характерна постпо-

¹⁴ Сходное этому явление наблюдается в некоторых албанских говорах, где форма датива обобщена для иных участков парадигмы, например *n'evē (= ne) jet 'ojm nē l'eshnje. 'ishte hysmeq'ar kēt'u tek j'uvē (= ju)*. [Юллы, Соболев 2002: 80-81].

зиция к определяемому (по типу *mestovo na:še*; ср. *dajxho ot moža mi moj; babaj tu negof; babaj mi ovogof; stari babaj ovojzin* [Steinke, Ylli 2008: 35, 97, 102]). В значении „один – другой“ отмечено: *ena tu t'ornaf i bva druga*. В обобщенно-личном значении употребляется личное местоимение 2 л. ед.ч. (*na sv'ekoј čbveg go vbrzveme, polbinata da ne te bbli za čela gbodina.*) и полнозначная лексема *čbek* „человек“ (*a drug'ite, tarbuškava i bvie, da i zlamiet čbek, se jadat.*).

Категория степени сравнения помимо обычных форм включает сложный компаратив прилагательных и наречий (*p'beće arno ja j'adet.; p'beće č'isto 'esti, n'e faštat čbrvekot.*), а также распространила свои показатели на финитные формы глагола (*a da im ja f'brliš so sv'e dorvo, po: ne mbed da j'ade:t br'ajte.*).¹⁵ В синтаксической конструкции компаратива мера сравнения вводится без предлога: *'ibrahim je po star od mene č'etiri gbodin'i.*

Из морфологии и морфосинтаксиса глагола имеет смысл упомянуть:

формы глагола „быть“ (1 л. ед.ч. *su // sum*; 2 л. мн.ч. *sve; zdr'avo sve! zdr'asve!*; 3 л. ед.ч. *'esti // et; 'ista et mas.*);

отрицательные формы глаголов „хотеть“ (1 л. ед.ч. *n'eca*) и „иметь“ (3 л. ед.ч.: *go č'istam so nžod da n 'ima n'ekoe kamče.; sea n 'imaed rabbtano. ne se rabota:n'i n'ivj'eno.*);

безличные глаголы различных типов (*zate v'brn'it bvie tri dena s'ega.; z'ime v'brn'it sneg do bvde.; otvor'ite mi, mi študit!; mu se klapilo f s'one.; mi e stram da kažam.*);

сохранение финального *-t* в формах презенса обоих чисел (ед.ч. *mōškono 'imat mbdina.; go toarel kb'ot i v'ke 'idet ot k'e grobištana.; i odbvde će a, će a v'ezit so gla:na 'a:k'i i će a otegn'it, i bva se b'eri[t] ta:ka.; i će si b'stan'it tuje.*; мн.ч. *sea r'abotet bvie.; rebja bvie se v'ikaet*);

формы аориста (*i će r'čiš te r'a:zbif.*), в том числе глаголов несовершенного вида (*toj v'čerta si spa, n'išto n'e ču.; si m'le br'šno i si oi.*), которые могут употребляться в „перфектоподобном“ обобщенно-фактическом значении (*'imat 'eden bažž'er bnde... – e, b'i:vme kaj n'ego...*);

формы имперфекта (3 л. мн.ч. *kažveε*);

частицы футура *će // ča // št'i (će i puštame.; i ča m'btime na nego.; čea i pečime zaeno vnbtra.*, но также и *št'i: plaštame rruga, št'i im d'avame mit.*; ср. при отрицании *n'emal... da stanvit ta.;* *toj kb'ot se isp'otil v'č'i, n'emal da oi.*);

¹⁵ Ср. *n'e para kup'uaet.* „Не очень-то (активно) покупают“.

формы будущего в прошедшем синкретичные кондиционалу (*ke 'ide: tbrlarkite, a bābo naš vādel gbre f kōrišta*) и употребляющиеся помимо прочего в хабитуальном значении (*i sprbti tēje što ča dbržuiaf, če zēvaf plata.*);

формы императива (простой, глаголов обоих видов: 2 л. ед.ч. *poi! p̄mōži! v'idi! dorš // dbrži! kažvi! f'ati o nōžof! dai! – na! zēmaj ti en tin!*; 2 л. мн.ч. *sēga krēvaite 'bvde!*; со вспомогательной частицей: 3 л. ед.ч. *nēka dojt telefonot!*; *nēka 'ispani do kadro 'bva dētevo!*; *'ene 'bna nēka ti kažit!*; *a be, v'eli, nēka 'esti!*; удвоенный: 2 л. ед.ч. *bdi sēdñi! 'idi m̄lzi! 'ela f'ati mu go!*; усиленный частицей *daj: daj ti 'uzñi drugo, so mačkata...*; при отрицании (прохибитив): *kr̄bce, ne g'azi tui!*); особо отметим возможность использования императива в функции претерита (*a to, šetale t'ije, i is kukite t'ie legñi l'udi... t'ie legñi sēga, 'onde ke ... zaf'ati 'eno ... bam bum bam bum. što pravi ta:ke...*);

формы императива частиц (в конкретном случае 2 л. мн.ч. албанской отрицательной частицы *nuk* „нет“: *ej, nukajte!*, подобно албанскому императиву *mosni!*);

особое „имперфективное“ причастие ренарратива (*praele maži: ak si r'ečel, i če ti d'adel*; но ср., с одной стороны, обычный общефактический свидетельский перфект: *ja sum 'odel s 'ofci, koprativata. i, sum p̄asel 'ofcite, i m̄lzi i d'avaĵ go tamu.*, а, с другой стороны, – ренарратив на базе „свидетельского“ причастия: *ide:šti od voden'ici se kačil 'eden vāper na kōnot.*);

возвратный пассив при личном пациенсе: *ove se v'ikat šaml'ija što se pōkrivat žagurčeto.*;

медий и пассив без маркера (*za z'ima ta: čea služit na sūnce.; – da o tōrnam ž'igērot nā se? – tōrñi o be! ne pēčit ž'igērot vnbtra.*; ср. *būbrečine se pēčet so 'bve jārevo.*);

косвенно-объектный рефлексив (*so r'adio če si p̄eiš, če si 'igraš.; si sp'iet.);*

причастный пассив (презенс: *gbzon esti pōkrien so bpaš*; футур: *če mu a 'isečiš ž'ilata, ž'ilata i tbe če esti zaklano.*);

страдательные причастия, в том числе от лабильных глаголов (*'umren'i l'udi*), часто используемые в односубъектных полипредикативных конструкциях одновременности (*toj l'egnad zdbla na krevētčeto, 'ušte nē beše z'aspan, e, mājkata, v'elit, gblēma zm'ija.; 'i toj 'isfārlena glaèta is topl'ite...*);

формы деепричастия (в разносубъектной полипредикативной таксисной конструкции одновременности: *ide:šti tōje od voden'ici... ide:šti od voden'ici se kačil 'eden vāper na kōnot.*);

отглагольные существительные, функционально эквивалентные финитным формам (*saka tri četiri k'ila da im daiž na e: no d'avañe.*; *doma aku da: im ja r'niš, d im ja r'niš so r'niñe, p'oveće arno ja jadet.*; *sea esti gbtovo e za pod'uvane.*; ср. с финитной конструкцией: *pod'uvaneno se praīt za lesno da se d'erit.*), сохраняющие переходность (*će o tbrñit majkana žag'ureno ot p'azuha, ot cicajineno mlekon.*) и формирующие полипредикативные таксисные конструкции следования (*z'evane puškata i zm'ijata ja ūtepa.*).

Лабильность категории глагольной переходности иллюстрируют глаголы "гореть; жечь" (*gu 'izgorel.*), "умереть; убить" (*da a ūmrit demek star'icata so sve br'aitel!*); "влезть; засовывать" (*i od'ovde će a, će a v'l'ezit so gla:na a:ki i će a otegn'it, i b'va se b'eri[t] ta:ka.*), "лететь; уносить" (*si p'a:na zm'ijata v'v voda i ja l'etna v'odata.*), "лять; облаивать" (*samo si ja laet bkulu n'ea.*), "спадать; снимать" (*so n'že, ne ja 'ispaždat kbžata, 'imat z'ašto loj.*), "помогать" (*g'bspot da me spom'žit.*). Приведем еще несколько глаголов в разных диатезах и с разными моделями управления: "бросить камень; броситься камнем" (*toj en k'amen, en k'amen zel i toj po n'im. – ke im tr'bošet po n'im. – im se t'orsil i t'ie zag'inali.*); "сесть на коня" (*v'aper mu se k'ačil.*).

Для модальных глаголов отметим нейтрализацию значений "хотеть" ~ "быть нужным; долженствовать" в глаголе *sakaet (asaniica s'akaet da a v'ikn'ime m'ie.* "Нужно позвать жену Асана") и перифрастические конструкции (*eve so r'okata, ne e t'rebno so n'žot.*).

Грамматическая категория глагольного времени формируется в македонском языке в целом и в нашем говоре в частности противопоставлением большого числа темпоральных форм, из которых особый интерес представляют многочисленные формы перфекта (действия в прошлом с результатом в настоящем). Набор форм перфекта в нашем говоре носит типичный западномакедонский характер, в него входят:

полноспрягаемый вспомогательный глагол "быть" + действительное причастие прошедшего времени на *-l* переходного глагола, согласуемое по роду и числу с подлежащим (*ja sum b'del s b'fci, koprat'ivata. i.; sum p'asel b'fcite, i mblzi i d'avaļ go tamu.; da li... da li 'imaš... si v'idel n'ejde si sl'ušnal ti za... ar si v'idel sam so b'či smbkoī p'leñica? n'emaž v'ideno. dva smbka... ja 'imam pr'ano. – в обобщенно-фактическом значении; a e, v'el'it, zm'ijata e j'adela b'vie s'ega ka. – в значении умозаключения; e, ka:ko, v'el'i si mi ja ūtepal zm'ijata, ta: b'eše m'oja zm'ija od voden'icata. – возможно, в ренарративном значении);*

полноспрягаемый вспомогательный глагол "иметь" + страдательное причастие переходного глагола в "безличной" форме ср.р. ед.ч. (*ot ke' bfcí go 'imam z'edeno.; 'imam pr'aeno.; bve 'esti gorčman'ikot što 'imat gl'itano j'areto.; ti 'imaet kažveno: stárite.; z'š' b'vde 'imat 'imano p'brano i ž'amija.; 'ima 'imano brávi p'brano toj, baba 'imaše*);

полноспрягаемый вспомогательный глагол "иметь" + страдательное причастие непереходного глагола в "безличной" форме ср.р. ед.ч. (*gorčman'ikot. što gl'itat, što se r'an'it brau, što se 'imat r'anato j'areto.*);

полноспрягаемый вспомогательный глагол "быть" + страдательное причастие непереходного глагола, согласуемое по роду и числу с подлежащим (*jas sum v'iden ja, 'ama vo g'bsti vo t'etovo, vo p'azar.; ja p'brano su 'iman br'a:vi, tatko mi e 'iman.; kuč'in'ata su 'iman ot kluč'ki mbi.; b'vie č'erevo 'esti g'bzno č'erevo. keĭ g'ozon što mu s'eit, i: što se... što 'esti izrab'tano lepuškana na grebušk'i.; po v'ekof b'fcite se 'iman'i b'oles.*);

полноспрягаемый вспомогательный глагол „быть“ + страдательное причастие непереходного глагола, согласуемое по роду и числу с подлежащим (*t'uva ja: mal su b'iden.; a: tatko mi n'e e u'bden n'a mera.; babo e b'iden trim.; 'esti b'deno so b'fcí.; v'i:stina e bve b'idenoi.; izv'brite se osušen'i što se b'iden'i od z'ima.*);

Глагольная категория статуса основана на противопоставлении говорящим достоверной (свидетельской) и недостоверной (несвидетельской) информации. В первом случае формы аориста и имперфекта маркируют убежденность говорящего в соответствии сообщаемого факта реальному положению вещей (*š'etae po napred v'aperi, š'etae.*), в то время как во втором используются ряды глагольных форм на базе славянского перфекта с причастием *-l*, употребляемые в нескольких субкатегориальных значениях:

адмиратив (презенс: *i take si zn'ael ti, o:!* „И это ты тоже знаешь, ого!“; *i: tuje si praš'vel, le:!* „И там ты расспрашивал, ух-ты!“; *tegn'i na v'etkata! na toja, st'olpot. teško b'ilo be!* „Потяни за ветку! За этот, за ствол! Тяжело!“; *k'ismetod b'ilo!* „Удача!“; претерит: *v'aper. da se b'p'n'it. ko'n'on n'ema da dojt, teško. a teško b'eše b'ilo.* "Вампир. Вскочил. Конь не шел, тяжело. Потому что было тяжело");

ренарратив и дубитатив (презенс: *...tuku g'orcija 'esti vo 'evropa. – a:; n'emat v'orska, ka b'ila vo 'evropa.; ot mačka c'orna toj paž'dal, go r'uš'vela ta:ja.; m'asta j'adena. i:; v'operot teje j'adel ma:s.;* претерит: *ke 'ide: t'brl'ark'ite, a babo naš v'adel g'bre f k'brišta.; go to'arel ko'n'ot i v'ek'e 'idet ot ke g'rob'ištana.; vo 'eno vr'eme se st'orile dve ž'adikije.; n'evrus*

em'išive z'evale 'izin.; будущее: *ak si r'ečel, i će ti d'adel.*; в нефактивных конструкциях: *...za da ne stanel v'aper.*; *i ke i pletet k'osmi so jonža, za da im r'astele, k'osata da im r'astit.*).

Глагольная категория фактивности опирается на серию так называемых *da*-конструкций, которые являются стандартным "заместителем инфинитива", т.е. дополнением модальных и фазовых глаголов (в том числе и с опущением *da*: *t'ie m'ojie da se j'adet i m'ojie ne se j'adet.*). В них включаются различные темпоральные формы глагола, например формы презенса (в значении претерита: *'idet ot ke grob'ištana i: vop! na kn'ot eden. v'aper. da se b'p'it. kn'on n'ema da dojt, teško.*; в императивном значении: *da!, m'amo, ja da ti kažam!*; *ja da ti kaža za teje?*; *g'ospot da me spombžit.*); формы славянского перфекта (в модальном значении необходимости: *d'eka da si v'ardil k'oga bil n'evrus...*). Частотны *da*-конструкции в протасисе условных конструкций, как ирреальных (без союзов: *da sme d'oma, će i pr'ae:me kukurek.*; *b'vie j'aganca... d' bde: so b'fci, će zag'ined, m'ali se.*; с союзом *ak*: *z'op'čin'a zdola 'imat, a z'obra n'emat. ag da 'imat n'e moj da p'asit!*), так и реальных (без союзов: *da a k'osniš, će te b'trujet.*; с союзом *ak*: *te b'truvjet, ag da a iz'ieš.*; *aku da n'e e potk'vano ve će k'ucat.*; *aku – d'aeš š'æg!*¹⁶ – *da si r'ečel, em'išite ke će se sv'ortele da z'evaet 'izin.*). Тем не менее, протасис возможен и без *da* (*ak si r'ečel, i će ti d'adel.*).

Из предлогов укажем временные "до" и "после" (*b've b'eti pre sto g'odiñe.*; *p'o ena n'edela 'ide sajb'ijata od voden'ica*^a.) и пространственные "по" и "у, рядом" (*izlegvaet momič'in'ata si 'igraet iz l'ivažeto.*; *kaj češmata.*). Предлог цели и местопребывания может опускаться (*bab'aj n'ežin b'šol voden'ici.*), и в то же время удвоение предлогов совершенно обычно (*go to'arel kn'ot i v'ek'e 'idet ot ke grob'ištana.*). В предложной конструкции определенный артикль не опускается (*tuje na p'otot.*; *ke v'idet po p'otot dve žen'i so k'obl'ici.*).

Приведем некоторые наиболее частотные наречия места (*k'ede* "где", *bvde // uvde // bvdeka // ovdake* "здесь", *odbvde // otbvdn // otoade* "отсюда", *tue // tuje // tuja // tuj* "здесь", *othue* "отсюда; оттуда", *bndeka // bnde* "там", *odbnde* "оттуда", *dobnde* "дотуда", *bnamu // bnamo* "там", *n'adro* "наружу", *z'dola* "снизу", *z'obra* "сверху", *'amu* "там; туда"), образа действия (*tak'e* "так", *'a:ki* "так"), причины ("почему": *zaž ne go z'ede ti?*; "потому что": *toj se n'alutil z'ušto 'april.*; *zaž, so n'že, ne ja 'ispaždat k'bžata, 'imat z'ušto loj.*), обобщительно-отрицательное ("вообще":

¹⁶ Согласно поверию, в день Невруза можно просить о богатстве: *e, g'ospode, dai mi eden š'inik 'altan!*

...*ama s'ega n'emaе mlеko ič.*), модальные (*belki; d'emek; i to se javuet d'emek navečer ke si jaiš.*).

Междометия особого своеобразия не демонстрируют: *a:!* *a be, d'obro utro! što ja znam bre, brat.;* *i: tuje si prašvel, le:!* *lele bzebnafl!*, но отметим возможность их употребления в предикативной функции: *'idet ot ke grobištana i: vop! na kōn'ot eden.* Кошек подзывают *mac!*, овец подгоняют *aj! š:!* *pr:и!*

Указательные частицы управляют падежом прямого объекта: *'eve ja, 'eve ja bvde! 'eve ja mbtkata bva i'esti.;* *'eve go! 'ene go stomak.* В утвердительном значении "да" отмечены частицы *da, ha! / γa!, e:!* и албанская *po!*

В сфере синтаксиса именной синтагмы обратим внимание на разнотипные аппозитивные конструкции (*bvo esti zadnica noga so sve kōlkot.;* *ar si v'idel sam so bči smōkoi pleteñica?;* *ena kosaniца l'epče.;* в том числе и с неизменяемым обобщительным местоимением: ...*so sve k'olkot.;* *da a 'umrit d'emek star'icata so sve br'aite!*) и на редуцированные количественные (*e, katoj katoj, 'eve sea, i v'iždaš. p'arčina p'arčina. eve, edno, dve, tri, četiri, 'eve o, 'imat pet, šest, 'ene o, s'edum, bsum, katoj.*). Для сочетаний с указательным местоимением отмечена редуцированная дефинитность (*našive starcite; našijot popot; toj popot* [Steinke, Ylli 2008: 74-75, 82]), детальное изучение которой в будущем представляется перспективным (*n'eka 'ispani do kadro bva d'etevo! vo voden'icata bviija stariof si: sp'iješe tuèje.;* *i, bvoij 'idet 'idet kōn'ot, 'idet 'idet 'idet, a, v'elit toj sajbijata ot kōn'ot, 'uznamarim, v'aper mu se kačil.;* *toj kōn'ot se ispbtil v'èci, n'emal da ojt.;* *da v'orziš 'emiš odbnde sea dobnde, i p'osle ta ne rōždala ženata.*).

Что касается союзов, то отмечено заимствование албанского разделительного *bse* "или" (*i će pom'init odbvde m'čka, bse v'alk.*), в то время как союз *ari* "или; ли" (*na žurden i jaganca kōlime, a? kōlime i jaègne. za m'eso. 'ari ja:re.*) вводит изъяснительные предложения при отрицании (*pbzopka n'è znam 'ari ja zn'ajte.*). В значении "или... или" отмечен союз *a... a* (*a će se trōtet, a č'edo n'emaet.*). Временные придаточные вводятся помимо прочего союзом *dur* "пока; пока не..." (без отрицания: *dorš tui, dorš 'aki, d'brži, dur da go b'oderam.;* *r'efica, i dur umrela ta: r'efica i v'ikale...;* с отрицанием в обеих частях: *dur ne 'umri ta.;* *ta: ne rōdi žagore.;* *dur ne izgn'i: r'bkata n'izina ta: ne...).* Из причинных союзов интересны *bte* и *pōšto* (*će i kōse:t sajb'i:te, bte p'osle će se puštit i toa p'asime.;* *pōšto sme m'ie bvde v brman, ne sme d'oma za da a m'i'ijeme t'arbuškata, t'arbuškana će a m'etn'ime.*). Относительные союзы омонимичны вопросительным местоимениям *koi* и *što* (*kōšula.*

tova bilo ubavo za: koj ne rōždat d'eca.; polbznica što se kbat d'rvata.)
Целевая конструкция в говоре стандартна (...za da se vratet bfcite.; ...za bēriced da 'imat.).

Порядок слов в атрибутивном словосочетании свободный (*zādna nōga // nōgata zādna.*), но с тенденцией к постпозиции атрибута (*žadi: teški. 'izlegla 'ena mačka cōrna.*; ср. *deteto golemo tamo e pojdeno* [Steinke, Ylli 2008: 83]).

Синтаксис местоименных клитик достаточно стандартен (*i 'e o pbduvam.*; *za da o zb'eriž māslogo.*; *f'ati o d'etevo!*; *kāži mu!*; *'ela f'ati mu go!*), с учетом возможности обретения ими ударения и вариативности позиции при отрицании (*ja nē znam, n b: tam čueno o t'oje.*). В говоре возможно удвоение тематического, но неопределенного прямого объекта (неспецифический объект: *bvoj bvde što 'esti bēlovo, 'esti loj. loj malo go 'imaet.*; специфический объект: *en kamen v rōci 'e go 'imaet mōmič'inata, n'išaj sea 'aide.*; *i 'eno j'ajce go čuvame. go čuvame za f kućata.*; *bvde 'ena v'ecer ja 'utepaf 'ena zm'ija.*). Отсутствие удвоения тематического и определенного объекта также возможно (*daj nōžot! tamo 'ete z'emaj nōžon!*, ср. *nōžod z'emaj go tamo!*; *samo si ja laet bkulu nēa, a n'išto ne pr'aet na mēčkana.*).

Бытийные конструкции образуются на базе глаголов "быть" (в том числе и с его опущением *daj nōžot! kēde be nōžot?*) и "иметь" (*za letnik nēmaet bvde last'ojki.*; *'ene go tel'ot, 'imad da 'imat.*). Повтор предиката с целью подчеркивания длительности или интенсивности действия вполне обычен (*i, bvoj 'idet 'idet kōn'ot, 'idet 'idet 'idet, a, v'elit toj sajb'ijata ot kōn'ot...*).

В простом глагольном предложении встречается рассогласованность между подлежащим и сказуемым в ед.ч. ср.р., что делает всю конструкцию безличной: *što si b'ila p'ipl'iva, bri kumice... kako te junak dbržalo? bri vrano pālava, kade si v'ezden talalo?*

О словообразовании. Из основных словообразовательных средств упомянем прежде всего диминутивные суффиксы существительных – *-ule* (производящая основа м.р.: *čekič'ule*; ж.р.: *batañ'ule, kac'uleto, kož'uleno, majule; vratule*); *-c-* (м.р.: *jaganca*); *-če* (м.р.: *kamče, kōnče, kōnče, lukče, rōkče, zētčeto*; ж.р.: *plan'inčevo*; ср.р.: *dbr'če*); *-e* (м.р.: *nōže, stolce*; ж.р. *nōze*); *-ček* (м.р.: *tərbufček*); *-ička* (ж.р.: *tr'avička*), *-ica* (ж.р.: *g'zica*); и аугментативные суффиксы существительных – *-ište* (*furk'ištata; rot'išteno* "предмет одежды"; *starč'ištata; vōdište*) и *-ina* (*bradina*).

Помимо них интересны суффиксы патронимические *-o(v)i-* // *-ofci-* (*al'imbite, dai'lbite; abd'iofci, kadr'iofci, prekofci, v'izofci*) и

андронимический *-ica-* (*as'an'ica, da'il'ica, kəmbel'ica, r'efica, šer'ifica*). Функционирование последних хорошо иллюстрирует приводимый ниже пример дискуссии наших информантов о том, из какой именно семьи женщины, о которых идет речь в быличке: – *a be, bn'ie, v'elit, ž'en'ite, v'elit, od al'imbine d'olu? kako be? ne! – dai'l'oite! – al'imbite! – dai'l'oite ž'en'i. – al'im d'u'lo, bre! – a bre, dai'l'oite ž'en'i. – da'il'ica. – e, koj b'ide!* Среди средств имперфективации глагола встречаются как синкопированные (*isč'istvam, kaž'va, st'anvit*), так и нетривиальные удвоенные суффиксальные формы (*taka ni kaža... ni kaž'vavala majka naša...*).

Заключение. Приведенные здесь историко-фонетические, некоторые фонологические и грамматические характеристики говора свидетельствуют в целом о его полной витальности, полной системности и комплексности, о полноте и неограниченности лингвистической компетенции его носителей, о его сложной и многосоставной восточноюжнославянской генетической базе, о полной общности развития с другими македонскими диалектами, но также и о специфике развития на периферии македонского языкового континуума, включая сюда и некоторое, в сущности, незначительное прямое албанское влияние. Полное, исчерпывающее и системное монографическое описание всех языковых уровней говора Голо Бордо представляется нам насущной, актуальной, интересной и исключительно благодарной исследовательской задачей, в частности и потому, что этот говор не "перекрывает" (нем. *überdacht*) ни одним из современных стандартных южнославянских языков.

Образцы диалектных текстов. Тексты записаны на видео и архивированы в 5 файлах 2008 г. и 12 файлах 2009 г., которые содержат в целом более 10 часов звучания и видеоряда; файлы архивированы в МАЭ Кунсткамера РАН, первые пять – также в венском аудиоархиве. Ниже публикуются избранные транскрипции.¹⁷

Свадебная песня: исполняется на *z'asevlok*

kumice, bri l'isice,

ubavo sej go br'ašnoto (вариант: *ž'itoto*)

za da e ubavo kumstoto.

da e ubavo kumstoto.

¹⁷ Реплики интервьюера устранены, гипотетические расшифровки заключены в квадратные скобки, паузы обозначены многоточием.

tri s'ela će go j'adet,
da ne mu něšto n'ajdeet,
da ne mu něšto n'ajdeet,
m'ori, da ne zob'ine sk'oršeet.
k'umice, 'bri l'isice,
m'ori, 'ubavo sej go ž'itoto,
'ubavo sej go ž'itoto,
d'aleko će go puštame
da go bend'isat nev'estata.
 Фаџиума Садику, околo 50 лет

Свадебная песня: исполняется на *z'asevlok*

što si b'ila p'ipl'iva, 'bri k'umice,
što si b'ila p'ipl'iva, 'bri k'umice,
o što si 'aber n'emala, 'aj 'bri l'isice,
što t'aja gl'ava k'ošmava (вариант: koštrava),
n'ikogaš ne izm'iena,
i n'ikogaš ne isč'eš'lana? ij 'bri l'isice!
so t'ie r'oci 'irlai
n'ikogaš ne izm'ieni,
i so t'ie n'otki (вариант: n'oftki) g'blemi,
n'ikogaš ne iseč'eni,
k'ako te j'unak d'bržalo?
 Фаџиума Садику, околo 50 лет

Свадебная песня: исполняется при введении невесты в дом
жениха

zdr'ava n'i došla so 'arna n'oga f kučava!
'ako e 'arna nev'estata, 'arna će b'idit svek'orvata.
'air ti č'inel b'abaj ti, što te g'blema p'brastil.
n'i z'aradva l'udive, i n'i go z'aradva z'etčeto.
što n'i gi z'aradva, s'evdo g'blema!
zdr'ava n'i došla, 'bri n'evesto...
 Фаџиума Садику, околo 50 лет

Мифология: ведьмы спустили луну с неба

vo 'eno vr'eme se st'orile dve ž'adik'ije. r'ekle: a 'urivame meseč'inana.
meseč'inana od na n'ebo. tak so mag'ijata t'ie i na g'umnoto ta: pram!
p'anala. ka zaf'atila da r'ika, m'bre, m'ajk'ino... v'i:stina e b've b'ideno!

*ka v'iždat narodot, t'e:ka, meseč'inata na zemi. e, na zemi ŭbo:...
s'ea što će pr'avat bvie? t'eje bži se b'eret sv'ite bži tujeka p'et... meseč'inata
za da stanvit, n'emat... da stanvit ta:.*

*taje, majkino, dur ne k'osnala od neiz'inoto da mi prost'ite što v'ela,
ot s t'ea, lajnoto neizino, i taje si k'osnela i taje zastanvela meseč'inata.
žad'ijeta tolku.*

*...k'osnala ot te što napravi mag'ija ot te: što se s'erit, la:n'o. ya! dur
ne k'osna, taj ne mbeše da oј meseč'inata ŭgore v'eći, do teј gr'ado.*

*bve za meseč'ina 'esti v'ert'etno. v'ert'etno e, gr'eota mnogu. kako
'ima onak'i: p'orvi magiš'nark'i.*

Разия Садику, около 76 лет

Мифология: как могут сглазить невесту

*– za mag'i:ve s'ea kažveјte, bve v'ážno e. n'evestite k'e se pr'ai sv'avda.
t'be se v'ardit mlogu kaj n'ami, 'aku k'e oјt nev'estata da a v'orzeve 'eden
'emiš.*

– e:!

– 'eden 'emiš.

– odbnde 'eden, 'eden odbvde.

– da i v'orziš.

– da i v'orziš i t'ie n'emaet ubaina v'eći.

– t'ie n'emaet ubaina, t'ie ne... d'eca ne r'oždaet.

– ama ot k'oja str'ana da v'orziš.

– e, n'eјde dve...

*– k'eј će naiš. 'eve s'ea, bn'ija odbnde i bvija odbvde, i v'orzi... i n'emat.
t'ue ubaina n'emat.*

*– t'uje n'emat t'be. f'orlaed nešto vo nbzite, k'eј će v'orvid nev'estata
napr'imer po... v'orzano nešto. će pr'omin'it ta: nev'estata t'uje, i toј v'orzan
k'ismetot 'esti:, 'andrea. i n'e možet t'uje n'išto p'osle, t'aje n'emat ubaina.
'ari će se v'orzet, [da l] će se tr'otet. će se sk'araet.*

– a će se tr'otet, a č'edo n'emaet. č'edo n'emaet.

Рамазан Садику, 1959 г.р., Разия Садику, около 76 лет

Мифология: оживший покойник

*n'a:na m'oja 'imat kažveno, 'eto, daž ž'emel' 'bndaј nekaj što bil, babaj
n'eјzin bšol vod'eñici. go to'arel k'oñot i v'eke 'idet ot k'e grob'ištana. 'idet
ot k'e grob'ištana i: vop! na k'oñot 'eden.*

v'aper. da se op'nit. k'oñon n'ema da doјt, t'eško. a t'eško b'eše b'ilo.

*i, bvoј 'idet 'idet k'oñot, 'idet 'idet 'idet, a, v'eļit toј saјb'ijata ot
k'oñot, 'uznamarim, v'aper mu se kačil.*

'idet, hajde, vel'it, s'inko, hajde, hajde, hajde... go dbnese dbma. d i: pustel'ija, go rastolari brašnoto, i toj hajde i pum! i teje kako [tərbuške s'egnal b'voij] v'aperon. skoknal ot teje. skoknal i vlegol vnatre f kuki toj v'aper. što će m'u pra:m s'ega r'ekol b'vie. koga v'idit toj... snop od orš. i zər, toj skoka i slamata. gu 'izgorel, gu 'izgorel so snopof, 'inaku n'emaše toj v'eki.

so snop ot bršta i go 'izgorel. se ždukve.

Разия Садику, около 76 лет

Мифология: оживший покойник

– a to, kej zna ja, mbre, ti 'imaet kažvenoè starite. tba st'analò jo što so k'no'od... ide:šti t'oje od voden'ici... ide:šti od voden'ici se kačil eden v'aper na k'no'ot. ma toj bil... toj bil težeg mlogu, v'aperot. toj k'no'ot se isp'otil v'eci, n'emal da ojt. n'emal da ojt. 'izlegla ena mačka c'orna. ot mačka c'orna toj p'azdal, go rušvel... go rušvela t'a:ja. i toj ka p'anal n'azem i se turil kako v'odište sate tujeka, k'no'ot se l'irov'iel. k bšla dbma im kažala p'osle ta: na l'udite rekla, 'aki i 'aki mi ndb'oe, na corkof ot, mu b'eše kačen na k'no'ot. i te:...

– nekoe ot kaurin'e b'eše?

– ke znaeme m'ie odo što b'eše?

– na corkof kauri!

– tujie b'eše kačen na k'no'ot.

Сервейка Садику (Асаница), около 60 лет, Разия Садику, около 76 лет

Змея-охранительница

i: što v'i kažvam. p'b:rano, 'imat 'okulu, pret os'umdesed g'odi'ne, eden st'arez mi kažveše, 'imal voden'ica da m'el'id brašno. vo voden'icata b'viija st'ariof si: sp'i'ješe t'u:je:. n'óta si sp'ieše. i ke 'imaše ž'ito, si m'el'eše. i, mu: padaše te: sonot, si l'egveše vo kr'ebetot, si sp'ieše. 'ubo:, 'amaè v b'veje, vo voden'ica: s'edeje zmi. zm'ite si j'ade:, si ž'ive: so glufci, tujie, i si st'oje: so b'vej č'b'ekof. 'uba'o, si st'oje:. n'emu mu v'orve: kraj n'ego, a n'išto ne go bor'ave:. i na nego se kačv'uvae i n'išto ne go bor'ave:. i si š'etae po gr'ezeto zgbra vo voden'icata. n'a eno vr'eme 'imaše ena sv'avda toj. i m'u vel'it, br'atučed go 'imaše. e:, br'atučed, mbra da mi ja č'uvaš voden'icana ena n'edela. da, mu vel'it, će ti ja č'uvam. mu a d'ava... vel... mu a d'adof puškata. i, na n'óta toj ja č'uvaše i de'ne si: m'el'eše brašnoto. ena n'edela. na dvate dena ke z'afatid da r'abotid br'atučedof mu 'ispaždat b'va: zm'ijava. ja v'idvet vo gr'edata gore, si b'ij po gr'edata, toj l'egnad z'dbla na krev'et'eto, ušte n'e beše z'aspan, e, majkata, vel'it, g'blema zm'ija. ma g'blema ke t'i vela, l'epten g'blema. 'ajd, v'el'id, da a z'emam puškava da go 'utepam zm'ijata.

z'evane pluškata i zm'ijata ja 'utepa. si p'a:na zm'ijata vb voda i ja l'etna vodata. i, n'ema zm'ija. toj v'čerta si spa, n'išto n' ču. kba drugata večer, po kr'evetot, po gr'ezeto skbkaet glufci.: n'emat, a e, v'elit, zm'ijata e jadela b'vie s'ega ka. a be, v'eli, n'eka 'esti. p'b ena n'edela 'ide sajb'ijata od voden'ica'a, e:, bratučedo, 'ari r'abota 'arno, r'abota, v'elit. e, 'arno, v'elit, si m'le br'šno i si oj. kba toj sajb'ijata legna vo voden'icata, i se si r'abotat, a legna, i glufcite mu isp'anae. i toj ja 'imaše pluškata n'a gla:, 'ama što 'e:, čuvaše toj voden'icata, toj ne a t'epaše zm'ijata. kba glufci mu isp'anae mlogu. dr'ugi'od den mu v'elit, e, bratučet, st'anae glufci mlogu, mi isp'anae m'ene. t v'elit, što ja znam bre, brat, ti: b'vde 'ena večer ja 'utepaf 'ena zm'ija. b'eše 'epten g'olema. e, ka:ko, v'eli si mi ja 'utepal zm'ijata, ta: b'eše m'oja zm'ija od voden'icata. i ot t'amu pr'eku n'emaše što da pr'ajt, zm'ija ne 'ispana, a glufcite mu š'etae. e, b've b'eše.

b've 'esti pre sto g'odine. mi 'imaet kažveno 'eden st'ari. č'bekov n'emaše, sajb'ija b'eše tuje od zm'ijata i ta: si š'etaše i n'ego ne obor'aveše. i t'eje b'eše.

Асан Садуку, 1953 г.р.

Народный календарь: *er'emija*

na er'emija da b'periž, da b'periž zm'ija, da ja z'emaž glavata, glavata da a p'otki'niš so kamen, o, so ž'eležo. so ž'eležno n'što. 'ari so kamen. ta: glavata da a z'emaš i da a č'uvaš za d'eca m'ali, za da ne se plaše:t. da mu a z'avi:ž v n'što, i to si ja č'uvat. e, vo n'što, vo n'što 'e si a z'avi:š, 'e a b'sušiš t'aje za da ne: se r'asifet, 'e se b'sušit. i p'osle ta: m'ože n'ekoe d'ete da si ja č'uaet. č'uvaeš ti:, 'andrea. da si a b'besit, da ne se plašid d'eteto.

Рамазан Садуку, 1959 г.р.

Народный календарь: *žurden*

...i 'e izlegveme pr'et sonce t'amu kuka'icata da a razb'i'eme. ta: kuku, kuka'icata, 'e izlezime t'amu, od n'autru. 'ako da č'ueš p'b ruček, ta:, e, ne r'azbi, ne t'i o'jidid dobro god'inata. n'apret, 'e 'izležiš pr'et sonce t'amu da a č'ueš, i 'e r'ečiš te r'a:zbif.

Рамазан Садуку, 1959 г.р.

Народный календарь: *v'eligden*

- m'ie za v'eligden v'elime...*
- j'a'ica v'arime.*
- j'a'ica 'e v'arcame.*
- 'e v'arcame j'a'ica.*
- v'arcame j'a'ica.*
- so l'ušpa ot kromit.*

– so l'ušpa ot krbmit jaјca će vlarime i t'ie će se vlarcaet. i.; i t'ie će im d'elime, će im davame na d'ecata.

– i eno, eno jaјce... i eno jaјce go čuvame. go čuvame za f k'ucata.

– eèno, koe b'ilo.

– eno jaјce će... ..ot tbe što će go zèame, će go čuame za f k'ucata, će, će stbet ena gòdina. ça mu klaiš, bve jaјce č'ivo e? bve 'esti 'asanovo, bve č'ive? ramazanovo. bve 'esti ot k'ucata. i te ot k'ucana se, će o čuvaš. po god'inata n'išto. će o tbrniš, n'emat. pak, drùgata gbdina. će o f'brlìme iz n'ivata, naša. n'ivata naša će o f'brlìme.

– na n'ivata.

– n'ivata naša.

– za b'erićed da 'imat.

– da 'imad b'erićed, da se b'avad mnògu.

– Keј b'ilo, v n'ivata će o, će o f'brlìme, za d 'imat, 'arno da mu 'ispañit na: n'ivata. da d'ait...

– da d'aid b'erićet mnògu.

Рамазан Садику, 1959 г.р., Асан Садику, 1953 г.р., Фаїиума Садику (Рамазаница), около 50 лет.

Народный календарь: b'abite

– a.; tak'i 'imam čueno.; a.: b'abite se pòkasno. b'abite se tri. tri d'ena. i na b'abite obav'eznu s'e f koj n'e možid da ne z'avørñit. i s'ega! e, t'oga za b'abite, m'art k'oga b'egat... b'va.; b've 'esti v'istinsko, n'e e pr'ikazna, što kažuve: starite. 'izlegla star'icata na plan'ina. i v'iknala t'amò. čiz gbzica na plan'ina! e;! i ja ne m'ba da go kla.: čiz gbzica na plan'ina. e;! p'brdñi mu 'aprilu na br'adina!

– m'artu! m'artoe re.

– m'artoe. i, k'e go izrekla voj zborof t'aja... a.; izlegome demek so st'okata. k'e go rekla 'voj zbor, k'e v'iknelo, š'ucur se mu n'emu, n'e sme k'adar ni za da o f'atime, 'ena m'eca: 'ena f'ortuna, i ja napr'aila n'ea k'amen. b'fcite št 'imala tuje k'amen'a sve, i ta tuje je sk'amna... sve. i te b'ilo n'ejde d'eneska pak t'ije k'amn'ata tuje. v'istinsko b'ilo. toј zaš se n'alutil, toј se n'alutil z'ašto 'april'. i s'ega b'vie... z'ate v'brñit b'vie tri d'ena s'ega.

– aprile r'ile, z'ajmi m'e tr'in'i, će ti znam za tri god'in'i! demek za da mu d'ait ot denb'ite n'egovi za da a n'aprait... ne t'a:... da a 'umrit demek star'icata so sve br'ajte!

– aprile r'ile, z'ajmi me za tr'in'i, ćea ti go znam za...

– tri god'in'i.

– tri god'in'i. da mi daiž dem'ek tri d'ena. za da... borč... za 'bvaže da ja napravam. i s'ea t'ie se tri d'ena apr'iloj što v'ornit ovogbi od mart, apr'iloj, 'ama mart i z'evat.

– petnaeset... dvan'aset i trin'aset.

– t'ie. t'ie obav'ezno v'ornit. n'e može da ne z'avornit. a t'a: 'ama z'ede tri d'ena. 'ena 'ama...

– t'a: go z'ela borč.

– tri d'ena. mu z'ela.

– tri d'ena! z'aradi toj b'orčot, zaš ot drug'ibt mesec tri d'ena:!

– zaš mart, mart sv'orši. a t'a: gu 'iskara na mart. či iz g'ozica na plan'ina. p'ordni mu aprilu na br'adina.

– m'artoe.

– 'bvomu m'artoe. br'adina. i toj se n'aluti, mu vel'it, 'aprile, r'ile, z'ajmi me za tr'in'i, 'ca ti go znam za tri god'in'i. mu z'evat tri d'ena. i bvi se tri d'ena što se gl'edaet... tri. e:.

– b'vie b'abive.

– b'abive. idinaeset, dvan'aset i trin'aset. b'vie se, v'ornit obav'ezno.

Рамазан Садику, 1959 г.р., Фашима Садику (Рамазаница), около 50 лет.

Подковывание коня

'uspremvam za da mu r'eda pl'č'a za kon'ot. mu a m'estam. i 'ce mu a k'ovam na koi'not. 'b'vie se p'inci. 'b'va: pl'č'ata, 'b'vie kl'ešti. 'b've čekič'ule za da i k'bam kl'incite. i t'be e. s'ea m'u redam pl'č'a na kon'četo:.

– go p'otkoi. [Рамазан Садику]

go potk'ovame, z'ašto... 'aku da n'e e potk'ovano ve 'ce klucat. 'ce o p'ere: kamen'ata. doberi mu pot'amu te. e, sedi! go č'istam so n'žod da n 'ima n'ekoe k'amče. 'ubavo. 'ako da 'imat k'amče, pak 'ce go p'erit. mu i č'istame kl'incite što se k'inati, v'azdame. f'ati o s'ea ti 'bvde! s'èdi č'ile!

Асан Садику, 1953 г.р.

Разделка туши и внутренности козленка

j'areto 'imat samo z'dbla, z'obra n'em'at a z'obi. n'em'at z'dbla. a k'otn'ici, k'otn'ici i v'ikame 'b'vie, k'otn'ici 'imat, z'dbla z'obra. a 'bvde 'imat samo z'dbla. vnb'tre... j'ozik. 'b'viže e j'ozikot. a 'eve k'otn'ici z'dbla, k'otn'ici z'obra. z'bpč'ina z'dbla 'imat, a z'obra n'em'at. ag da 'imat n'e moj da pasit!

'b'na 'esti slez'enkata. 'b've č'erevo, 'b'vie č'erevo 'esti g'ozno č'erevo. k'ej g'ozon što mu s'eit, i: što se... što 'esti izra... izrab'tano lepuškana na gr'ebuški. 'eve go. 'b've 'esti se v'ikat g'oznoto č'erevo... so gr'ebuški. 'ce

isč'istime. i b'vie, s'ea m'ie bvde za bvde što sme, će i m'etkame. će m'etkame. da sme doma, će i pr'ae:me kukurek. će i m'i'e:me, će i j'ade:me. b'vie se j'adet. će i f'atime s'ea će i t'orn'ime.

b'via ž'ig'erot corn, toj. b'vie dr'ug'iof 'esti ž'ig'erod bel. b'vaje z'dbla 'esti s'orceto, d'ušata. s'orceto e b'vie. b've 'esti gorč'man'ikot što 'imat gl''itano j'areto. i b've 'esti ot t'ie v'n'otre, t'ie. ž'blč'ta ja t'orn'ame od ž'ig'eron c'arn? ta! ž'blč'ta ja m'etname. i b'vie se... s'ea b'vie... v'n'otre 'ostane b'ubrecite. b'ubreč'ine se p'ečet so b've j'arevo. bvde s'ea g'bre 'imad v'odata što se m'bč'at.

Асан Садику, 1953 г.р.

Ферментация молока

ot klas'jeno m'leko će mu tr'b:tiš m'alo. ot klas'eno. ...i go tr'b'tvaš s'ega i će go f'orliš vo pr'esonono m'leko. m'lekoto će go v'ariš. će go v'ariž na 'ogon. i će b'sti'it t'ee k'oko će mu dojd gradac'ionot, će go pr'bvui'eš. i će mu f'orliš m'ajule i će se f'atit.

Незир Османи, 1938 г.р.

Литература

- Асенова, Пейя.* Българо-албански интерференции в Голо Бърдо, Албания// Българите извън България. Сборник с материали от международен симпозиум Бургас – юни 1997. Велико Търново, 1997. С. 124-127.
- Благоев, Горан.* Традиционни празници и обичаи на българите мюсюлмани от Голо Бърдо (Източна Албания)// Българска етнология. Кн. 3-4. София, 1999. С. 100-114.
- Велковска, Снежана.* Студии од македонската лексикологија и лексикографија. Скопје, 2011.
- Видоески, Божидар.* Говорите на исламизираните Македонци во Западна Македонија// Македонски јазик. Кн. XLII-XLIV. 1991–1993. Скопје, 1998. С. 5-46.
- Видоески, Божидар.* Дијалектите на македонскиот јазик. Т. 1-3. Скопје, 1998-1999.
- Гајдова, Убавка. (Ред.).* Македонски дијалектен атлас. Пролегомена. Скопје, 2008.
- Дрвошанов, Васил.* Говорот на голобрдските села Стеблево и Клење во Албанија// Одбрана и заштита на мајчиниот македонски јазик и етнос кај исламизираните Македонци. Скопје, 1995. С. 37-44.

- Иванова, Юлия Владимировна.* Албанцы и их соседи. Москва, 2006.
- Лиманоски, Нијази.* Исламската религија и исламизираните Македонци. Скопје, 1989.
- Лиманоски, Нијази.* Исламизацијата и етничките промени во Македонија. Скопје, 1993.
- МДАБЯ 2003-2010.* Малый диалектологический атлас балканских языков. Под ред. А. Н. Соболева. Пробный выпуск. München, 2003. Серия лексическая. Том I. Лексика духовной культуры. München, 2005. Том II. Человек. Семья. München, 2006. Том III. Животноводство. С.-Петербург; München, 2009. Том IV. Ландшафт. Сост. М. В. Домосилецкая. С.-Петербург; München, 2010. Серия грамматическая. Том I. Категории имени существительного. München, 2005.
- Несџор, Валенџина.* За некои лексички елементи во јазикот на Македонците во Албанија// XXVII научна конференција, Охрид. Скопје, 2001. С. 253-259.
- Новик, Александр Александрович; Соболев, Андрей Николаевич.* (Ред.). Голо Бордо / Gollobordë, Албанија. Из материалов балканской экспедиции РАН 2008-2010 гг. München: Otto Sagner Verlag. (рукопись).
- Новик, Александр Александрович.* Македонцы-мусульмане в Албании: этнографические материалы экспедиции 2008 г.// Материалы полевых исследований МАЭ РАН. Вып. 9. Отв. ред. Е. Г. Федорова. С.-Петербург, 2009. С. 77-98.
- Новик, Александр Александрович.* Самосознание и традиционная культура македонцев-мусульман в Албании: процессы адаптации и сохранения идентичности (материалы экспедиций 2008-2009 гг.)// Традиционная культура. № 1 (41). Москва, 2011. С. 79-85.
- Светџиева, Анеџа.* (Ред.). Живот на граница. Голо Брдо: зборник трудови. Скопје, 2004.
- Сџойков, Сџойко.* Българска диалектология. София, 1993.
- Тончева, Веселка.* Българите от Голо Бърдо, Република Албанија. Традиции, музика, идентичност. Част 1. София, 2009.
- Филиџовић, Миленко С.* Голо Брдо. Белешке о насељима, пореклу становништва, народном животу и обичајима. Скопље, 1940.
- Хрисџова, Евдокија.* Говорџт на Голо Бърдо, Албанија, в системата на българските диалекти// Македонски преглед. Бр. 3. София, 2007. С. 43-53.

- Юллы, Джеляль; Соболев, Андрей Николаевич.* Албанский тоскский говор села Лешня (краина Скрапар). Синтаксис. Лексика. этнолингвистика. Тексты. Marburg an der Lahn, 2002.
- Юллы, Джеляль; Соболев, Андрей Николаевич.* Албанский гегский говор села Мухурр (краина Дибыр). Синтаксис. Лексика. этнолингвистика. Тексты. München, 2003.
- Beduli, Kristofor.* Ortodoksët e Gollobordës. Tiranë, 2008.
- Gjinari, Jorgji; Beci, Bahri; Shkurtaj, Gjovalin; Gosturani, Xheladin.* Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe. Vëllimi I-II. Napoli, 2007-2008.
- Jusufo, Lumnije.* Die zentralgegische Mundartengruppe in Mazedonien. Band I. München, 2009. Band II. Das Sprachkorpus. CD. München, 2009. (Dissertation).
- Mazniku, Cvetan Z.; Cfarku, Velo S.* Gollobordski folklor. 1. Posllovici i pögovorki. Tirana, 2009.
- Mazniku, Cvetan Z.; Koja, Vita B.* Gollobordski folklor. 2. Dove, kletvi, gatanki. Tirana, 2009.
- Sadikaj, Hilmi.* Gollobordasit e Dibrës. Tiranë, 1999.
- Sobolev, Andrey N.* On some Aromanian Grammatical Patterns in the Balkan Slavonic Dialects// Sikimić, Biljana; Ašić, Tijana. (Eds.). The Romance Balkans. Belgrade, 2008. P. 113-121.
- Steinke, Klaus; Ylli, Xhelal.* Die slavischen Minderheiten in Albanien (SMA). 1. Teil Prespa – Vërnik – Boboshtica. München, 2007. 2. Teil Golloborda – Herbel – Kërçishti i Epërm. München, 2008. 3. Teil Gora. München, 2010.
- Ylli, Xhelal.* Das slavische Lehngut im Albanischen. 1. Teil. Lehnwörter. München, 1997. 2. Teil. Ortsnamen. München, 2000.

Емилија Бојковска

ПОИМНА И ТЕРМИНОЛОШКА ПОДЕЛБА НА РЕЧЕНИЦИТЕ: НАДРЕЧЕНИЦА, ПОДРЕЧЕНИЦА И НАДРЕЧЕНИЧЕН ОСТАТОК

Овој труд претставува продолжение на циклусот трудови од областа на реченицата. Во првиот труд (Бојковска 2011б) беа разгледани поимите и термините *независна* и *зависна реченица*, *главна* и *споредна реченица*, кои се неопходни за следење на истражувањето што следува.

Хиперонимот за различните видови реченици гласи *реченична конструкција*. Тоа е група зборови што содржи (прост или сложен) прирок и реченични сегменти (реченични членови)¹. Под *реченица* се подразбира проста и самостојна реченична конструкција. Меѓутоа, овој термин обично се однесува и на синтагми што не ги исполнуваат наведените услови, па затоа, по правило, се употребува со определба. *Независната реченица* е самостојна реченична конструкција, додека зависната реченица е несамостојна. Главната реченица, пак, не содржи подредник или друг подредувачки збор,² додека споредната е воведена со таков елемент. Според тоа, главната реченица

¹ Овде се претпочита терминот *реченичен сегмент* бидејќи вообичаениот термин *реченичен член* го содржи називот на една зборовна подгрупа.

² Подредниците образуваат зборовна група што одговара на зборовната подгрупа субординациски сврзници. Од примената на дистрибуцискиот критериум при класификацијата на зборовите во македонскиот јазик произлезе дека подредниците никогаш не се јавуваат во иста околина со приредниците (координациски сврзници), така што се покажа дека е излишно да се воспоставува зборовна група што би ги опфаќала двата вида сврзници. Подредниците заедно со другите зборовни подгрупи што ги подредуваат зависните дел-реченици (релативни заменки, прашални заменски прилози итн.), го образуваат множеството подредувачки зборови (сврзувачки зборови) - в. Бојковска 2011а.

претставува всушност беспоредничка (асиндетонска), а зависната – поредничка (синдетонска) реченица. Независната реченица е обично главна (*Не дојдоа кај нас.*), а зависната е најчесто споредна (*Знаев дека нема да дојдаат кај нас.*). Но постои и независна споредна (*Само да дојдеа кај нас!*)³ и зависна главна реченица (*Знаев нема да дојдаат кај нас*). Со оглед на тоа што независната реченица е најчесто главна, а зависната е обично споредна, термините *главна* и *зависна реченица*, кои превладуваат во македонската граматичка терминологија, најчесто (но не секогаш) ја одразуваат суштината на горенаведените поими. Кај сите досега споменати конструкции, станува збор за прости реченици, кои содржат по еден прирок.

Како што е познато, речениците со повеќе од еден прирок се нарекуваат сложени, при што се разликуваат два основни случаја. Кога независната реченица се јавува заедно со друга независна, се добива **независносложена реченица**, чии дел-реченици можат да се сврзат со приредник⁴ (*Се најавија, но не дојдоа.*) или без него (*Дојдоа, се одморија, си заминаа.*). За независносложените реченици, Корубин (1976: 46) го предлага терминот *приреденосложени реченици*, кој не се однесува на присуството на приредник, туку на координацијата, т. е. паратаксата.

Освен овој вид сложени реченици, постојат и **зависносложени реченици** (*Пријателот најави дека ќе дојде.*), кои Корубин (1976: 46) ги нарекува *подреденосложени реченици*. Во врска со структурата на зависносложената реченица, обично се вели дека таа се состои од главна и од зависна дел-реченица (сп. Минова-Ѓуркова 2000: 254). Корубин (1976: 46 и натаму) ја нарекува главната дел-реченица **подредувачка реченица** или само *подредувачка*, а за зависната, потчинета дел-реченица го користи називот **подредена реченица** или накратко **подреденица**. Во овој труд, таа се нарекува **подреченица**. Тоа е реченична конструкција што е инкорпорирана во друга реченица. Меѓутоа, сите елементи од подредувачката дел-реченица немаат функција да ја потчинуваат подреченицата, туку таква функција, по правило, има само еден елемент од кој таа директно зависи, наречен **подредувач** (Корубин 1976: 46). Подреченицата, по правило, е зависна реченица (*Вчера*

³ Строго земено, овде станува збор за зависна споредна (поредничка) реченица, која би можела да се толкува како елипса бидејќи е изоставена „главната“ дел-реченица (в. д.). Меѓутоа, во прилог на горната класификација сведочи самостојната употреба (сп. Бојковска 2116).

⁴ Приредниците одговараат на координациските сврзници (види фуснота 2).

изјави дека следнаџа година ќе се пресели во Америка). Меѓутоа, кај директниот говор подреченицата е независна (а во следниот пример е и главна) реченица: *Вчера изјави: „Следнаџа година ќе се преселам во Америка.“*). Подредувач е глаголската форма *изјави*.

Според, Минова-Ѓуркова (2000: 254), „главната [дел-реченица] се одликува со тоа што може да стои и сама, а освен тоа, ако се обидеме зависносложената реченица да ја претвориме во прашална (*да/не*-прашање), прашалната партикула ќе се однесува на главната дел-реченица, на пример: *Ако дојдеш, ќе се видиме – Дали ќе се видиме ако дојдеш?*“ Кон овие разлики се надоврзува и збороредот: „меѓу сврзникот и личноглаголската форма треба да се постигне најтесна врска“ (Минова-Ѓуркова 2000: 287).

Меѓутоа, во врска со самостојноста на главната дел-реченица, Минова-Ѓуркова (2000: 237) на друго место вели: „Одделните реченици од кои е составена една сложена реченица ги нарекуваме дел-реченици, зашто тие, влегувајќи во една целина од повисок ред, ја губат својата самостојност и воспоставуваат синтаксички однос меѓу себе. Тие немаат сопствена интонација, а при градењето на сложената реченица претрпуваат промени во поглед на збороредот.“ Значи, несамостојноста на дел-речениците е изразена уште во самиот назив *дел-реченица*.

Подредувачката дел-реченица ќе се испита во однос на самостојноста најпрво со следниве примери, кои содржат релативна и прилошкоопределбена дел-реченица:

Нивноџо доаѓање, кое беше долго најавувано, е неизвесно.

Нивноџо доаѓање е неизвесно бидејќи аеродромоџ е заџворен.

→ *Нивноџо доаѓање е неизвесно.*

Макар што подредувачката дел-реченица по изоставањето на подреченицата е самостојна и граматички правилна, таа е значенски нецелосна бидејќи недостига делот од информацијата што го изразува зависната реченица.

Анализирајќи ги рестриктивните релативни реченици (како на пример: „*Борбиџе шџо го следаџ нивноџо џаџ немаџ некоја џовисока цел*“)⁵, Корубин (1976: 47) констатира: „Ако се отстрани подредената релативна реченица (т. е подреденицата) од една ваква подреденосложена реченица, тогаш подредувачката не само што ќе добие подруга смисла, туку во определени случаи, ќе остане структурно незавршена. Значи, подреденицата, релативната

⁵ Курзивниот приказ потекнува од Е. Б.

реченица, е во ваквите случаи неопходна за смислата и структурата на подредувачката и на целата сложена реченица воопшто.“

Ова согледување во уште поголема мера важи за декларативните реченици:

Неизвесно е дали ќе дојдаӣ.

→ ?*Неизвесно е.*

Со шага̄а гладавме како шага̄а возоӣ.

→ ?*Со шага̄а гладавме.*

Сакам да знам зошто дошол.

→ ?*Сакам да знам.*

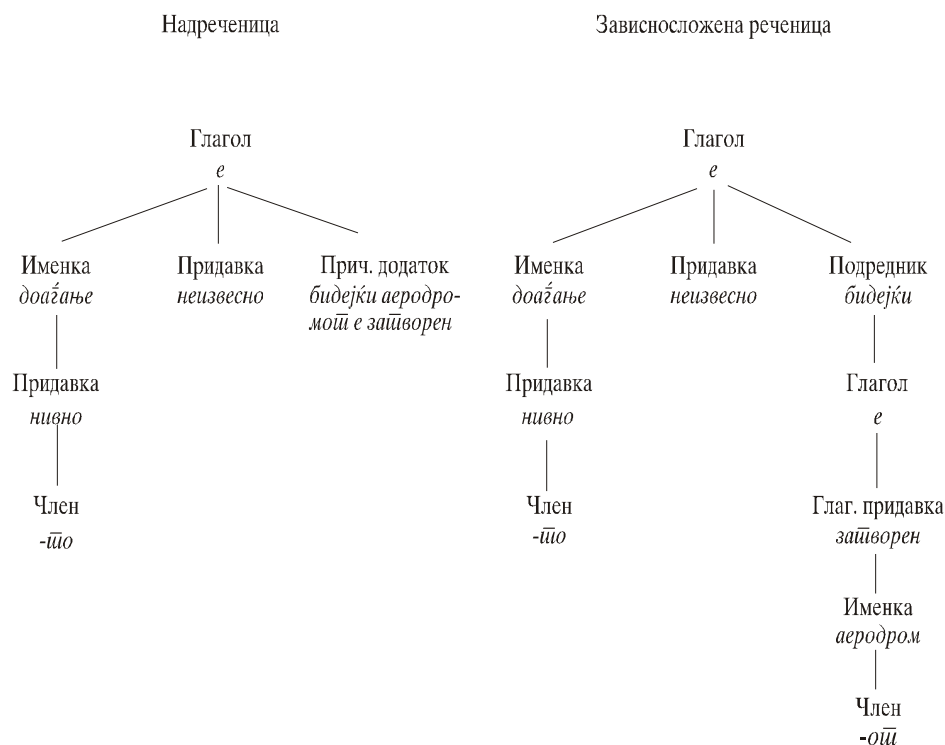
Откако ќе се изостави подреченицата, која во првиот пример има функција на подмет, а во вториот и во третиот - на директен предмет, подредувачката дел-реченица не може да стои сама. Таа не е само значенски несамостојна, туку (може да) е и граматички нецелосна.

Со оглед на тоа што изоставашето на подреченицата доведува до значенска, па дури и до граматичка нецелосност на преостанатата реченична конструкција, таа веќе не е независна, самостојна реченица. Причината е во тоа што подреченицата е или реченичен сегмент или атрибут⁶ во подредувачката дел-реченица, што значи дека е нејзин интегрален дел. Според тоа, наместо да се тврди дека зависносложената реченица се состои од главна и од зависна дел-реченица, се чини пооправдана констатацијата дека зависносложената реченица претставува реченична конструкција во која барем еден реченичен сегмент или барем еден атрибут е изразен со подреченица.

Кај зависносложената реченица, предмет на анализа се двете дел-реченици. Меѓутоа, истражувањето понекогаш е ограничено само на структурата на подредувачката дел-реченица: тогаш се констатира кој реченичен сегмент или атрибут е изразен со подреченица и се определува нејзината функција, но не се навлегува во нејзината внатрешна структура. Во вториов случај може да се користи терминот **надреченица** (сп. Енгел 1996: 180). По аналогија на Корубиновите термини *подредена реченица* и *подреденица* (в. г.), како синоним на надреченица може да се користат и термините *надредена реченица* и *надреденица*. Последниве два наведени

⁶ Под *атрибути* се подразбира елемент што зависи од секој збор што не е глагол (в. Бојковска, Е. 2004). Поимите *реченичен сегмент* и *атрибути* образуваат дихотомија.

термина и терминот надреченица се однесуваат на истиот вид реченична конструкција како терминот *зависносложена реченица*, но укажуваат на потесниот предмет на истражување. Разликата се гледа од следниов дијаграм

Нивноио доаѓање е неизвесно бидејќи аеродромо̄и е зашворен.

Реченицата (т. е. простата реченица) може да премине во надреченица ако некој нејзин реченичен сегмент и атрибут се изрази со подреченица, и обратно, надреченицата може да премине во реченица ако подреченицата се преобрази во неглаголска конструкција⁷. Комутацијата е можна, на пример, меѓу глаголска

⁷ Постојат исклучоци од комутацијата меѓу подреченицата и неглаголска синтагма: прво, т. н. зависнореченичен објект се одликува по тоа што никогаш не се јавува како неглаголска конструкција, на пример, кај глаголот *мисли* со значење ‚смета, проценува‘ (*Мислам дека ќе успееме.*) и со значење ‚има намера‘ (*Мислам да барам работи.*), кој треба да се разликува од глаголот *мисли* со значење ‚ги насочува мислите‘ (*Мислам на успехо̄и.*) – сп. ТРМЈ 2006: 142); второ, објектниот атрибут тешко се изразува со зависна (релативна) реченица: *иришворањето на крадецо̄и ↔ ?иришворањето шито се однесува на крадецо̄и.*, за разлика, на пример, од

именка и зависна реченица во функција на подмет, директен и предлошки објект:

Неизвесно е нивној̄о доаѓање.

↔ *Неизвесно е дали ќе дојдај̄.*

Го набљудував залезој̄ на сонцеј̄о.

↔ *Набљудував како заоѓа сонцеј̄о.*

Се надевав на усј̄ех.

↔ *Се надевав дека ќе усј̄ееме.*

и меѓу развиен придавски атрибут и релативна реченица:

салај̄а, ј̄олна со ѓосј̄и

↔ *салај̄а, која е ј̄олна со ѓосј̄и*

Така се добиваат термините: надреченица и надреденица од една страна, и подреченица и подреденица од друга страна. Во овој труд им се дава предност на термините *надреченица* и *подреченица* бидејќи експлицитно укажуваат на тоа дека станува збор за реченична конструкција. Подреченицата претставува подмножество на надреченица, со оглед на тоа што секоја надреченица содржи барем една подреченица (в. г.).

Како што се гледа од истражувањето, термините *главна дел-реченица* и *подредувачка (дел-)реченица* имаат недостатоци. Од една страна, поради значенската (и граматичката) нецелосност, главната (под што обично се подразбира: независна, самостојна) дел-реченица не може (секогаш) да стои сама по отстранувањето на подреченицата, а од друга страна, подредувачка функција нема целата подредувачка дел-реченица, туку само еден нејзин елемент. Според тоа, преостанатиот дел од надреченицата, по отстранувањето на подреченицата, не може да се смета за реченица бидејќи претставува значенски и/или граматички дефектна структура, па затоа се нарекува **надреченичен осј̄ај̄ок** (сп. Енгел 1996: 181). Значи, *надреченичној̄ осј̄ај̄ок (Ме ј̄ој̄иј̄икна)* заедно со подреченицата (*да нај̄ишам ј̄руд*) ја образува надреченицата (*Ме ј̄ој̄иј̄икна да нај̄ишам ј̄руд*), која комутира со главната, независна реченица (*Ме ј̄ој̄иј̄икна кон ј̄ишување ј̄руд*). Според тоа, терминот

субјектниот атрибут: *ј̄роверкај̄а на инсј̄екцијај̄а* ↔ *ј̄роверкај̄а шј̄о ја изврши инсј̄екцијај̄а*; трето, со оглед на тоа што реченицата, по правило, има поразвиена структура од неглаголската синтагма, трансформацијата во последниов вид јазична единица не е можна или звучи изнасилено кај комплексните реченици, како во следниов пример со релативни реченици: *Вчера беше извршена кражба, во која немаше ј̄овредени и со која инј̄ензивно се занимава ј̄олицјај̄а.*

надреченичен осџајок се јавува синонимно со терминот *подреченичен осџајок*, но тој појасно укажува на нецелосноста на преостанатиот дел по остранивањето на подреченицата. Ако во даден случај е важен само бројот на природите во надреченицата, одн. сложената реченица, може да се говори едноставно за делреченици, термин, кој опфаќа надреченични остатоци и подреченици.

Надреченицата не мора секогаш да се одликува со самостојност. Нејзин суштествен белег е што инкорпорира подреченица. Тоа значи дека и подреченицата може да се јави како надреченица ако инкорпорира понискорангирана, т. е. второстепена подреченица: *Рече дека сака да ѓледа како заоѓа сонцејто*. Конструкцијата *дека сака да ѓледа како заоѓа сонцејто* (која е директен објект на глаголот *рече*) е надреченица бидејќи ја инкорпорира зависната реченица *како заоѓа сонцејто* (како директен објект на глаголот *ѓледа*). Освен според (не)зависноста, надречениците можат да се поделат во однос на тоа дали содржат подредник, при што се добиваат главни (беспореднички) и зависни (подреднички) надреченици (в. г.).

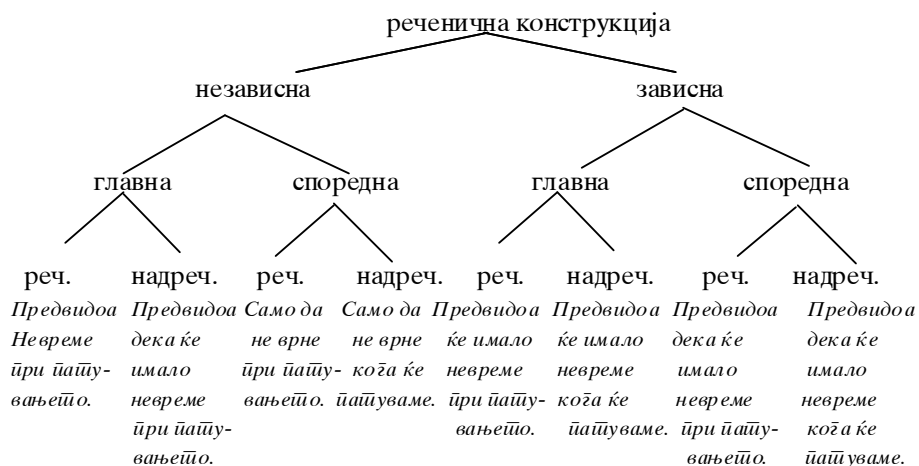
Можни се следниве комбинации: независна главна надреченица, која самостојна и не содржи подредник, но содржи подреченица (во случајов како директен предмет: *Предвидоа дека ќе имало невреме при нашејто ѓајтување*.); независна споредна надреченица, која е самостојна, но содржи подредник и подреченица (*Да дојдеше коѓа ми беше најпојребен!*)⁸; зависна споредна надреченица, која е несамостојна, содржи подредник и подреченица (во случајов како временски додаток: *Предвидоа дека ќе имало невреме коѓа ќе ѓајтуваме*.); зависна главна надреченица како несамостојна беспоредничка реченица со инкорпорирана подреченица (*Предвидоа ќе имало невреме коѓа ќе ѓајтуваме*).

Критериумите за оваа поделба може да се однесуваат и на надреченичниот остаток. По изоставањето на односната подреченица, во примерот: *Предвидоа дека ќе имало невреме коѓа ќе ѓајтуваме*. би можело да се говори за **независен главен надреченичен остаток**: *предвидоа* и за **зависен спореден надреченичен остаток**: *дека ќе имало невреме*. Во примерот: *Да дојдеше коѓа ми беше најпојребен!* изразот: *да дојдеше* е **независен спореден надреченичен остаток**, а во примерот: *Предвидоа ќе имало невреме коѓа ќе*

⁸ Строго земено, овде станува збор за подреднички зависни реченици, кои би можеле да се толкуваат како елипси (со изоставен надреченичен остаток). Меѓутоа, во прилог на горната класификација сведочи самостојната употреба (сп. Бојковска 2116).

йаййуваме. изразот: *ке имало невреме* е **зависен главен надреченичен остаток**.

Прегледот ги покажува поимните и термилошки односи:

Во овој труд беа предложени поимите и термините што се наведени во долната табела. Во примерите е подвлечена конструкцијата што е предмет на анализа. Второстепените зависни реченици се подвлечени со две црти.

Назив	Дефиниција	Пример
Зависен главен надреченичен остаток	Остаток од зависна главна (беспоредничка) надреченица по изоставувањето на подреченицата	<i>Чув <u>ке заминел на одмор</u> ако можел.</i> (се изостави второстепената подреченица: <i>ако можел</i>)
Зависен спореден надреченичен остаток	Остаток од зависна главна (беспоредничка) надреченица по изоставувањето на подреченицата	<i>Чув <u>дека ќе заминел на одмор</u> ако можел.</i> (се изостави второстепената подреченица: <i>ако можел</i>)
Зависносложена реченица	Реченична конструкција што содржи барем една подреченица, чија внатрешна структура е предмет на анализа	<i><u>Изјави дека ќе дојде.</u></i> <i><u>Не прешаа каде одиме</u></i>
Надреченичен остаток	Остаток од надреченицата по изоставувањето на подреченицата	<i><u>Рече дека не го познава.</u></i> (се изостави подреченицата: <i>дека го познава</i>)

Надредена реченица (в. надреченица)		
Надредница (в. надреченица)		
Надреченица	Реченична конструкција што содржи барем една подреченица, чија внатрешна структура не е предмет на анализа	<i>Изјави дека ќе дојде. Не ѝ праќаа каде одиме.</i>
Независен главен надреченичен остаток	Остаток од независната главна (бесподредничка) надреченица по изоставањето на подреченицата	<i>Чув дека ќе заминел на одмор. (се изостава подреченицата: дека ќе заминел на одмор)</i>
Независен спореден надреченичен остаток	Остаток од независната споредна (подредничка) надреченица по изоставањето на подреченицата	<i>Само да ме ѝ праќаше каде одам. (се изостава подреченицата: каде одам)</i>
Подредена (дел-) реченица (в. подреченица)		
Подреченица (в. подреченица)		
Подредувач	Елемент содржан во надреченичниот остаток, на кој му е директно потчинета подреченицата	<i>Чув дека сакал да оди во џрадои каде шипо сџудирал.</i>
Подредувачка (дел-) реченица (в. надреченичен остаток)		
Подреченица	Реченична конструкција што е содржана во друга реченица (која се нарекува надреченица)	<i>Изјави дека ќе дојде. Чув дека ќе заминел на одмор ако можел. Чув ќе заминел на одмор ако можел.</i>

Библиографија:**Единици на кирилица:**

- Бојковска, Емилија 2011а: „Предлог за класификација на неменливите зборови во македонскиот јазик според дистрибуцискиот критериум“, *XXXVII научна конференција на XIII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура. Охрид 5 и 6 јули 2010*, стр. 75-92.
- Бојковска, Емилија 2011б: Поимна и термилошка поделба на речениците: независна и зависна, главна и споредна реченица, *Македонски јазик LXII*, стр. 104-115.
- Корубин, Благоја (1976): *Јазикот наш денешен. Книга втори*. Скопје: Сојуз на друштвата за македонски јазик и литература на СРМ.
- Минова-Ѓуркова, Лилјана (2000): *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*. Скопје: Магор.
- ТРМЈ – *Толковен речник на македонскиот јазик*. Том III, Л-О. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ – Скопје.

Единица на латиница:

- Енгел - Engel, Ulrich (1996): *Grammatik der deutschen Sprache*. Heidelberg: Groos.

Клучни зборови: реченица, надреченица, подреченица, надреченичен остаток.

Апстракт:

Според тоа дали содржат зависна реченица (како реченичен сегмент или како атрибут), реченичните конструкции се делат на реченици (чии реченични сегменти и атрибути се неглаголски синтагми) и надреченици (кои содржат барем една зависна реченица). Инкорпорираниот зависна реченица се нарекува подреченица. Кај надречениците, можни се комбинациите: независна главна надреченица (*Рече дека ќе дојдел.*), независна споредна надреченица (*Само да дојдеше кога пребаше.*), зависна главна надреченица (*Рече ќе дојдел ако можел.*) и зависна споредна надреченица (*Рече дека ќе дојдел ако можел.*). Антонимот на терминот *надреченица* е *подреченица*. Тоа е по правило зависна реченица, освен, на пример, кај директниот говор (*Рече: „Ќе*

дојдам.“). И зависната реченица може да биде надреченица ако инкорпорира барем една зависна реченица (*дека ќе дојдел ако можел*). Конструкцијата што преостанува по отстранувањето на подреченицата се нарекува надреченичен остаток, кој е значенски нецелосен, а може да биде и граматички неправилен (*рече: само да дојдеше* итн.).

Schlüsselwörter: Satz, Obersatz, Untersatz, Obersatzrest.

Abstract:

Je nachdem, ob die satzartigen Konstrukte einen Nebensatz (als Satzglied oder Attribut) enthalten, zerfallen sie in Sätze (deren sämtliche Satzglieder und Attribute nicht verbale Phrasen sind) und Obersätze (in die mindestens ein Nebensatz eingeschlossen ist). Der eingebettete Nebensatz wird Untersatz genannt. Bei den Obersätzen sind folgende Kombinationen möglich: unabhängiger hauptsatzförmiger Obersatz (*Рече дека ќе дојдел.*), unabhängiger nebesatzförmiger Obersatz (*Само да дојдеше кога ѝребаше.*), abhängiger hauptsatzförmiger Obersatz (*Рече ќе дојдел ако можел.*) und abhängiger nebesatzförmiger Obersatz (*Рече дека ќе дојдел ако можел.*). Das Antonym des Terminus *Obersatz* lautet *Untersatz*. In der Regel ist er ein Nebensatz ist, mit Ausnahme z. B. der direkten Rede (*Рече: „Ќе дојдам.“*). Auch der Nebensatz kann als Obersatz erscheinen, wenn er mindestens einen Nebensatz einschließt (*дека ќе дојдел ако можел*). Das nach dem Auslassen des Untersatzes verbleibende Konstrukt wird Obersatzrest genannt. Er ist inhaltlich unvollständig und kann auch grammatisch inkorrekt sein (*рече; само да дојдеше* usw.).

Лилјана Митковска и Елени Бужаровска

ТИПОВИ МОДАЛНОСТ ВО НЕМЕНЛИВИТЕ ИМА ДА-КОНСТРУКЦИИ

Апстракт: Во статијата се анализираат значењата на модалните *има да*-конструкции врз база на собрани примери од современиот разговорен македонски јазик. Анализата покажува дека постојат две синтаксичко-семантички варијанти на истата конструкција: менлива со деонтичко значење и неменлива со деонтичко и епистемично значење. Целта на статијата е да се откријат семантичките својства на неменливата *има да*-конструкција. Се разгледуваат факторите што влијаат врз значењата на таа конструкција во споредба со менливата и се определуваат функционалните зони на секоја од нив. Авторите нудат теориско објаснување за причините на полисемијата на модалното *има* во македонскиот јазик користејќи ја теоријата на граматикализација. Предлагаат дека развојот на модалните *има да*-конструкции бил предизвикан од реанализа на посесивното и егзистенцијалното *има* во комбинација со *да*-реченица. Се претпоставува дека паралелната граматикализација на двата извора довела до појава на деонтичко и на епистемично *има*.

Клучни зборови: модални глаголи, деонтичка модалност, епистемична модалност, епистемична нужност, идна сигурност, граматикализација, посесивност, егзистенцијалност, директивни говорни чинови.

Types of modality expressed by non-inflected *ima da*-constructions

Abstract: This article analyses the meanings of the modal *ima da*-constructions on the bases of examples compiled from contemporary colloquial Macedonian. The analysis shows that there are two syntactic-semantic varieties of the same construction: an inflected one, with a deontic meaning, and a non-inflected one, with deontic and epistemic meaning.

The focus of the article is the definition of the semantic properties of the uninflected *ima da*-construction. Factors which affect the meanings of this construction are discussed in comparison with the inflected one, and the functional scope of each of them is determined. The authors offer a theoretical explanation of the reasons for the polysemy of the modal *ima* in Macedonian applying the theory of grammaticalization. They suggest that the development of the modal *ima da*-constructions is a result of reanalysis of the possessive and existential *ima* in combination with the *da*-construction. It is supposed that the parallel grammaticalization of the two sources resulted in deontic and epistemic *ima*.

Key words: modal verbs, deontic modality, epistemic modality, epistemic necessity, future certainty, grammaticalization, possessive, existential, directive speech acts.

1. Излагање на проблемот и претходни истражувања

Покрај основните модални глаголи *може*, *мора* и *ӣреба*, глаголот *има* во македонскиот јазик развил модални значења во одредени синтаксички контексти. Таквиот контекст е субјунктивната *да*-реченица со која *има* формира еден вид состав за којшто го користиме терминот *има да*-конструкција. Претпоставуваме дека во конструкциите со ослабнато основно значење *има* покажува тенденција да се врзува со *да* во функција на модален глагол. Во македонскиот јазик постојат две модални конструкции со глаголот *има* кои се разликуваат на формално и на семантичко ниво. Заради економичност на изразот понатаму ќе ги нарекуваме тие конструкции ‘менливи’ и ‘неменливи’¹. Во менливите *има да*-конструкции глаголот *има* ги носи категоријалните експоненти на лице и број (*има/ма/и/иш/ишеш/ишеште* итн.), додека во неменливите конструкции *има* ги нема личните флексии (*има да дојдам/дојдеш/дојде...*). И двете форми се почести во разговорниот јазик отколку во пишаниот и затоа се поретко обработувани. Менливите *има да*-конструкции ги разледувавме детално во претходната статија (Бужаровска и Митковска 2011), во која ги анализиравме фазите на граматикализиција. Во овој труд сакаме да ја прошириме анализата на неменливите *има да*-конструкции. Ќе ги споредиме двете конструкции за да ги утврдиме разликите и сличностите во

¹ Терминот ‘менливи/неменливи’ поточно ја изразува суштината на овие конструкции отколку ‘лични/безлични’, кој понекојпат се користи во македонската лингвистика.

нивната семантика зависно од нивото на граматикализација. Тоа може да ни помогне да изведеме заклучоци за функционалната зона на двете модални конструкции, со посебен акцент на неменливите.

Авторите што се занимавале со оваа тематика ја истакнуваат полисемијата на *има*. Чашуле (1989) зборува за модален глагол *има*, па така неменливите и менливите *има да*-конструкции претставуваат варијанти на употребата на овој модален глагол. Тој повеќе се задржува на неменливите конструкции и забележува дека нивното значење зависи од лицето. Така во прво (и трето) лице неменливото *има* придружено со *да*-реченица изразува футурен модалитет со импликација на поголема увереност дека дејството ќе се изврши (често и покрај неповолни околности или со нијанса на закана). Во второ и трето лице *има* „искажува наложување, дебитативност поставена од зборуваачот кој не е извршител“ (Чашуле 1989: 112). Тука *има* се преклопува со значењето на глаголите *мора* и *ѿреба*, но за разлика од нив изразува поголема увереност на говорителот дека дејството ќе се изврши. Според авторот, менливата форма искажува поблага дебитативност, но не се објаснува на што се должи тоа.

Тополињска (2000) ги разгледува и двата формални типа: менливи и неменливи *има да*-конструкции. Менливите се градат со транзитивни глаголи во *да*-реченицата и во нив глаголот *има* истовремено поседува карактеристики на автосемантички и на синсемантички глагол. Таа смета дека на дијахрониски план менливите се развиле во неменливите заради ширењето на конструкцијата на нетранзитивни глаголи.

Од нашата анализа на менливите *има да*-конструкции (Бужаровска и Митковска 2011) произлезе дека во современиот македонски јазик постојат три типа вакви конструкции со специфични синтаксички и семантички особини. Секој тип конструкции одразува посебна фаза на граматикализација и во секоја наредна фаза постепено ослабува посесивното значење на *има*, но не исчезнува сосема во крајната фаза што сведочи за нивна непотполна граматикализација.

Грамматикализацијата ја сфаќаме како дијахрониски процес на лингвистички промени во кој од лексички зборови настануваат граматички зборови или од помалку граматички елементи настануваат повеќе граматички елементи (Hopper/Traugott 1993, Heine 1993, Lehmann 2002). Таа промена се одликува со постапност и регуларност: изворната лексема или конструкција ја менува својата семантика и синтакса преку постепено зголемување на грама-

тичкото значење и намалување на лексичкото и на тој начин промените ги одразуваат фазите во процесот на граматикализацијата. Од друга страна, граматикализацијата може да се набљудува и од синхронски аспект, „главно како синтаксички, дискурсно-прагматички феномен, кој се испитува од гледна точка на испреплетените варијанти на употреба во јазикот“ (Hopper/Traugott 1993: 2).

Сметаме дека појавата на модални значења во глаголот *има* е пример за граматикализација на еден полнозначен глагол кој во комбинација со *да*-конструкцијата претрпел семантичка промена која довела до создавање на модален глагол *има*. Како и сите други модални глаголи тој се врзува со *да*-конструкција. Регуларноста во оваа семантичко-синтаксичка промена подразбира постоење на неколку, обично три фази во промената на изворниот елемент: појдовна, преодна и финална при што секоја од нив се карактеризира со одредени процеси (Heine 1993: 53). Така во првата фаза се одвива семантичка генерализација, во втората семантичко-синтаксичка реанализа, додека во третата настанува рекатегоризација на целата конструкција. Тогаш продуктот на граматикализацијата ги губи своите морфосинтаксички особини и станува член на друга функционална категорија.² Имајќи го тоа предвид, може да претпоставиме дека конструкциите со глаголот *има* и *да*-реченицата во современиот македонски јазик кои покажуваат различни степени на фузионираност меѓу двата конститутивни елемента се одраз на различните фази на граматикализација на *има*. Преку нив може да се дојде до некои заклучоци, како во врска со развојниот процес така и за природата на значењата на постоечките конструкции.

Како и во другите јазици така и во македонскиот граматикализацијата на *има* е поттикната од непосредната близина на нефинитна субјунктивна реченица (Brinton 1991). Синтаксичката комбинација на *има* со *да*-реченица (изофункционална со инфинитивот) послужила како причина за промената на *има* од посесивно во модално значење. Затоа не можеме да зборуваме за промената на глаголот *има* изолирано туку за целата конструкција. Формално *има да*-конструкцијата се состои од две компоненти: глаголот *има* и *да*-реченица. Секоја компонента како и самата конструкција има своја семантика. Во македонскиот јазик аналитичната *да*-

² Рекатегоризација на една граматикализирана конструкција може да биде пропратена со синтаксичка кохезија и фонетска редукција на нејзините конституенти (Heine/ Kuteva 2006: 43).

конструкција, како замена за старословенскиот инфинитив, главно се однесува на нефактивни дејства со идна проекција во кои се изразува нечиј субјективен став (Тополињска 1995: 138-142).

Глаголот *има* во македонскиот јазик се користи во две значења кои се и формално разграничени: менливата форма изразува предикатска посесивност во широка смисла, додека неменливата изразува егзистенција. Според Бенвенист (Benvenist 1975: 151) *има* е псевдотранзитивен глагол: не искажува процес и не постои релација на преодност меѓу субјектот и објектот.³ Под терминот ‘широка посесивност’ подразбираме дека објектот на поседување (посесум) посочува не само на предметни референти (*има кола*), туку и на лица (*има сесџира*) и апстрактни поими (*има храброст*). Со врзување на *има* со нематеријални референти избледува значењето на поседување што доведува до т.н. генерализација или десемантизација на посесивното значење на *има*.⁴

За настанувањето на егзистенцијалното значење на *има* не успеавме да најдеме конкретни податоци во предметната литература. Се претпоставува дека тоа се развило од посесивното *има* со неперсонален локативен посесор заради преосмислување на посесивната релација во егзистенцијална (*Собаџа има голям ѝрозор* > *Во собаџа има голям ѝрозор*). Асенова (2002: 216) го цитира Г. Р. Салта, кој смета дека таа особеност има корени во латинскиот јазик (*potet, habet, velet*). Ciconte (2011) смета дека во итало-романскиот во делата на Петрониус во 1 век од н.е. посесивните конструкции со *habere* во 3л. еднина може да се интерпретираат како егзистенцијални. Во македонскиот јазик, оваа појава најверојатно е стара, но немаме податоци од кога потекнува. Од изворите се гледа дека во XVIII и XIX век таа употреба била воспоставена: сп. пример (3) од „Слово за празниците“ од Кирил Пејчиновиќ (*Огледало* 1816).

(1)И други речови таквија *имати* у молитва а таа молитва га *имати* у мал требник на лист 278. (Конески 1986: 82)

³Givon (1984: 103) истакнува дека *habere* историски потекнува од активни глаголи со значење ‘да се делува за да се поседува нешто’ (како *зема, зраба*, и сл), но постепено активното значење се изгубило и останала импликацијата на резултатот на тоа дејство, односно поседување. Исто така Скок (Skok 1971: 716) наведува дека семантичкиот развој на *habere* одговара на примитивниот менталитет: да се има нешто се однесува на предмет што се држи во рака или што е одземен во битка.

⁴И лат. *habeo*, и гр. *exein* од најстарите употреби се среќаваат со значење *има во себе* во нетранзитивна употреба (*habere dolorem, kakos exein* - да се чувствуваш лошо) и дури да се однесуваат на некој предмет (*varos exein* - нешто има тежина/тежи) (Benvenist 1975: 155).

2. Цели и методи на истражување

Во оваа статија ги разгледуваме можните врски меѓу менливите и неменливите *има да*-конструкции со цел да утврдиме дали и двете конструкции имаат паралелен развој и дали достигнале ист степен на граматикализација. Се поставува прашање дали неменливите *има да*-конструкции се карактеризираат со истите семантички и синтаксички својства кои ги одразуваат фазите на граматикализација и во каква релација се нивните модални значења кои се употребуваат во современиот македонски јазик. За да ја докажеме главната цел во нашата анализа на *има да*-конструкциите треба да одговориме на следните прашања:

а) Дали кај неменливите *има да*-конструкции постојат истите паралелни типови како кај менливите?

б) Кои семантички и синтаксички особини се карактеристични за секој поттип на неменливите *има да*-конструкции во споредба со менливите?

в) Дали и двете конструкции покажуваат ист степен на граматикализација (а со тоа и степен на поврзаност меѓу глаголот *има* и *да*-конструкцијата)?

За таа цел спроведовме анализа на преку 400 примери на *има да*-конструкции што ги собравме од весници, списанија, интернет блогови и усна комуникација.⁵ Примерите ги поделивме на две формални класи, менливи и неменливи и потоа спроведовме семантичка класификација во рамките на секоја класа. Најдовме дека во секоја класа постојат повеќе поттипови со посебни синтаксичко-семантички особини. Тоа ни даде основа да ја поставиме појдовната хипотеза дека и менливите и неменливите *има да*-конструкции во секој поттип се продукт на различен степен на граматикализација. Анализата се базира на теориските поставки на функционалната лингвистика (Bybee et al. 1994) и теоријата на граматикализација (Heine 1993, Hopper/Traugott 1993, Lehmann 2002).

Во анализата на *има да*-конструкциите ја користиме традиционалната класификација која разликува два вида модалност: деонтичка и епистемична (Lyons 1977: 452).⁶ Првата ги опфаќа

⁵ Примерите што ги користиме во оваа статија за илустрација на теоретските согледувања се базираат на засведочените примери од спомнатите извори, но сметаме дека не е потребно да се наведуваат поради заштеда на простор.

⁶ Постојат повеќе класификации на модалноста покрај традиционалната дихотомна поделба на деонтичка и епистемична модалност, кои се базираат на категориите нужност и можност. Некои автори разликуваат епистемична и не-епистемична, а

јазичните средства со кои се изразува обврска или можност за дејство, додека втората го изразува ставот или вербата на говорителот во кажаното (Palmer 1998: 96). Двата вида модалност се засновани врз логичките релации на нужност (задолжителност) и можност. Нивната заемна поврзаност се гледа при негација: она што не е можно е задолжително, а она што не е задолжително е можно (Palmer 1998: 58). Ова е во согласност со тврдењата изложени во книгата на Ван дер Аувера и Плунгиан (van der Auwera / Plungian (1998). Тие предлагаат „терминот ‘модалност’ да се употребува за оние семантички домени кои ги вклучуваат можноста (possibility) и нужноста (necessity) како парадигматски варијанти, ...“ (ibid.: 80). Во доменот на ‘деонтичката модалност’ таа дихотомија се рефлектира во опозицијата ‘дозвола’ наспрема ‘обврска’, а во доменот на ‘епистемичната модалност’ несигурноста се интерпретира како ‘епистемична можност’ (epistemic possibility), а „[с]игурност и висок степен на веројатност доведуваат до ‘епистемична нужност’ (epistemic necessity)“ (ibid.: 81). На пр. во (2) модалниот глагол *мора* изразува деонтичка нужност, а *може* деонтичка можност, додека во (3) *мора* изразува епистемична нужност, а *може* епистемична можност.

(2) Петар е директор и *мора/може* да одговори на пораката.

(3) Не се јавија пак од агенцијата, Петар *мора/може* да одговорил на пораката.

3. Фази на граматикализација

Современата ситуација во македонскиот јазик дава основа да се претпостави дека менливите и неменливите *има да*-конструкции имаат паралелни патишта на граматикализација. Поради различните значења на конструкциите со менливиот и неменливиот глагол *има*, може да се претпостави дека тие имаат различно потекло:

а) менливите *има да*-конструкции се поврзани со посесивното значење на *habere*,

б) неменливите *има да*-конструкции се поврзани со егзистенцијалното значење на *habere*.

во склоп на втората деонтичка и динамична (за способност); кај Биби (Bybee et al. 1994) втората поделба приближно одговара на ориентирана спрема говорителот и ориентирана спрема агенсот со тоа што и двете стојат наспроти епистемичната. Исто така постои трипартитна поделба во која динамичката модалност е посебна од деонтичката (Palmer 1998). Треба да се истакне дека одредени деонтички значења, на пр. директиви влегуваат и во модалноста на дискурсот (Portner 2009) каде модалните искази вршат различни функции како говорни чинови на наредба, закана, молба, и сл.

Во разгледувањето на менливите *има да*-конструкции издвоивме три степенa на граматикализација на *има*. Нив подетално ги разгледаваме во горенаведената статија (Бужаровска и Митковска 2011). Фокусот на сегашната анализа се неменливите конструкции чии својства ќе ги откриеме и преку споредбата со менливите. Анализата покажа дека кај неменливите се издвојуват истите степени на граматикализација. Подолу прво даваме кус контрастивен преглед на семантичката промена на *има* кај менливите и неменливите по што следи семантичко-синтаксички опис на секоја фаза.

Во првата фаза глаголот *има* е автосемантички предикат на поседување/егзистенција, а *да*-реченицата го модификува објектот на поседување/егзистенција. Но, како што покажува примерот (4), во конструкцијата се чувствуваат модалните значења на можност и идност заради бенефактивно-целната семантика на *да*-реченицата.

(4) а. Имам деца да ме гледаат.

б. Има ли држава да му помогне на градот?

Во втората фаза глаголот *има* го задржува своето оригинално значење: поседување (5а) или егзистенција (5б) на нешто, но модалните импликации на обврска и можност се засилуваат.

(5) а. Имам деца да гледам.

б. Има кој да му помогне на градот.

Во третата фаза глаголот *има* покажува јасно изразено модално значење на обврска кај менливите (6а) и на дебитативност (силна обврска од говорителот) кај неменливите (6б). Изворното значење на поседување во некои случаи може да се чувствува, но егзистенцијалното значење сосема се губи.

(6) а. Имам да гледам деца.

б. Премиерот: Има да му помогнете на градот.

Во дискусијата што следи подлабоко ги разработуваме фазите на граматикализација за да ги споредиме значењата на менливите и неменливите *има да*-конструкции.⁷

3.1. Прва фаза

Во првата фаза менливите конструкции ја задржуваат посесивната релација: субјектот поседува некој предмет кој учествува во идно или генерично дејство корисно за субјектот.

⁷ Види Бринтон (Brinton 1991) за развојот на модалниот глагол *have to* во англискиот јазик кој поминува низ слични фази.

Таквото манипулирање со предметот на поседување, кодирано со *да*-реченица, имплицира бенефактивност за учесникот во дејството (7). Слична релација владее и кај неменливите конструкции (8) со таа разлика што егзистенцијалното *има* нема субјект, па така бенефактивноста се однесува на субјектот на *да*-реченицата. Бидејќи објектот на поседување (пример 7) односно егзистирање (пример 8) истовремено учествува во идно-ориентируваниот настан, а идноста во себе содржи импликации на можност, обврска и желба кај глаголот *има*, во различни контексти се создаваат зачетоците на модални значења.

(7) Имам сестра_i \emptyset_i да ми помага.⁸

(8) Има доволно млеко_i да извезуваме \emptyset_i .

Изворната конструкција од која почнал развојот кон модалното *има* се одликува со следниот збороред (9), во кој ИС во позиција на ДО (директен објект) на *има* содржи *да*-реченица што ја модификува конститутивната именка (на пр. во (7), *да ми ѝомаџа* ја модификува именката *сестира*, а ИС *сестира да ми ѝомаџа* е ДО на *има*).

(9) [*има* + ДО (И + *да*-реченица)]

Настанува семантичко-синтаксички јазол на предикацијата со *има* и *да*-реченицата што подоцна резултира во нивна интеграција. Тоа се одвива преку заеднички партиципанти на двете предикации, кој учествува и во посесивната/егзистенцијалната релација и во настанот изразен во *да*-реченицата. Постоењето на заедничкиот партиципанти на *има* и идно-ориентируваниот настан се рефлектира во кореферентни врски на реченично ниво. Тие врски се јавуваат во три разновидности во менливата конструкција: (а) обично меѓу ДО на *има* и субјектот на *да*-реченицата како во (7) погоре, (б) меѓу субјектите на *има* и на *да*-реченицата (10), и (в) меѓу ДО на *има* и ДО на *да*-реченицата (11).

(10) Имам_i доволно гласови \emptyset_i да победам_i.

(11) Имам земја_i да ја_i обработуваш \emptyset_i .

Заради отсуство на субјект во егзистенцијалното *има* неменливата конструкција го има само последниот тип на кореферентност (пример 8 погоре). Тука кореферентноста е директна (*млеко* е ДО), но, како и кај менливите, постои и „индиректна“ кореферентност, како во (12) кога постоечкиот

⁸ Индексите (_i/_j) означуваат дека постои кореферентност меѓу аргументите означени со ист индекс. Ако тие аргументи не се реализирани површински се означуваат со \emptyset .

предмет (*џласови*) не е главен партиципант тука адјункт (на пр. инструмент) во нефактивното дејство на *да*-реченицата. Иако не е површински реализиран тој се наоѓа во позиција на предлошки објект (*да џобедам со џише џласови*).

(12) Има доволно гласови \emptyset_i да победам (со \emptyset_i).

3.2. Вџора фаза

Во втората фаза *има да*-конструкциите се преодни меѓу посесивните/ егзистенцијалните и крајните модални конструкции. Изворното значење е генерализирано: субјектот на *има* не поседува предмет туку тој е во релација со настан преку кој тој предмет ќе се реализира, т.н. фактитивен објект (пример 13). Се работи за семантичко-синтаксичка реанализа на *да*-реченицата која сега може да се сфати и како втор аргумент на *има*. Кај егзистенцијалното *има* (пример 14) појасно се гледа дека вториот аргумент е настан, а не само предмет во тој настан. Изворните значења на *има* ослабнуваат, а модалните значења на веројатност, желба или обврска се засилуваат.

(13) Имам уште некои работи да завршам.

(14) Има уште нешто да се направи.

Збороредот во овие конструкции е како во фаза 1, но синтаксичките релации се менуваат, што е прикажано во (15). Оваа синтаксичка реанализа настанува поради двосмисленоста во однос на припадноста на поседуваниот/постоечкиот објект: не е јасно дали тој учествува во релацијата со *има* или во настанот изразен со *да*-реченицата, односно, дали е ДО на *има* или на глаголот во *да*-реченицата. Ваквата синтаксичка неопределеност е резултат на можноста за варирање на комуникативниот фокус: дали говорителот го истакнува поседуваниот/постоечкиот објект или настанот во кој тој ќе учествува.

(15) *има* + [ДО + *да*-реч]

Во фаза 2, поради стеснувањето на синтаксичката варијабилност доаѓа до конкретизирање на референцијалните врски. Кај менливите конструкции мора да има два заеднички партиципанта на *има* и нефактивниот настан, што се рефлектира со две определени кореферентни врски: меѓу ДО на *има* и ДО на *да*-реченицата и меѓу субјектот на *има* и субјектот на *да*-реченицата (пример 16).

(16) Имам₁ неколку работи₁ да купиш₁ од аптеката \emptyset_j .

Неменливите конструкции имаат една кореферентна врска: меѓу ДО на *има* и ДО на *да*-реченицата (17). Кај рефлексивните

глаголи кореферентноста е меѓу ДО на *има* и субјектот на *да*-реченицата, кој е всушност семантички објект (18).

(17) Има уште натпревари_i да играат \emptyset_i .

(18) Има долг пат_i \emptyset_i да се изоди.

Поголемата референцијална интеграција предизвикува потесно врзување на двете предикации и разнишување на границата меѓу нив.⁹ Меѓутоа не можеме да зборуваме за фузија на *има* со *да*-реченицата бидејќи меѓу нив се наоѓа објектот на подредениот глагол.

Погоре спомнавме дека во фаза 2 се засилуваат модалните значења паралелно со зачувувањето на изворното значење на *има*. Типот на модалното значење зависи од семантиката на глаголот и контекстот во кој тој се наоѓа (види Бужаровска/Митковска 2011), додека интензитетот на модалното значење варира и зависи од следните фактори: семантиката на именката во ДО и типот на настанот кодиран со *да*-реченицата. Така, модалното значење е посилено ако (а) предметот во позиција на ДО е фактитивен, односно, „креиран“ во текот на дејството на *да*-реченицата, и (б) ако се потенцира неопределеноста на референтот на ДО. Тоа се изразува со неопределена замена или именка (во позиција на ДО) со општо, категоријално значење: *некој*, *нешто*, *некои работи* или ако именката е модификувана со неопределени квантификатори: *вооѓе*, *многу*, *доволно*. Примерите (19) и (20) се типични за втората фаза, во која се насетува процесот на трансформација на конструкцијата од посесивна/егзистенцијална во модална.

(19) Им дадов упатства, ... и се извинив дека ***имам некаква работа да завршам***.

(20) Македонија ***има уште многу да учи*** за општествената одговорност.

Семантиката на *да*-реченица исто така влијае врз интензитетот на модалното значење. Тоа повеќе доаѓа до израз со глаголи на зборување (*вели*, *кажува*, *соопштува*) и предикати на добивка (*добива*, *купува*, *најмува*). Ова е особено истакнато кај менливите конструкции (21).

⁹ Според Гивон (Givon 1984: 526) „референцијална интеграција/кохезија“ меѓу главната реченица и нејзиното дополние настанува кога двете предикации делат заеднички елемент(и). Таквата кохезија го одразува степенот на интеграција на двата настани во еден.

(21) Цаци, јави ми се, **имам** мно̄гу важно нешӣо да шӣи соо̄ишӣам.

3.3. Третӣа фаза

Во третата фаза на граматикализацијата *има* станува модален глагол. Релацијата на посесивност кај *има* во комбинација со нефактивен настан предизвикува семантичка реанализа: субјектот „поседува“ некоја обврска изразена со идниот настан во *да*-реченицата. Во неменливите конструкции постои некоја обврска/ нужност изразена со *да*-реченица која говорителот ја налага, обично врз субјектот на главниот глагол, кој се реанализира како субјект на модалната *има да*-конструкција.

Збороредот во двете конструкции се разликува од збороредот во фаза 2: *да*-реченицата непосредно следи по *има* и со глаголот од *да*-реченицата образува глаголска група (22) која се однесува на еден настан/релација не на два. Настанува врзување меѓу двата глагола бидејќи *има* ја губи семантичката, а со тоа и синтаксичката самостојност. Степенот на граматикализација се одразува на транзитивноста на главниот глагол: во повеќе граматикализираните структури ограничувањето за употреба на непреодните глаголи се намалува (пример 25, 26 и 27 подолу). Кај преодните глаголи тој може да стои по главниот глагол, на почетокот пред *има* (23) или да не се реализира.

(22) *има* + *да*-реч + (ДО)

(23) *Семинарска* *имам да* пишувам. / *Живи луѓе* **има да** јадеме после тоа.

Во фаза 3 кај менливите конструкции динамиката на овие промени е присутна во современиот јазик: во цела една низа на преодни примери деонтичките значења на *има* се засилуваат така што се забележува доследност во семантичката промена. Се стабилизира значењето дека субјектот „поседува“ некоја обврска (во вид на иден или генеричен настан) наложена од надворешни околности (24). Иако значењето на обврска преовладува се јавуваат и други деонтички значења: можност и волиција, кои се често испреплетени (25).

(24) *Имам да* изработам семинарска. (треба)

(25) *Имам да изјавам дека* нејќам више во моето опкружување тинејџери. (сакам, можам, треба)

Сметаме дека граматикализацијата во менливото *има* не е потполна бидејќи во глаголот се чувствуваат трагите од посесивното

значење и употребата со непреодни глаголи во *да*-реченицата сè уште е многу ограничена (обично само со глаголот *оди*, пример 26). Почесто менливото *има* се среќава со преодни глаголи, но со нереализиран ДО, или со рефлексивен глагол; со еден збор со транзитивни глаголи во интранзитивна матрица (27).

(26) Треба порано да си легнам, *имам да одам* на пат утре.

(27) Сè уште *имам да ѝишувам* за Џон Смит. (импликуван ДО)

Сосема различна слика на семантичка деривација се пројавува кај неменливите конструкции во фаза 3. Ако сметаме дека и двете конструкции имале паралелна и симетрична деривација би требало да се очекува иста таква постапност на семантичката промена и кај неменливите конструкции. Но во фаза 3 тие остро го менуваат своето однесување. Во глаголот *има* не се чувствува егзистенцијалното значење, туку се јавуваат различни нијанси на модалност кои се разгрануваат во два типа: деонтички и епистемични. Во следното поглавје ќе ги разгледаме подетално значењата на неменливите *има да*-конструкции во фаза 3.

4. Семантиката на неменливите *има да*-конструкции

Прегледот на значењата во третата фаза на граматикализација покажува дека неменливите конструкции имаат поширок функционален опсег. Овде ќе ја разгледаме подетално нивната семантика. Типот на модалноста зависи од лицето, односно, за секое значење прототипот е поврзан со определено лице:

(а) Во 1 лице *има да*-конструкцијата изразува решеност на говорителот да го изврши дејството во *да* реченицата.

(28) Има да го купам фустанот *ѝа шѝо сака нека биде*.

(б) Во 2 лице конструкцијата изразува дебитативност, односно обврска силно наложена од говорителот. Тоа се потврдува и од компатибилноста на конструкцијата со изрази кои ја засилуваат категоричноста на наредбата (*и оро ќе иџраи*, *и ѝочка*).

(29) Има да го изедеш спанаќот *и оро ќе иџраи*.

(30) Има да седиш мирно *и ѝочка*.

Исто така во конструкцијата со 2 лице се јавуваат и зачетоците на епистемично значење или преодни значења меѓу деонтичка и епистемична модалност. *Има* изразува убеденост на говорителот во извршување на некоја обврска наложена од надворешни околности. Значи деонтичкиот извор не е говорителот, туку некоја општествена обврска чие извршување го предвидува

говорителот и покрај тоа што е спротивно на желбата на субјектот. Всушност, говорителот го убедува субјектот во неминовноста во идната обврска.

(31) И да немаш телевизија има да плаќаш такса.

(в) Во 3 лице прототипното значење на *има* е епистемична модалност (32а): врз основа на некои сознанија говорителот е силно убеден во остварувањето на некој иден настан. Покрај тоа може да се изрази и прекажана обврска со околности како деонтички извор: во (32б) говорителот изразува цврста убеденост дека субјектот ќе исполни некоја наложена обврска (како во 2 лице). И во двата случаја може да се каже дека *има* содржи компонента на ‘идна сигурност’, што исто така претставува еден тип на епистемична модалност (Bybee et al. 1994: 247-248).¹⁰

(32) а. (Многу ќе се изненадат кога ќе го слушнат тоа.) **Има да се** фрапираат.

б. Секој има да плаќа за телевизија.

Кога субјектот на *има* го проширува својот референцијален опсег и посочува на неживи референти (33), граматикализацијата на *има* продолжува во фаза 4 и конструкцијата *има да+гл.* изразува ‘идна сигурност’ без деонтички нијанси.

(33) На оваа горештина *баракаџа* има да гори како слама.

Од горниот приказ може да се извлече следниот заклучок. Конструкциите со неменливото *има* се јавуваат со две главни значења: (а) деонтичко со две прототипни прагматички разновидности зависно од лицето (а) ‘комисивното’ во 1 лице и ‘дебитативното’ во 2 лице; и (б) епистемично значење, чиј прототип е употребата во 3 лице.

Прототипните значења на неменливите конструкции се прошируваат и на другите лица. Во 1 и 2 лице покрај деонтичкото се јавува и епистемично значење (34).

(34) Далеку е морето. *Има да ѝаишуваме/ѝаишувати*е цел ден.

Во 3 лице со некои динамични глаголи прототипното епистемично значење содржи извесна деонтичка компонента. Така,

¹⁰ Според Биби (Bybee et al. 1994: 247-248), конструкциите кои покрај тоа што изразуваат претскажување на идни дејства во себе содржат и индикација за тоа колку е говорителот убеден дека дејството ќе се случи, претставуваат експоненти на епистемична модалност. Тие забележуваат во нивниот корпус постоење на конструкции за изразување на future certainty (идна сигурност) и future possibility (идна можност).

реченицата (35а) има две значења: ‘тврдам дека тој ќе дојде бидејќи му наредив’ и ‘тврдам дека тој ќе дојде бидејќи го знам неговиот карактер’. Со вметнување на одредени лексички средства се разјаснува двосмисленоста: епистемичниот прилог *сӣурно* (35б) сигнализира епистемична интерпретација, додека изразот *или ќе види* (35в) означува деонтичка употреба на *има да*-конструкцијата во говорниот чин на закана. Во говорот интонацијата го разјаснува значењето.

(35) а. Тој има да дојде.

б. Тој *сӣурно* има да дојде.

в. Има да дојде *или ќе види*...

За да ги прецизираме значењата на неменливиот модален глагол *има* и да го определиме неговото место во системот на модалните глаголи во македонскиот јазик ќе разгледаме во каква релација се неговите значења со значењата на блиските модални глаголи и маркери.

Во својата **деонтичка** употреба најблиските синоними на неменливото *има* се *мора* и *̄треба*. Неменливата *има* конструкција во примерот (36) се интерпретира како директив со нијанса на претскажување: говорителот го тера субјектот да направи нешто (бидејќи така сака) и е сигурен дека тоа ќе се случи.

(36) Јован има да го напише извештајот.

Замената на *има* со *̄треба* и делумно со *мора* (37) ја дава следната интерпретација: говорителот мисли дека идната активност е обврска на Јован, но не знае дали тој ќе ја исполни.

(37) Јован треба/?мора да го напише извештајот, *ама не знам дали ќе го напише*.

Но за разлика од *̄треба* и *мора* неменливото *има* во деонтичка употреба содржи епистемично значење на убеденост на говорителот во извршување на наложеното дејство. Поради тоа, извршувањето на дејството не може да се става под прашање, како што се гледа од примерот (38).

(38) Јован има да го напише извештајот (**ама не знам дали ќе го напише*).

Во другите лица кај *има* исто така се јавува дополнителна прагматичка нијанса: во 1 лице решеност, а во 2 лице закана (сп. примери 28, 29 и 30 погоре). Интензитетот на тие нијанси е помал во *мора* и уште помал во *̄треба*. Во (28а) и (29а) модалниот глагол *̄треба* дозволува неисполнување на дејството, а кај *мора* тоа е

делумно можно. Кога задолжителноста се изразува со *има* не може во никој случај да се изрази сомневање (28б) или да се дозволи неизвршување (29б), бидејќи тоа е сосема во спротивност со значењето на неменливиот модален глагол *има* кој во себе има вградено значење на ‘идна сигурност’ (Bybee et al. 1994: 248).

(28) а. Треба/??Морам да го купам фустанот, *ама не знам дали ќе можам*.

б. *Има да го купам фустанот, *ама не знам дали ќе можам*.

(29) а. Треба/??Мораш да го изедеш спанаќот, *ама ако ти е лошо немој*.

б. *Има да го изедеш спанаќот, *ама ако ти е лошо немој*.

Оваа споредба покажува дека во своите деонтички значења глаголите *треба*, *мора* и *има* изразуваат градација на степенот на интензитет на наметнување на волјата на говорителот. Со тоа неменливиот модален глагол *има* се вклопува во системот на деонтичките модални глаголи.

Во **епистемичната** употреба говорителот уверено го претскажува идниот настан потпирајќи се на објективни докази (пример 39). Маркерот *ќе* исто така претскажува идно дејство, но епистемичното *има* за разлика од *ќе* содржи нијанса на задолжителност, т.н. ‘епистемична нужност’ (van der Auwera & Plungian 1998). Конструкциите со *ќе* изразуваат неутрално предвидување на идни настани, додека *има* носи епистемично значење со компонента на ‘идна сигурност’, чиј ефект треба да се пренесе и на соговорникот.

(39) Јован има да го напише извештајот *бидејќи е исцолнишелен работник*.

Силата на категоричноста на предвидувањето потекнува од високиот степен на убеденост на говорителот во неизбежноста на идниот настан. Тука говорителот не допушта никаква можност дека настанот нема да се реализира што значи дека неменливото *има* не содржи семантичка компонента на она што Палмер (Palmer 1998: 101) го нарекува ‘кондиционалност’. Тоа својство се проверува со семантичка компатибилност со епистемичниот прилог *веројатно*, кој се употребува со *ќе*-конструкциите, но не со *има* (40). Со тоа се потврдува дека *има да*-конструкцијата не остава место за сомневање во извршувањето на дејството, односно изразува сигурност на говорителот во неизбежноста на некој настан.

(40) а. Тој веројатно ќе дојде.

б. *Тој веројатно има да дојде.

Како што укажавме порано, сигурноста спаѓа во епистемична модалност (Bybee et al. 1994: 248; van der Auwera/Plungian 1998: 68). Претходното искуство и знаење за логичкиот развој на работите го „тераат“ говорителот да го претскаже настанот во *да*-реченицата, односно под притисокот на доказите во сегашноста говорителот изнесува категорично тврдење за некој иден настан, кој може да се однесува на сите лица (41). Со други зборови, говорителот мисли дека постои епистемична нужност да се случи настанот.

(41) *Со ѿаков ѿаленѿ* има да станам/станеш/стане голем писател.

Од горната анализа можеме да заклучиме дека во сите лица неменливите *има да*-конструкции изразуваат сложено значење: во 1 л. означуваат решеност и намера која имплицира идност (42), во 2 л. покрај дебитативност изразуваат убеденост во идното извршување со нијанса на закана (43), во 3 л. значењето на убеденост во реализацијата на настанот со силна емотивна обоеност (44). Значи, значењето на ‘идна сигурност’ во неменливите конструкции се рефлектира во сите лица што докажува дека тоа не е контекстуална варијанта туку посебно значење вградено во неменливиот модален глагол *има*.

(42) Има да го испратам писмото (имам цврста намера и ќе го направам тоа).

(43) Има да го испратиш писмото (ти наредувам и сигурен сум дека ќе го направиш тоа, бидејќи во спротивно ќе ги сносиш последиците).

(44) Има да го испрати писмото (сигурен сум дека ќе го направи тоа, бидејќи знам дека е одговорен).

Покрај тоа, со неменливата конструкција може да се предвидат и настани во кои субјектот не е лице. Во оваа употреба повеќе доаѓа до израз футурното значење што дава основа да се смета дека граматикализацијата на неменливата конструкција стигнала во фаза 4. Таквото *има* е многу блиску до идното *ќе* бидејќи во него отсутствува емотивната нијанса, но се разликува од *ќе* по степенот на убеденост на говорителот: со *ќе* се изразува неутрална изјава, а со *има* говорителот импликува дека има многу сигурна основа за она што го тврди (сп. 45 и 46).

(45) Има да врне утре. / Летото има да биде жешко.

(46) Ќе врне утре. / Летото ќе биде жешко.

Можеме да претпоставиме дека неменливите конструкции претрпеле потполна граматикализација што довела до загуба на

егзистенцијалното значење на *има* и појава на епистемично значење кое се разликува од идното *ќе* по нивото на сигурност и по експресивност. Разликата се потврдува со можноста на неменливото *има* да се среќава со експонент за идност (47).

(47) Па замислете собир со огромен број луѓе, сигурно *ќе има да се видаат* многу интересни возила и да се организираат легални трки...

5. Семантичките разлики меѓу менливите и неменливите *има да*-конструкции

Типот на модалноста во фаза 3 во двете конструкции се разликува: кај менливите обврската е послаба и е наметната од околности како деонтички извор, така што говорителот не може да инсистира (48); кај неменливите обврската е посилна бидејќи потекнува од говорителот како деонтички извор кој силно се наметнува (49).

(48) Имаш да пишуваш домашно (*и точка).

(49) Има да пишуваш домашно (и точка).

Неменливата конструкција во деонтичка употреба поседува значење на намера и нужност што е причина за појавата на епистемичната сигурност. Менливите конструкции не подразбираат сигурна реализација на идниот настан и може да се негираат (50a), за разлика од неменливите кај кои, како што покажавме во 4. погоре, тоа не е можно (50б.) .

(50) а. Имам да готвам ручек, но не ми се готви.

б. *Има да готвам ручек, но не ми се готви.

Значи, на семантички и прагматички план двете конструкции се разликуваат по два параметра:

-природата на деонтичкиот извор, односно од кого или што потекнува обврската; и

-доменот на употребата на *има да*-конструкцијата, односно дали таа се употребува во директивен говорен чин.

Од претходната дискусија произлезе дека менливите изразуваат деонтичко значење на обврска наложена од околностите (51), а неменливите две испреплетени значења: (а) деонтичка обврска наложена од говорителот (52), и (б) значење на предвидување со епистемична нужност (53).

(51) Да те потсетам, имаш да пишуваш семинарска.

(52) Има да пишуваш семинарска и точка.

(53) Те знам што влечко си, има да ја пишуваш семинарската цела недела.

Според тоа, **првата** разлика меѓу нив се должи на природата на деонтичкиот извор: менливите имаат „внатрешен“ деонтички извор бидејќи субјектот чувствува обврска заради општествените околности или норми (затоа може да се каже *имам да работам* но не **имам да сѝјам*). Кај неменливите, обврската е „надворешна“ бидејќи доаѓа од говорителот (во 1 лице и агенсот и говорителот се однесуваат на ист референт).¹¹

Втората разлика меѓу конструкциите е од доменот на прагматиката. Неменливите претставуваат говорни чинови во кои говорителот го присилува субјектот да ја исполни обврската зададена од него: директиви во 2 лице и комисиви во 1 лице (говорителот налага обврска врз самиот себе).¹² Менливите конструкции не изразуваат наредба: *Имаш да пишуваш домашно* е тврдење со кое се потсетува субјектот на обврската, додека *Има да пишуваш домашно* е наредба. Веројатно присуството на илокуциската сила (убедување) е причината што неменливите конструкции се одликуваат со посилно деонтичко значење.

Покрај овие две основни разлики конструкциите се разликуваат и по степенот на субјективност. Некои типови модалност се посубјективни бидејќи говорителот покажува поголема „инволвираност“ преку модалниот израз со кој го изразува својот личен став (Palmer 1998: 103). Неменливите се посубјективни заради нивната прагматичка функција во директивни говорни чинови.

Дали формалното разграничување на менливи и неменливи *има да*-конструкции во македонскиот јазик има семантичка мотивација? Мислиме дека да. Со оглед на тенденцијата во македонскиот јазик за потранспарентна и иконишна структура (а со тоа елиминирање на двосмисленоста во некои конструкции) можно е двете значења на задолжителност да се разграничуваат и формално.

¹¹ Ако ја примениме класификацијата на Биби (Bybee et al. 1994: 178), тогаш менливите спаѓаат во „агенсни“ (agent-oriented) бидејќи изразуваат должност на субјектот на (идното) дејство, додека неменливите се ориентирани кон говорителот (speaker-oriented) бидејќи должноста доаѓа од говорителот. Кај van der Auwera /Plungian (1998: 81) тие се наречени *participant-internal* и *participant-external*.

¹² Комисивите се сметаат како подгрупа на директивите. Повеќе за класификацијата на говорни чинови во асертиви, директиви, комисиви и декларативи (перформативи) види Сирл (Searle 1969).

6. Заклучни забелешки

Споредбата меѓу менливите и неменливите *има да*-конструкции во македонскиот јазик покажува дека и двете имаат слични семантички и синтаксички својства во појдовните фази 1 и 2. Меѓутоа, менливите конструкции се одликуваат со постепен премин меѓу фаза 2 и 3, додека во неменливите конструкции постои остра разлика во значењето, што сведочи за дивергенција во последната фаза. И типот на модалноста во фаза 3 во двете конструкции се разликува. Претпоставуваме дека постоењето на две основни семантичко-прагматички варијанти кај *има да*-конструкциите (обврска наложена од околностите наспрема обврска од говорителот) е резултат на потребата за нивно формално раграничување и симетрија меѓу значењето и формата на конструкциите. Тоа е предизвикано од различната прагматичка функција на овие конструкции во дискурсот: менливите претставуваат неутрални искази наспроти неменливите кои се употребуваат во говорни чинови (директиви, убедување).

Ако ја прифатиме претпоставката дека последната фаза што ја издвоивме претставува крајниот степен на граматикализација на *има да*-конструкциите во македонскиот јазик, тогаш двата типа конструкции се разликуваат и во тој однос: менливата не е напдно граматикализирана, поради присуството на посесивното значење и неопределеноста во голем број случаи меѓу фаза 2 и 3, додека неменливата е недвосмислено реанализирана во конструкција за деонтичка и епистемична нужност. Две компоненти кои се карактеристични и за двете функции се идност и категоричност (идна сигурност). Како дополнителни докази за потполна граматикализација може да послужат следните факти: (а) неменливата конструкција е многу честа во разговорниот јазик, (б) неограничено се употребува со непреодни глаголи, (в) изразува епистемична модалност со неперсонални субјекти.

Цитирана литература

- Асенова, Петя. 2002. Балканско езикознание. В. Търново: Фабер.
- Конески, Блаже. 1986. „Јоаким Крчовски. Сказание за пресвјатија богородица“. *Македонскиот XIX век*. Скопје: Култура.
- Бужаровска, Елени и Митковска, Лилјана. 2011. „Личните *има да*-конструкции во македонскиот јазик“. *Македонски јазик* LVII, 120-133.

- Тополињска, Зузана. 1995. *Македонскиите дијалекти во Егејска Македонија*. Синтакса. Том I МАНУ: Скопје.
- Тополињска, Зузана. 2000. *Полски – македонски. Граматичка конфронтиација*. Том 3. Студии од морфосинтаксата. МАНУ: Скопје.
- Чашуле, Илија. 1989. „Модалните глаголи во македонскиот јазик“ *Прилози*, том 14/2. МАНУ: Скопје, 89-117.
- Benvinist, Emil. 1975. *Problemi Opšte lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Brinton, Laurel J. 1991. „The origin and development of quasimodal *have to* in English“. A paper presented to the 10th International Conference on Historical Linguistics, Amsterdam 1991. <http://faculty.arts.ubc.ca/lbrinton/>
- Bybee, Joan, Revere Perkins & William Pagliuca. 1994. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ciconte, Francesco Maria. 2011. „The emergence and the reanalysis of the existential proform: evidence from early Italo-Romance“ *Transactions of the Philological Society*, Vol.109/3, 284-306.
- Givón, Talmy. 1984. *Syntax: Functional Introduction*. Vol. II. Amsterdam: Benjamins.
- Heine, Bernd. 1993. *Auxiliaries*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd & Tania Kuteva. 2006. *The changing languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Hopper Paul J. & Elizabeth C. Traugott. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehmann, Christian. 2002. *Thoughts on Grammaticalization*. Erfurt: Philosophische Fakultät Universität Erfurt
- Lyons, John. 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, Frank R. 1998. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Portner, Paul. 2009. *Modality*. Oxford: Oxford University Press.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.
- van der Auwera, Johan & Plungian, Vladimir. 1998. Modality’s semantic map. *Linguistic Typology* 2. 79-124.

Марија Кусевска

ДИСКУРСНИОТ МАРКЕР АМА: ПРАГМАТИЧКА АНАЛИЗА НА НЕГОВАТА УПОТРЕБА ВО ГОВОРНИТЕ ЧИНОВИ НА НЕСОГЛАСУВАЊЕ

Апстракт: Предмет на ова истражување е употребата на адверсативниот дискурсен маркер *ама* во говорниот јазик при изразување несогласување. Најголем дел од говорните чинови на несогласување беа собрани на многуте состаноци на кои лично сум присуствувала во различни институции во период од околу две години. Еден мал дел од нив беа земени од телевизиски интервјуа. Во ваквото опкружување, *ама* се разгледува како дискурсен маркер за изразување некаква спротивност или различност, за индексирање на искази на локално и на глобално ниво во дискурсот, и за засилување на несогласувањето, но и неговото поврзување со други дискурсни маркери и јазични средства за ублажување на исказот којшто *ама* го воведува.

Клучни зборови: дискурсни маркери, *ама*, говорни чинови, загрозување на лицето, засилување, ублажување.

Вовед

Дискурсните маркери имаат значајна улога во комуникацијата. Иако често се нарекуваат и „честички“, јас го одбрав терминот „маркери“, бидејќи првиот наведува на нешто мало, неважно и случајно, на прашина која што просто бара да биде отстранета. Но, тие сепак имаат важна улога во градењето на значењето, за тоа како говорителите го пренесуваат тоа значење и како соговорниците го разбираат.

Својата статија „Што се дискурсните маркери?“, Фрејзер (1999) ја започнува со следните зборови: „Дискурсните маркери се изрази како оние поцрнетите во следните секвенци:

- a. A: I like him. B: **So**, you think you'll ask him out then.
- b. John can't go. **And** Mary can't go either.
- c. Will you go? **Furthermore**, will you represent the class there?
- d. Sue left very late. **But** she arrived on time.
- e. I think it will fly. **After all**, we built it right.

За потоа да заклучи дека „во последните десет години проучувањето на дискурсните маркери стана растечка гранка во лингвистиката, во која секоја година се објавуваат голем број статии со оваа содржина“. И покрај тоа лингвистите и понатаму го употребуваат овој термин со различни значења и овие јазични средства ги нарекуваат со различни термини. Во литературата тие се нарекуваат дискурсни поврзувачи, дискурсни оператори, фатички поврзувачи, прагматички маркери и сл.

Прв значаен обид за поблиско дефинирање на оваа група јазични изрази претставува делото „Дискурсни маркери“ на Дебора Шифрин (1987) во кое авторот детално ги разгледува англиските дискурсни маркери *and, because, but, I mean, now, oh, or, so, then, well, y'know* (и, бидејќи, ама, мислам, сега, Оо, или, така, итн), но подоцна наведува дека оваа група веројатно вклучува и многу други, како на пример *see, look, listen, here, there, gosh, boy, this is the point, what I mean is, anyway, anyhow, whatever* (гледаш, види, слушај, иука, иаму, Боже, човече, ова е идејата, Она ишшо сакам да кажам, како и да е). Како еден од проблемите во врска со дефинирањето на дискурсните маркери, Шифрин ја наведува нивната припадност кон различни групи зборови: некои се сврзници, некои се прилози, некои се реченици, а некои не се ни потполни реченици, „на кусо, не постои согласност за тоа кон која група зборови овие маркери припаѓаат“. (Шифрин 1987: 40)

Според Фрејзер (1999) дискурсните маркери претставуваат врска помеѓу некој аспект на делот од дискурсот на кој му припаѓаат и некој аспект од некој претходен дел од дискурсот. Деловите поврзани со дискурсниот маркер не мора да се наоѓаат непосредно едно до друго. Дискурсните маркери можат да се однесуваат и на нешто што порано било кажано во дискурсот или воопшто да не се однесуваат на некој претходен лингвистички контекст.

Мирјана Н. Дедаиќ и Мирјана Мишковиќ-Луковиќ ги нарекуваат дискурсните маркери „комуникативни средства *par excellence*“ (2010:1) и „лингвистички носители на значење коишто го овозможуваат процесот на разбирање на исказот не како синтаксички обединети конституенти на пропозицијата којашто се

изразува со исказот, туку како средства кои му укажуваат на соговорникот како треба да ја сфати основната пропозиција или порака“. (2010:2) Тие укажуваат на две различни гледишта за анализирање на дискурсните маркери: 1. од семантичка гледна точка, како дел од практичната примена на јазикот, при што се истражува нивното прагматичко значење или функција, и 2. од когнитивен аспект, при што се поаѓа од претпоставката дека дискурсните маркери имаат семантичко значење, но дека тоа е процедурално, и се истражува начинот на кој тие ги ограничуваат процесите на инференција коишто водат кон разбирање на исказот.

Блејкмор (2002), поддржувајќи го когнитивниот аспект, смета дека дискурсните маркери поставуваат ограничувања и дека со тоа придонесуваат за откривање на имплицитната, а не на експлицитната содржина. Тие овозможуваат постигнување на когнитивен ефект доколку овозможуваат изведување на контекстуални импликатури, засилување на постојните претпоставки (на пример, *after all* (*сејак*)), или доколку водат кон спротиставување и елиминирање на постојните претпоставки (на пример, *but* (*ама, но*)).

Монографијата „Дискурсните честички во јужнословенските јазици“ на Мирјана Н. Дедаиќ и Мирјана Мишковиќ-Луковиќ претставува раскинување со традиционалните истражувања коишто „со децении преовладуваат во словенските јазични истражувања“ (2010:7) кога се работи за овие јазични средства. Според Хансен (1998:4), во јужнословенските јазични истражувања, постои „традиционална тенденција маркерите чие што значење не е толку очигледно да се нарекуваат „честички“, т.е. маркери коишто немаат содржинско значење и коишто изразуваат колебање“. Дедаиќ и Мишковиќ-Луковиќ истакнуваат дека во традиционалната граматика, на дискурсните маркери се гледа како на нешто „што не е неопходно“, па на нив и не се обрнува доволно внимание. „Кога се врши анализа на речници и кога сите нивни делови ќе бидат синтаксички опишани, маркерите остануваат како вишок“. (Дедаиќ и Мишковиќ-Луковиќ, 2010:8) Сепак, како што заклучуваат уредниците на монографијата, овие честички имаат значајна улога за градење на дискурсот, не само затоа што им сигнализираат на соговорниците како исказите се поврзани со јазичниот и нејазичниот контекст, туку и затоа што го овозможуваат одвивањето на когнитивните процеси за креирање и за разбирање на пораката.

Очигледно е дека дискурсните маркери имаат значајна улога во комуникацијата и пренесувањето на пораката на говорителот според норми општо прифатени во соодветното општество. Од нив

во голема мерка зависи начинот на кој соговорникот ќе го декодира значењето на исказот што го слушнал. Изборот на дискурсниот маркер што го прави говорителот зависи од многу фактори: односот меѓу говорителот и неговиот соговорник, формалноста на ситуацијата, итноста на пораката, и сл. Со својата прагматичка функција, дискурсниот маркер му овозможуваат на говорителот да го изрази својот став кон *лицето* на соговорникот.

Гофман (1967) го дефинира поимот *лице* како *позитивна социјална вредност* којашто индивидуата ја стекнала за време на определен контакт. Лицето е слика создадена за себе според прифатени општествени норми.

Браун и Левинсон (1987) ја формулираат својата теорија за учтивост токму врз концептот за *лицето* (face). При комуницирањето треба постојано да се внимава на лицето бидејќи тоа е „нешто во што емоционално се инвестира, а што може да се изгуби, оддржи или засили“ (1987:61). Бидејќи лицето може да биде повредено и лесно може да се изгуби или да му се наштети, и бидејќи секој е свесен за потребите на лицето на другиот, при меѓусебното комуницирање соговорниците се трудат да соработуваат за да не му наштетат на лицето на другиот. Концептот *лице* се состои од два аспекта: *негативно лице* и *позитивно лице*. *Негативното лице* ја изразува потребата на секој компетентен возрасен припадник неговите дејства да не бидат спречувани од другите; *позитивното лице* претставува позитивна слика која ја вклучува потребата на секој припадник да биде прифатен и почитуван од другите припадници на општеството.

Несогласувањето, во чии рамки се врши ова истражување, е непреферентен говорен чин кој говорителот го создава кога сака да изрази спротивно мислење, експлицитно или имплицитно, со нешто што претходно е кажано. Како таков, тој го загрозува лицето на соговорникот, па при неговата реализација посегнува по средства со кои би се ублажил овој говорен чин и со тоа би се заштитило и лицето на говорителот и лицето на соговорникот.

Од сите дискурсни маркери, адверсативниот дискурсен маркер *ама* веројатно е најчесто истражуван дискурсен маркер во балканските јазици. Грејс Филдер (2006, 2008a, b, c, d, и 2010) ги разгледува неговото потекло и употребата во македонскиот и во бугарскиот јазик, а Георгакопулу и Гуџос (1998) во грчкиот јазик. Според Филдер (2010:28) „постои општа согласност дека *ама* е заемка од турскиот јазик“. Таа пишува дека во бугарскиот јазик *ама* и *ами*

„имаат интерактивна функција во ситуации во кои доаѓа до несогласување или друг вид спротиставување“ (Филдер, 2008а). При тоа наведува дека *ама* се употребува во говорните чинови кои го загрозуваат лицето на соговорникот и дека „настојчивоста што ја пренесува може да се смета за агресивна или неучтивa.“

Во врска со употребата на *ама* во македонскиот јазик, Филдер (2008а), цитирајќи ја Веновска-Антевска (2003), наведува дека *ама* е поколоквијална верзија на изразување спротивност од *но*. Не содржи никакви маркирани стилистички нијанси или конотација на неучтивa настојчивост, каква што има во бугарскиот јазик. Според тоа, овој дискурсен маркер е неутрален при неформално земање на збор и при изразување несогласување во говорот, па нема никаква улога во поглед на лицето¹.

Тополињска (1997) исто така се осврнувана на *ама* (заедно со *ами* и *ам*) при разглување на адверсативните релации во јужномакедонските говори од Корча до Драма. При тоа, таа наведува дека покрај нивната употреба како сврзнички адверсативни предикати, *ами*, *ама* и *ам* можат да се сретнат и со надоврзувачка функција во дијалог и дека „се чини дека *ама* и *ами* се разликуваат не само по фрекфренција, туку и по функција“ (Тополињска, 1997:30). Таа наведува дека *ама* е пофрекфрентно во текстовите на Мазон од Леринско, а во леринските текстови во антологијата на Видоески се појавува само *ама*. Во мегленските текстови од Бојковска, *ама* се појавува и во двете функции (сврзничка и надоврзувачка), но преовладуваат примерите со надоврзувачка функција. Цитирајќи го Пеев, Тополињска наведува дека *ама* преовладува и во кукушкиот говор.

Тополињска (1993), при разгледување на *ама* во споредба со другите адверсативни сврзници, наведува дека „Колоквијалниот карактер на *ама*, жанровскиот тип на дискурсот во којшто тоа се

¹ Во Толковниот речник на македонскиот јазик, том 1 (2003), *ама* се дефинира како сврзник и како честичка. Како сврзник, *ама* се поврзува со *но* и се наведуваат две негови употреби: 1. за поврзување зборовни групи и реченици кои се содржински спротиставени, карактеристичен за разговорниот јазик и за уметничко-литературниот стил. *Сј зми, ама не останај ме. Не сакав да дојдам, ама ме донесоа.* 2. за истакнување и дополнување на претходно реченото. *Модеби беше зорделива, ама беше со стил.* Како честичка, *ама* се дефинира како типична за разговорниот јазик: а) При изразување чудење, изненадување. *Ама јадење сторивме! Ама работа имало овде!* б) *арно ама*. За воведување спротиставување на претходно кажаното; *добро ама, меѓушоа. Сийе си леѓнале. Арно ама, по некое време некој заштроил на враќања.*

појавува прават дека можеме и да го сретнеме со само еден, вториот аргумент површински остварен, додека првиот 'се чита' од контекстот и/или од конситуацијата.“ (48) Како поткрепа го цитира следниот пример: *А: ... дај ми циџари, кибриџ и џазија, ља да си одам! Б: Ама, Сашка, биди друџар ...* каде се работи за ситуација во која Б го моли А за услуга, а А одбива, па „скокнатиот“ аргумент би можел да се реконструира како 'нема да ти помогнам', и сл. Во овој и слични контексти „сите елементи ... се латентно присутни“. (49) Ваквата интерпретација на *ама* е во согласност со ставот на Блејкмор (2002) која ги разгледува дискурсните маркери од когнитивен аспект, преку извлекување когнитивни импликатури.

Анализа

Македонските говорители не се воздржуваат да го изразуваат своето несогласување со соговорниците, ниту пак покажуваат особено склоност кон негово индиректно изразување или ублажување. Она што паѓа во очи при градењето на говорните чинови на несогласување е нивното обликување со употреба на дискурсни маркери. Дискурсните маркери имаат извонредно значајна улога и како низа се редат на почетокот на исказот. Најчести се *ама, не, ља, е, а, добро*, адверсативните императиви (*види, џледај, чекај*), и др. Сепак најфреквентен е дискурсниот маркер *ама*. Од вкупно 272 појавувања на маркери во корпусот којшто беше предмет на анализа, 174 беа на маркерот *ама*. Овој маркер најчесто се среќава на почетокот на исказот (162 појавувања), а многу поретко во средината (7 појавувања) и на крајот на исказот (5 појавувања).

Во говорните чинови на несогласување, *ама* најчесто се употребува како интеракциски маркер за изразување некаква спротивност или различност. Најчесто се јавува во вториот соседен пар како реакција на нешто што било претходно кажано. Во говорните чинови на несогласување, *ама* најчесто се употребува за директно да се изрази несогласување со претходниот исказ на соговорникот. Во примерот (1) каде што се разговара за различни видови на рекламирање, А ги споменува блоговите. Меѓутоа Б знае дека блоговите не се место каде што кој било се рекламира и недвосмислено му го кажува тоа на А.

(1) А: А блогови, луѓе? Тие се многу популарни. Јас не знам што се тие.

Б: Ама нема таму рекламирање.

Во продолжение на разговорот околу рекламата, станува збор за радиорекламите и колку често некои имиња се слушаат, па им влегуваат во глава на слушателите на програмите. Меѓутоа *A* покажува сомнение околу ефикасноста на рекламите, коешто го изразува на индиректен начин преку поставување прашање. Кога *B* како пример го наведува братот, *A* се спротиставува и кажува дека тој лично никогаш не бил во Анхоч, имплицирајќи дека тие реклами сепак не се толку моќни.

(2) *A*: И си отишла ти у Анхоч нешто да си купиш?

B: Брат ми сè зема од Анхоч.

A: Ама брат ти ... јас не сум отишла никогаш у Анхоч.

Големата директност и настојчивост што ја имплицира *ама* доаѓа до израз и во големиот број куси изрази кои се користат за изразување директно несогласување. Овие изрази можат да содржат само два збора, најчесто *ама* + лично име, некој друг маркер како *добро* и сл., или некој збор од претходниот исказ кој е клучен во тој момент за постигнување на убедувањето.

Во примерот (3) во кој се води дискусија околу промената на насловот на проектот, *A* кажува што мора да стои во македонскиот превод на наслов. Меѓутоа, *B* мисли дека тоа е веќе кажано. Својата сигурност и спремност да го брани својот став, *B* го изразува со повторување на клучниот дел од претходниот исказ.

(3) *A*: Чекај сега вака да ви кажам. Прво го добивме писмото од Кембриџ. Во писмото од Кембриџ стои овој наслов ... Analysis of Macedonian English Interlanguage ... добро ... at proficiency levels тоа, тоа и тоа. И тоа мора да стои и во нашиот наслов.

B: Ама стои.

Ваквите куси изрази претставуваат ефикасни средства за изразување несогласување по кои говорителите може лесно да посегнат и брзо да ја постигнат својата цел. Несогласувањето е отворено и директно и не остава простор за некакво колебање или преговарање.

(4) *A*: Ние имаме и една разлика англиски возрасни и германски возрасни. Англиски возрасни се можеби класични возрасни. Германски возрасни се мешани возрасни.

B: Ама сите се веќе мешани.

(5) *A*: Ако немаме внатрепартиска демократија јас се сомневам дека ...

Б: Ама немаме демократија.

Понекогаш овие изрази може да имаат и дополнителна емоционална содржина. Во примерот (6) се дискутираат одредени книги и се зборува дека секој професор треба сам да си ги купи книгите. А го поддржува ваквиот предлог наведувајќи дека тие не се скапи, што значи дека секој од присутните може да го поднесе тој трошок. Меѓутоа Б не се согласува. Неговата употреба на изразот *Ама добро!* не само што изразува несогласување со предлогот, туку и дополнително го обележува како нешто што не е во ред.

(6) А: Па, не се скапи.

Б: Ама добро!

Во ваквите изрази *ама* може да им претходи на адверсативните императиви, со што на соговорникот му се свртува вниманието кон некој аргумент или некое објаснение коешто не се совпаѓа со неговиот став. Така, често може да се слушне: *Ама види/чекај/слушај.*

(7) А: Е, па втората година ќе идат па на конференции

Б: Ама види. Овде треба да ставиш опрема и машини, разбираш? Така што...

Многу често вториот збор во овие изрази е личното име на соговорникот. Во примерот (8) А има забелешка на начинот на кој се гледа на работите. Со изразот *Ама Марија*, Б не само што изразува несогласување со ставот на својот соговорник дека работите можат да бидат поедноставни, туку внесува и емоционална содржина, сакајќи да каже: *работиите не можат да бидат едноставни, и ти тоа го знаеш бидејќи ние веќе сме разговарале на оваа тема, па според тоа немој да ја враќаш дискусијата на нешто што веќе сме го решиле.* Б не само што не се согласува со ставот на А, туку и не го одобрува неговото однесување, т.е. фактот што тој воопшто ја покренува темата.

(8) А: Зашто толку многу ги комплициравме работите, нели може да биде поедноставно.

Б: Ама Марија...

Според тоа, *ама* не само што изразува несогласување со претходната пропозицијата на својот соговорник, туку и дополнително емоционално го обојува.

Меѓутоа, во голем број случаи не е сосема јасно, ниту е лесно да се определи на што се однесува *ама*. Тешко може да се

претпостави дека во примерот (9) *Б* не се согласува со ставот на *А*, кој се однесува на некои ученици кои бараат посебно внимание не само на втор и на трет степен туку и на петти и шести степен. Напротив, *Б* се согласува дека тие ќе стигнат на петти и на шести степен, но неговата претпоставка е дека кога ќе стигнат на тие степени, тие ќе бараат дополнително внимание. Во овој случај, *Б* не изразува несогласување со претходниот исказ на својот соговорник, туку со некој друг исказ некаде порано во дискурсот, можеби искажан и од некој друг говорител.

(9) *А*: Добро, ај на втор и на трет. Ама на петти и шести?!

Б: Ама ќе стигнат и до петти и шести.

Сличен е и следниот пример кој се јавува во продолжение на оваа дискусија. Што е она со што *В* не се согласува и на што се однесува *ама*? Се чини дека овој исказ со *ама* има поинаква функција: да одбрани некој став на *В* изнесен претходно некаде порано во дискурсот. Тој претставува предизвик на борба на мислења преку која *В* ќе ги натера своите соговорници да ја согледаат вистината и да го прифатат неговиот став. *В* покажува голема решителност и упорност во постигнување на својата цел, изразена преку употребата на *ама* и преку редупликацијата на својот исказ.

(10) *А*: Да, меѓутоа на петтиот, шестиот степен креваат раце они.

Јас не добив оваа година ни едно домашно.

Б: Е, па, ова не крева раце.

В: Ама и да крене раце. Ама и да крене раце.

И во овој случај, исказот со *ама* не претставува несогласување со претходниот исказ. Напротив, тој остава можност дека претходниот исказ може да биде точен. Меѓутоа го елиминира како релевантен за темата за која се разговара во моментот.

Следниот пример е земен од една телевизиска програма во која *Р* (репортерот) му поставува прашање на *Г* (гостинот) за неговиот став околу преговорите. *Г* ја започнува својата реакција со *ама* не за да искаже несогласување само со содржината на прашањето, туку и со самиот чин на поставување на таквото прашање.

(11) *Р*: Која е вашата позиција околу конкретно преговорите?

Г: Ама не можам јавно да одговорам што е прифатливо, што не. Нашата позиција е таа и со неа тргнуваме во преговорите. Треба да има преговори.

Употребите на *ама* потешко се регистрираат бидејќи *ама* не се однесува секогаш на нешто кажано во соседниот пар непосредно

пред него; често тоа може да се однесува на нешто кажано порано во дискурсот, на нешто што се подразбира, или нешто слично. *Ама* може да претставува несогласување со дадената пропозиција преку наведување на различни аргументи. Во разговорот подолу се дискутира предлогот за воведување курсеви со помал број на часови. *В* не го поддржува овој предлог. Неговото несогласување не е експлицитно, туку може да се изведе преку наведените аргументи. Тој ги воведува со *ама* аргументите со кои се спротиставува на претходно дадениот предлог.

(12) А: Во едно полугодие да има два курса.

Б: Два од два и пол месеци.

В: Да, ама Х ако остане без часови ништо страшно.

Б: Значи ...

В: Ама У ако остане без часови ...

Г: И на Х се рачуна.

В: Ама на Х се рачуна ама ...

Со *ама* се воведуваат и исказите со кои на експлицитен начин се отфрла претходниот исказ, како во примерите (13), (14), и (15)

(13) Б: Ама тоа е друго

(14) Б: Ама сега ова е друг момент што го кажа.

(15) Б: Извини, ама мене ми е поважно здравјето.

Покажувајќи упорност и решителност, говорителите го употребуваат *ама* за да ги воведат прашањата со кои или ќе го изразат своето несогласување со претходниот исказ, како во (16) или ќе го предизвикаат соговорникот подобро да ги разгледа опциите што ги нуди говорителот за на крај, сепак, да го прифати неговиот предлог, како во (17), (18) и (19):

(16) Б: Ама зарем тие две работи се споредуваат?

(17) Б: Ама зошто да не ги вклучиме и другите нивоа, бе, Марија?

(18) Б: Ама зошто ни е тоа?

(19) Б: Ама зошто да не им пишеме сега?

Во само неколку примери *ама* беше употребено во обид да се преземе обраќањето од соговорникот за да се изрази несогласување со него.

(20) А: Тоа не е решение.

Б: Да, ама ...

(21) А: Ама при тоа ...

Со самото тоа што *ама* најчесто се употребува во вториот соседен пар, како реакција на некој претходен исказ, тоа го загрозува лицето на соговорникот. Освен тоа *ама* делува решително и упорно и емоционално го обојува исказот на говорителот. За да се заштити лицето на соговорникот, на *ама* често му претходи делумно согласување, со што се ублажува несогласувањето. Ова се постигнува со употреба на други дискурсни маркери кои македонскиот јазик ги користи за оваа цел, како *добро, знам, разбираам*, и сл. Илустрација за ваквата употреба на *ама* се примерите (22) и (23).

(22) А: Дали пишувате единици кога ќе добијат на тестовите, оцената тука во графата?

Б: Да, *ама* јас оценките не ги ставам со бројки, ги ставам со букви.

(23) А: Ако имавме некој конкретен предлог, ќе ни беше полесно да испланираме како ќе изгледа.

Б: *Знааам. Ама* за тоа ќе ни треба повеќе време. Не верувам дека денеска ќе можеме да завршиме.

Освен тоа, исказите со *ама* можат да бидат ублажени и со јазични средства кои покажуваат дека дадениот исказ е само израз на говорителот и дека тој дозволува постоење и на други ставови, како *мислам, можеби*, и сл., како во примерите (24) и (25):

(24) Б: Види, скенер. Не знам колку ни треба скенер. *Ама можеби* не е лошо заради тоа што види ние наместо да ги фотокопираш може да ги скенираш овие задачи, разбираш?

(25) Б: *Ама* јас *мислам* дека ова најмногу може да биде ...

Заклучок

Како резултат на горенаведената анализа, можеме да заклучиме дека *ама* има значајна комуникациска функција при изразувањето несогласување. Обично е во вториот соседен пар на говорниот чин и навестува отворено несогласување, спротиставување, елиминирање на исказот како релевантен и сл. *Ама* го засилува несогласувањето, отсликувајќи ја сигурноста на говорителот во неговиот став, непопуштање, настојчивост, инсистирање, а во придружба на дополнителни јазични средства може да придонесе и за негова емоционална обоеност.

Ваквото значење на *ама* може да биде уште повеќе засилено со употреба на дополнителни средства за засилување како што се

повторување на дел од претходниот исказ (*Ама с̄иоу!*), адверсативниот императив (*види, чекај, слушај*), употреба на личното име (*Ама, Марија!*) или други дискурсни маркери (*Ама добро!*). Дека *ама* претставува едно од најсилните средства за изразување несогласување покажува и следната ранг листа на можни искази на несогласување. Истражувањето беше спроведено врз 40 испитаници родени говорители на македонскиот јазик. На овие говорители им беше дадена наведената палета на одговори коишто тие требаше да ги рангираат според нивната јачина, при што со број 1 требаше да го означат оној израз којшто им звучи најсилно. Индексот во заграда е добиен од вредноста на јачината, добиена од збирот на сите рангирања, поделена со 40.

(22) А: Ќе ни треба компјутер. Барем еден голем компјутер каде што ќе ја ставаме базата.

- Б: 1. Ама, не, каков компјутер. Лаптоп ни треба. (2,68)
 2. Ама, не, компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба. (4,7)
 3. А, не. Компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба (4,9)
 4. Не, не. Компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба. (5,1)
 5. Не, компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба. (5,5)
 6. Не, не, Маре. Компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба. (5,6)
 7. Не, бе, Маре. Компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба. (5,9)
 8. Не, извини, компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба (6,8)
 9. Не, Маре. Компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба. (7,0)
 10. Не, види, компјутер не ни треба. Лаптоп ни треба. (7,3)
 11. Па, не. Не ни треба компјутер. Лаптоп ни треба. (8,0)

Како најсилен, недвосмислено се издвојува изразот бр.1. За ваквата негова позиција веројатно придонесува и негативниот коментар *каков комјутер*. Општо земено, негативните коментари најмногу го засилуваат несогласувањето. Каква било употреба на средства за ублажување не придонесува за нивна значителна промена. Меѓутоа и другиот пример со *ама*, следи веднаш по него, па и двата можни одговори со *ама* се сместени на врвот на листата. Со тоа испитаниците, интуитивно го издвоија овој дискурсен маркер како маркер кој најмногу придонесува за засилување на несогласувањето.

Како што веќе беше прикажано, македонските говорители при продуцирањето на исказите со *ама* често посегнуваат по средства

кои би ги ублажиле нивните искази. Но и тогаш непопуштањето и настојчивоста продолжуваат да преовладуваат.

Ама не се употребува само тогаш кога постои несогласување со претходниот исказ на говорителот. Напротив, претходниот исказ може да биде прифатен и како можен, како во примерите (2) и (9). Она со што соговорникот не се согласува често е имплицитно, изведено со инференција.

Ама веројатно има многу поширок опсег на значења од оние прикажани во оваа статија. Некои од нив не се поврзани со неговото основно значење за изразување контраст и различност, туку со неговото функционално значење при обликувањето на конверзацијата. Но тука ние се задржавме само на говорните чинови на несогласување и ја анализираме употребата на *ама* во нив.

ЛИТЕРАТУРА

- Веновска-Антевска, Снежана. *Сврзничкиот 'но' во македонскиот јазик: дијакронија, синхронија, ѝерсијекѝиви*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2003.
- Конески, К. и др. *Толковен речник на македонскиот јазик. Том 1*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2003.
- Тополињска, Зузана. *Синѝакса на македонскиот дијалекѝи II*, МАНУ 1997, 28-34.
- Тополињска, Зузана. *Арно ама ... или како се зради ѝексиоѝи*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1993.
- Blakemore, Diane. *Relevance and Linguistic meaning: The semantics and pragmatics of discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Dedaić, Mirjana and Mirjana Micković-Luković. *South Slavic Discourse Particles*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2010.
- Fielder, Grace. „The Status of Discourse Markers as Balkanisms in South Slavic“ In Christina Y. Bethin, ed. *American Contributions to the 14th International Congress of Slavists, Ohrid, September 2008a. Vol. 1: Linguistics*. Bloomington, IN: Slavica, 1–19.

- Fielder, Grace. „Discourse markers in Macedonian: Balkan or Slavic?“ In *Proceedings of the Sixth North-American-Macedonian Conference*. Ohrid: University of Saints Kiril and Methodij, 2008b, 27–36.
- Fielder, Grace. „Adversative connectives in Bulgarian: Conjunctions or discourse markers?“ In Ritva Laury (ed.). *Crosslinguistic Studies of Clause Combining: The multifunctionality of conjunctions*. Amsterdam: John Benjamins, 2008c, 79–97.
- Fielder, Grace. „Macedonian Discourse Markers in the Balkan Sprachbund.“ In Topolinska, Zuzanna and Eleni Buzarovska (eds.). *Sprachtypologie und Universalienforschung* (STUF), 2008d, 61 (2): 120–127.
- Fielder, Grace. „*Ama*: a Bulgarian Conjunction.“ (Eds.) Mirjana Dedaiќ and Mirjana Mickoviќ-Lukoviќ. *South Slavic Discourse Particles*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2010.
- Fraser, Bruce. „What are discourse markers?“ *Journal of Pragmatics* 31 (1999) 931–952.
- Georgakopoulou, A. and Dionysis G. „Conjunctions versus discourse markers in Greek: the interaction of frequency, position, and functions in context.“ *Linguistics* 36 5 (1998): 887–917
- Goffman, Erving. „On face-work: an analysis of ritual elements in social interaction.“ In Goffman, Erving. *Interactional Ritual: Essays on face-to-face behaviour*. New York: Penguin Books, Ltd, 1967.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard. 1998. „The semantic status of discourse markers.“ *Lingua* 104 (3–4): 235–260.
- Schiffrin, D. *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

SUMMARY

This paper looks at *ама* as an adversative discourse marker in speech acts of disagreement. Placed in the second adjacency pair, it implies direct disagreement, oppositional stance, elimination of the proposition of the previous utterance as irrelevant, etc. *Ама* intensifies the disagreement and highlights the speaker’s self-confidence, assertiveness and persistence. Accompanied by certain linguistic means it may contribute to the emotional build-up of the utterance.

This meaning of *ама* is further intensified by additional linguistic intensifiers such as repetition of a key word from the previous utterance (*Ама сѝоу!*), an adversative imperative (*Ама види, чекај, слушај*), a personal name (*Ама, Марија!*), or another discourse marker (*Ама добро!*)

As *ама* is obviously one of the strongest intensifiers, Macedonian speakers sometimes use mitigating devices in order to soften their utterances. Even then the speaker's insistence and assertion dominate the utterance.

Ама does not always refer to the previous adjacency utterance. On the contrary, the speaker may even acknowledge the previous utterance as possible; what he or she does not agree with is often implicit, derived by inferencing.

It is obvious that the semantic and pragmatic scope of *ама* is much wider than it is presented here. Sometimes its meaning is not connected with its basic meaning of expressing contrast and difference, but is derived from its functional role in framing conversation. In this article, however, the author focuses on the use of *ама* in speech acts of disagreement only.

Биљана Мирчевска-Бошева

ЗА ФРАЗЕОСЕМАНТИЧКОТО ПОЛЕ *ГНЕВ* ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Апстракт: Во оваа статија се дадени основните метафори и метоними (во согласност со когнитивната теорија на метафората на Лејкоф, Џонсон, Ковечеш) кои помагаат да се проникне во суштината на една апстрактна појава како што е емоцијата гнев. Во рамките на тие метафориски модели се распоредени 138 фраземи ексцерпирани од лексикографските трудови, од литературните дела, од статиите од оваа област, од електронските ресурси и од Картотеката на лексиката на современиот македонски јазик.

клучни зборови: *фразеологија, фразема, метафора, метонимија, македонски јазик, гнев*

Гневот е многу силна емоционална реакција која се појавува во низа ситуации (физичко насилство, нанесување штета, лишување од сопственост, закана и сл.) и подразбира севкупност од физички реакции, определена мимика, гестови, пози, карактеристични реакции на вегетативниот нервен систем. Сепак, најчесто причина за гнев е фрустрацијата и неможноста да се надминат пречките при постигнувањето на целта. **Дефиницијата прифатена од страна на Американската асоцијација на психолози, пак, додава еден важен факт во претходните толкувања односно според ова објаснување станува збор за емоционална реакција која може да биде предизвикана од објективни настани, но исто така може да биде ирационална, неразумна, предизвикана од автосугестија.**

Определувањето на основните карактеристики на концептот *гнев* е тешко поради неговата испреплетеност со други емоции, феномени и реакции, а ваквата поврзаност на гневот со други состојби е составен дел и од дефинициите за лексемата *гнев* во лингвистичките речници. Така, во РМЈБК се дефинира како *јаросѝ, срџба, луѝина*, во ТРМЈ како *силна луѝина, срџба, јаросѝ (ѝр. Беше*

исїолнейї со гнев їоради неїравдаїїа), а во ТРСМЈ како *големо незадоволсїиво или луїїина кон некого или нешїо* (*їредизвика гнев, навлече нечиј гнев, исїура гнев врз некого*).

Блискоста на лексемата *гнев* со поимите *луїїина*, *бес*, *срдба*, *јаросї* и сл. наоѓа свој одраз и во тематските фразеолошки речници, па така во „Русская фразеология. Словарь-справочник“ на Јаранцев (1997) фраземите кои означуваат *гнев* се дел од комплексот ‘Негодование. Возмущение. Гнев.’, а во „Словарь-тезаурус современной русской идиоматики“ (2007) се разгледува во уште поширока конотација односно тој дел носи назив ‘Неудовольствие, недовольство, неодобрение, злоба, гнев, ярость, раздражение, возмущение, досада’. И покрај различните лексеми со кои се опишува концептот *гнев*, важно е дека има доволно преклопувања за да се сметаат за делови од една иста прототипна семантичка содржина на емоцијата која се именува.

Имајќи предвид дека емоциите се апстрактни, за полесно проникнување во нивната суштина, се појавува потреба од користење други, веќе познати, концепти односно ова подразбира употреба на метафората и на метонимијата како механизми за пренос на знаења од една област во друга. Ако сакаме потполно да разбереме еден апстрактен поим мора да користиме друг конкретен, физички концепт. Притоа нашите искуства од физичкиот свет ни служат како природна и логичка база за сфаќање на апстрактните, познати концепти (Баранов 2003). И Лејкоф и Ковечеш (1987) сметаат дека концептуалните метафори кои се користат за изразување на емоциите не се произволни туку се мотивирани од нашата физиологија, а за човечкото тело сметаат дека е идеален извор.

Врз основа на сево ова ќе одвоиме одреден простор и за надворешната манифестација на гневот која се карактеризира пред сè со раздразнетост, „вриење на крвта“. Ваквата состојба е придружена со поцрвенување или пребледување на лицето, напрегнатост на мускулите на вратот, лицето и рацете, стискање на дланките во тупаница. Мускулите на челото се придвижуваат навнатре и надолу и тоа на лицето му дава намуртен израз и заканувачки поглед фиксиран врз објектот на гневот. Ноздрите се шират, усните се поместуваат и се гледаат стиснатите заби кои некогаш дури и шкрипат. Со возраста луѓето учат да ја сокриваат експресијата на гневот, а постојат и некои индивидуални разлики. Така, кај некои луѓе очите се широко отворени и искрат од гнев, а

кај други се полузатворени. Дишењето е зачестено. Телото е исправено, напрегнато, понекогаш наведнато во насока на објектот на гневот. Гестовите стануваат потполно бесцелни, движењата некоординирани, гласот крахира бидејќи кај човекот во состојба на гнев целиот мускулен апарат вклучувајќи ги и гласните жили и респираторниот систем се многу напрегнати што неизбежно се одразува и на карактерот на звукот. Ако човекот многу зборува, се појавува пена во устата. Малите деца врискаат, се валкаат по подот, касаат и сл. (Иљин 2001).

Ова води кон заклучок дека станува збор за емоција со висок интензитет кај која разликуваме 5 етапи (Kovescs 1986):

Прва етапа: навредлив настан

- се случува настан кој е навредлив за субјектот;
- овој настан е предизвикан намерно и директно со цел да се навреди или повреди субјектот;
- навредувачот е виновен, а навредениот е во право; навредливото дејство во себе содржи елементи на неправда;
- се јавува гнев во субјектот.

Втора етапа: гнев

- се зголемува интензитетот на гневот и се појавуваат соодветни физиолошки симптоми: зголемена телесна температура, покачен притисок, физичка возбуденост;
- субјектот чувствува желба да се одмазди;
- субјектот е должен да го контролира својот гнев (актите на одмазда се опасни и социјално неприфатливи);
- губењето на контролата над себе влече сериозни последици за субјектот, а тоа е уште еден мотив повеќе за да се контролира.

Трета етапа: обид да се контролира

- субјектот прави обид да го контролира својот гнев.

Четврта етапа: губење на контролата

- секој човек има одреден праг на толеранција;
- интензитетот на гневот го надминува тој праг и субјектот не се контролира;
- губењето на контролата се манифестира преку гневно однесување: гневот го принудува човекот да изврши акт на одмазда;

- субјектот не се контролира и не носи одговорност за своите постапки.

Петта етапа: акт на одмазда

- субјектот извршува акт на одмазда чија цел е навредувачот;
- силата на одмаздата е приближно иста со силата на навредата;
- се постигнува определен баланс;
- интензитетот на гневот паѓа на нула.

Според ова прототипно сценарио, ги подредуваме и собраните 138 фраземи кои се однесуваат на оваа емоција.

Првата етапа односно *навредливоӣ насѣан кој̄ љредизвикува љојава на љнев* кај субјектот е застапена во следниве фраземи: *му иџра на нервиѣе, му љи кине нервиѣе, му удира на нервиѣе, му оди на нерви; љо вади од љакиѣ, љо исфрла од љакиѣ; му сѣаѣнува на оѣаѣкаѣѣ¹; му сѣаѣна на живеѣ, љо љоџоди во живеѣ; љо доведе до љочка на вриење; сѣава/ѣура сол на рана, налева масло на оџноѣ; фрли ракавица; му љи љоѣѣали џакиѣе; љо изџоре до срѣ; не му дава мир; му ѣуѣѣа коњска мува меџу нозе, ѣуѣѣа/ѣуѣѣи коњска мува (некому); љо касна за ѣиџер; му ѣолчи ѣѣер врз џлава и др.*

Следната етапа од сценариото предвидува *љојава на љнев*. Гневот пред сѣ се манифестира преку следниве физиолошки реакции: покачена телесна температура, покачен крвен притисок, црвенило и последици врз нормалната перцепција. Со зголемувањето на гневот и физиолошките ефекти се зголемуваат. На ова се надоврзува и сликата за огнот како краен резултат од неможноста да се контролира жештината односно гневот. Ова надоврзување е особено очигледно во споредбата на огнот кој може долго време да тлее и на крај да пламне со гневот во човекот кој исто така може долго време да тлее, а потоа нагло да пламне. Ова може да се прошири и на опасноста од огнот за оние околу него која се доведува во врска со опасноста од гневниот човек за оние кои го опкружуваат. На крај како што нештата зафатени со оган не може да функционираат нормално, така и луѓето доведени до некоја крајна граница на гневот не може да функционираат нормално.

¹во ФРМЈ како *му сѣаѣнува на оѣаѣкаѣѣ* и за кој се дадени следниве толкувања: 1. му ги засегнува интересите, 2. го совладува. Имајќи го ова предвид, треба да се напомене дека овде условно ја ставаме во табелата подразбирајќи ја нејзината употреба во контекст на засегнување нечии интереси во толку голема мера што предизвикува гневна реакција кај засегнатиот. Оваа фраза се смета за делумен еквивалент поради различниот распоред на компонентите во нејзиниот состав.

Врз основа на сево ова се доаѓа до основната метафора за гневот дадена од Лејкоф и Ковечеш, а тоа е *гневот е жештина на течността во садот*.

Ова треба да се земе условно бидејќи метафоричкиот притисок на сидовите на садот, потенцијалното отекување и на крај експлодирање може да се мотивирани како од температурата на течността, така и од метафоричко зголемување на количината на течност т.е. гнев. Бидејќи топлината во овој случај е факултативна, подобро е да се користи *гневот е (жештина на) течност во сад* отколку *гневот е жештина на течността во садот*.

Ова оди во прилог и на една значајна разлика која се забележува помеѓу ексцерпираниот материјал од македонскиот јазик и метафорите кои Лејкоф и Ковечеш ги регистрираат во англискиот јазик. Така, ако во нивниот модел единствен значаен материјал за градење на концептот е човечката физиологија, во нашиот материјал наидуваме и на елементи од акумулираното знаење и искуство на колективот.

Ова може да го поткрепиме и со ставот на Петрова која смета дека „во когнитивната област каде е концентрирано знаењето за основните емоции, информацијата за духовниот свет на човекот влегува во сложена асоцијативна мрежа со фрагменти од семиотичкиот систем на бои и се опкружува со ореолот на сакралноста на органите од човечкото тело“ (Петрова 2011).

Во практичниот материјал ваквото тврдење се аргументира со низа фраземи кои формираат две субметафори со кои се концептуализира гневот: *гневот има зелена/жолта боја и живее во црниот дроб или жолчката* и *гневот има црвена боја и живее во срцето*.

Сликовитоста на првата субметафора е многу продуктивна и ја претставува следната слика: во состојба на силен афект од жолчката или црниот дроб каде што „живее“ гневот, се лачи горчлива (кисела) жолтозелена течност која се меша со крвта и се разлива по цело тело, па, разгневениот човек позеленува (пожолтува).

Метафората *гневот е зелена течност во шело* е продолжение на древниот модел со потекло од Далечниот Исток. Врз овој модел се потпира и популарната теорија на Хипократ за „патологијата на течностите“ како причина за четири видови темпераменти (сангвиник, колерик, флегматик и меланхолик). Оваа шема имала широко влијание и на средновековното мислење. Во оваа теорија

жолтозелената боја е поврзана со колерикот и гневот. Семата „зелено“ ја поврзува претстава за гневот со жолчката, но и со црниот дроб. Семантиката на овој културен концепт помага да се објасни мотивацијата на јазичното номинирање на гневот застапено во следните примери: *му се излеа жолчкаџа, му се исџури жолчкаџа, му џукна жолчкаџа; му се крена жолчкаџа; џозелене од џнев; „зелени– џушџери болва/блуе; му зовре џиџероџи.*

Овие фраземи во фразеолошките речници се толкувани како изрази со кои се опишува човек кој е многу раздразнет и кој зборува со многу бес и злоба против некого или нешто (за *„зелени– џушџери болва*) или како разгневеност до крајни граници (за *му се излеа / исџури/крена жолчкаџа*).

Фраземата *му зовре џиџероџи* може да припаѓа во оваа табела според локализацијата во црниот дроб, како и во наредната каде акцентот е ставен на црвената боја и нејзината поврзаност со жештината и огнот.

Во основа на втората субметафора лежи сликата: ‘домот’ на гневот е срцето како животен центар на човечкото суштество кој овозможува циркулација на крвта. Во состојба на гнев вегетативниот нервен систем се возбудува, во крвта доаѓа големо количество адреналин, работата на срцето се забрзува, се зголемува и притисокот, се покачува температурата на телото. Надворешен индикатор на оваа состојба станува поцрвенувањето на лицето. Сликата која се потпира на семантичката асоцијација **срце – црвено (крв, оган) – гнев** лежи во основата на следните фраземи: *крвџа му врие/зовре; му ја расџали/заџали крвџа; крвџа му иџра, крвџа не му се смирува; крвџа му удрила в џлава; му врие душаџа, му зовре (во) душаџа; врие од џнев; заџарен од џнев, џламџи од џнев; како на жар да е; црвен од џнев, се вирви од џнев, исџура оџан од очџиџе, блуе оџан и др.*

Овие две субметафори се дополнуваат една со друга во рамки на општата метафора *џневоџи е (жешџина на) џечносџи во сад*. Секако, поактивен е моделот на ‘црвениот гнев’ кој се потпира на физиологијата на гневот (на видливите симптоми – зацрвенето лице, покачена температура и др.).

Со зголемувањето на интензитетот на гневот се појавуваат соодветни физиолошки симптоми кои може да бидат забележливи или скриени. Дел од нив нашле свој одраз и во следниве фраземи: *се заџени од луџина, со џена на усџаџа; се наџи од џнев; се накосџреши од џнев; крџа (крџка/скрџа/чкрџа) со заџи, зачкрџа*

со забиџе; дамариџе му скокааџ; искри фрла од очииџе, фрла молњи и громови, очииџе му секаа му се џемнее/ џемни/ сџемнува/ се мрачи /смрачува џред очииџе, му се зацрнува џред очииџе, црно ми е џред очиве, му се маџи џред очииџе, му се сџушџаа облак на очииџе/челоџо, му надвиснува облак на очииџе/челоџо, ми џадна магла на очи, му се маџи во главаџа и др.

Во однос на симптомот *џреџерење од гнев* може да се наведе податокот дека овој симптом не е застапен во македонските фраземи регистрирани во речниците, но истиот го среќаваме во литературата со тоа што овој симптом во македонските примери може да се ограничи и само на одредени делови од телото:

А кога таа се отвори, влезената Дивјанка се тептиса на прагот: - кон неа со чудно протегнати *раце шџо џреџереа в гнев*, пристапуваше татко], со извилично од злоба лице, смилјаносаната кај огништето мајка] и пакосно насмевнатата баба Далја (Ц.Мартиновски, Луњици, 1955, стр.66).

Истото, ограничувањето на одредени делови од телото, се забележува и за симптомот *наежување од гнев* за кој во македонската литература среќаваме примери од типот:

Сè под нож, море, ова да се кладе! Семе да не остане! – му се испушти од грлото, а *брадаџа и косаџа му се наежија* и засугравија од *гнев* (С. Попов, Толе паша, 1956, стр. 332).

И симптомот *скаменување од гнев* не е забележан во фраземите регистрирани во фразеолошките речници, а при ексцерпцијата наидовме на еден пример кај С. Јаневски:

Не верувале дека таа грлена споулавеност е на избеганиот Онисифор Мачкојад, негде *скаменей од гнев* или со свои нокти распарчен и расфрлен со свои раце по таинственоста на ноќната земја (С. Јаневски, Тврдоглави, 1971, стр. 73).

Ако цел на анализата е емоцијата *гнев*, а извор е течноста во сад тогаш со користење на знаењето за изворот се доаѓа до дополнителни информации за целта. Така, кога интензитетот на гневот се зголемува течноста се подига. Исто така, големата топлина предизвикува пареа и притисок во садот. Кога притисокот на садот станува преголем, садот експлодира, па така и кога гневот станува премногу интензивен личноста експлодира. Кога ќе дојде до експлозија делови од садот се разлетуваат на сите страни и кога човекот ќе експлодира она што е во него излегува надвор. Сево ова укажува дека гневот може да доведе до губење на контролата, а

тоа може да биде опасно како за оној кој ја доживува емоцијата така и за оние околу него. Затоа опасноста од губење контрола е всушност опасност од експлозија. Од ова станува очигледно дека гневот има скала на интензитет и дека има граница до која може да се акумулира, а потоа ќе експлодира односно ќе изгуби контрола исто како што и течноста затворена во сад има граница до која може да акумулира топлина, а потоа ќе експлодира (Kovescses 1986).

Третата етапа од сценариото дефинирана како **обид да се контролира гневот** е претставена преку фраземи во чија основа стои значењето 'се воздржа да рече нешто, може да владее со себе, покажува умереност кон неког или нешто': *џо заузда гневот, џо совладува гневот, сџега заби, сџисна усни, има нерви, држи расџојание* и др.

Четвртата етапа **губење на контрола** го опишува моментот кога е надминат прагот на интензитетот кој човекот може да го издржи и да се контролира: *сџи е и џресџи (од некоџо или од неџџо); сџи е, му дојде џреку џлава, му дојде на врв џлава, довде му дојде (обично со соодвешен џесџи - џосочување до носџи), се џреџлни чашаџа на џрџениеџо, се џрелеа чашаџа, надвор од себе е, излезе/ излеџува од кожа, си избега од кожаџа, како не на себе е; не е на себе (себеси); не е џри себе (себеси), џо заџуби џрџениеџо, изџуби нерви, му џукна филмоџи, исфрли/извади од рамноџежа, џо исфрли/ излезе од колосек, му оџкажаа кочниџиџе, џо заџуби умоџи, му се крена умоџи, му се маџи разумоџи, му џага мрак на очи* и др.

По губењето контрола следува **акџоџи на одмазда** кој е насочен директно кон навредувачот. Дека целта е точно одредена однапред сведочат изразите: *џо има на заб (земено), џо зеде на заб, му има/ фрла кимка* во македонскиот јазик.

Како што беше кажано и претходно, манифестирањето гнев претставува опасност за околината пред сѐ поради неможноста на субјектот да ја задржи самоконтролата. Ваквата ситуација се доведува во релација со тврдењето дека во секој човек се крие опасно животно кое цивилизираните луѓе треба да го чуваат во себе и под контрола. Така, однесувањето на гневен човек се споредува со однесувањето на опасно животно што нè води кон метафората **гневот е опасно животно** или *гневноџо однесување е агресивно однесување на животно*. Оваа метафора е застапена во следниве изрази: *како разјарен бик, како рис, како бесно куче, како одврзано куче, како куче од синџир; бесен (луџи) како змија, змија осојница, с'ска како змија* и др.

Во ФРМЈ регистрирани се и примери во кои гневниот човек се споредува со растение односно со пиперка: (луџи) како *џиџер*, *луџи* (како) *џиџерка* (феферонче), *црвен* како *џиџерка*. Покрај наведените фраземи во кои е присутна споредба со животни и растенија регистрирани се и следните изрази: *намурџен* како *Галичица* зиме, *наосџрен* како *арнауџски јайџаџан* додека брзината на избувнување на гневниот човек стои во основата на фраземите *без да џо џибнеи* *џиџилоџи*, *се заџали*; *има слаби нерви* и сл.

На споредбата со диво животно се надоврзуваат и метонимиите: ***аџресивно вербално однесување намесџо гнев*** и ***аџресивно физичко однесување намесџо гнев*** кои се наоѓаат во основата на поголем број фраземи: *џрави сџена*, *џрла молџи* и *џромови*, *џрла со дрва* и *со камеџа*, *џрла кал на некоџо*, *оди џо џаволиџе*, *во бесџраџа*, *џо оџера џо џаволиџе*, *да „му– се не види*, *џусџо „и џиџуро– да осџане*, *да џи се заџре семеџо*, *џавол да џо земе*, *црниоџ џавол ќе џо земе*, *налеџ да биде*, *налеџ да е*, *налеџ да се сџори*, *нека е налеџ*; *оџноџ да џо изџори*; *срџе да џо изеде*; *маџкаџа*, *шаџкаџа*, *маџка му сџара*, *маџкаџа неџова*; *џџе како кочиџаи*; *замисли си „само–; немам зборови*; *како џо џрџи/носи земџаџа*, *на џиџо личи ова?*, *на ниџиџо не личи!*, *џроклеџ нека е*; *аџр да не види*; *му џо наџри носоџи*, *му одрџа лекџиџа*; *~ џо наџрави џарамџарче*, *лом џо наџрави*, *џеџел џо сџори*, *џуздер џо наџрави*, *маџкаџа му ја расџлака*; *џо има/зеде на заб*, *џо зеде на око*, *џо зеде на ниџан*, *се џреска од земџа*, *враќа мило за драџо*, *му ја заџиџери/заџрџи чорбаџа*; *му ја џоџви/вари чорбаџа*, *враќа шило за оџнило*; *дава шило за оџнило*, *враџи/враќа со камаџа*, *не осџане никому должен*, *расџисџи смеџки*, *ќе џо удави во каџка вода /чаџа/ леџен*, *извади очи некому*, *жив ќе џо одере*, *жив ќе џо изеде*, *кожаџа ќе му ја одере*, *ќе му врзе една*, *ќе џе скраџам за џлава*, *џо исџури џневоџи/бесоџи*, *џо излеа џневоџи/ џо искалува џневоџи*, *си џо извади авџоџи* и др.

Оваа група доминира по својата бројност како и по емоционалниот набој кој достигнува кулминација во овој момент.

Особено важен дел од доживувањето и манифестирањето гнев е активноста на човекот. Гневните луѓе неконтролирано мавтаат со рацете, нивните движења се некоординирани, во устата им се создава пена и сл. Тоа се симптоми кои се однесуваат и на лудило, па може да се искористат како база за наредниот модел, а тоа е ***џневоџ е лудило*** односно за метонимијата: *лудоџо однесување намесџо гнев*. Во рускиот јазик не забележавме примери градени според оваа метафора додека во македонскиот регистрирани се

следниве фраземи: *како да јал од лудојџо зелје; џо фајџија лудијџе, џо фајџија неџовијџе, џо фајџија мајџнијџе, џо фајџија мајџијџе* и сл.

Неколку фраземи припаѓаат на концептуалната метафора **џневојџ е џавол**. Таа е мотивирана од општата метафора *емоцијџија како конџролор* при што оној кој ја поседува контролата може да биде натприродно суштество, вонземјанин или сл., а во овој случај станува збор за џаволот кој го обзема човекот и станува објаснување за неговото гневно однесување. Во македонскиот јазик покрај лексемите *џаволојџ* и *враџојџ* застапена е и лексемата *цацко* како нивен синоним со разлики во стилската припадност. Лексемата *бес/беси* употребена во овие фраземи означува зол дух што влече корени од религиозно-митолошките претстави на Словените. По христијанизацијата покрај првобитното значење ‘лош дух’ во народните претстави станал синоним за џавол (Вражиновски, 2002: 54, Велковска, 2011: 69). Ова нашло свој одраз во фразмите: *влеџол враџојџ, влеџол џаволојџ во неџо, влеџол цацко (во некоџо), му влеџол цацко; му влеџол џаволојџ џод кожа/во умојџ; џаволојџ не му дава мир, бес/бесиџ џо фајџи, беси да џџе фајџиџи, џневојџ џо обзема; бесен како џавол* и др.

Овој кус преглед на дел од изразите кои спаѓаат во фразеосемантичкото поле *џнев* покажа дека станува збор за многубројна и разнообразна група фраземи која дава прекрасен визуелен приказ на секоја од фазите на доживувањето на емоцијата гнев. Имајќи предвид дека емоциите се особено сложен феномен кој е тешко достапен за истражување како поради својата природа, така и поради релативноста и индивидуалноста во доживувањето, фразеолошкиот материјал претставува одличен извор на информации. Фраземите ги впиваат во себе сите меѓукултурни и внатрекултурни, дијалектни, стилски, индивидуални и сл. варијации на определениот концептуален модел, а при метафорички пренос активни се знаењата од неколку области кои припаѓаат на различни културни пластови. Тоа го потврдува и фактот дека емоциите не може да се разгледуваат изолирано односно дека е неопходен интердисциплинарен пристап во нивната анализа.

ЛИТАРАТУРА

1. Апресян, Ю. Д. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Второе издание, исправленное и дополненное — Москва; Вена: языки славянской культуры: Венский славистический альманах, 2004 г.

2. Баранов А.Н. Дескрипторна теорија метафори и типологија метафорических моделей/ Международна конференција по компјутерној лингвистике «Диалог 2003» <http://www.dialog-21.ru/Archive/2003/Baranov.htm>

3. Баранов, Н.А и Добровольский, Д.О. Словарь-тезаурус современной русской идиоматики. – Москва : Мир энциклопедий Аванта+, 2007.

4. Велковска, С. Конески, К. Цветковски, Ж. Толковен речник на македонскиот јазик. - Скопје : Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Т.1-5 (2003 -2012).

5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2001.

6. Конески, Б. Речник на македонскиот јазик. - Скопје : Институт за македонски јазик, 1961-1966.

7. Мургоски, З. Толковен речник на современиот македонски јазик. – Скопје : Филолошки факултет „Блаже Конески“, 2011.

8. Петрова, А. Об эмоциях, их „доме“ и цвете (взгляд на зеленый и красный гнев в балканских языках). – Балканский спектр: от света к цвету. – Москва, 2011. (Балканские чтения 11. Тезисы и материалы). – стр. 86-93.

9. Яранцев, Р.И. Русская фразеология. Словарь - справочник. / - Москва : Русский язык, 1997.

10. Kovecses, Z. Metaphors of Anger, Pride & Love. A lexical approach to the structure of concepts. Amsterdam/Philadelphia, 1986.

11. Kovecses, Z. Metaphor : a practical introduction. Oxford University press, 2010.

12. Lakoff, G. Kovecses, Z. The cognitive model of anger inherent in American English. - Cultural models in language and thought. Edited by Dorothy Holland and Naomi Quinn. Cambridge University Press, 1987.

13. Lakoff, G. Johnson, M. Metaphors we live by. Chicago : The University of Chicago Press, 2003.

SUMMARY

Emotions as a phenomenon have unusually complex structure and they are not available for direct human perception and could be understood through prototypical external manifestation. Their conceptualization in the language is throughout certain metonymic and metaphoric models, which are important instrument for understanding the structure and content of our emotional concepts.

This paper is an attempt to illustrate how important role metaphor and metonymy play in understanding a phenomenon as complex as the nature of emotion.

As material for inquire we are using Macedonian phrasemes denoting anger.

Accepting the definition for metaphor as „a cognitive mechanism whereby one experiential domain is partially ‘mapped’, i.e. projected, onto a different experiential domain, so that the second domain is partially understood in terms of the first one and for metonymy as a cognitive process in which one conceptual entity, the vehicle, provides mental access to another conceptual entity, the target, within the same domain, or idealized cognitive model (ICM).“ [Kovecses : 2010, 173] this paper tries to implement them on Macedonian phraseological material and to reveal the universal and culture specific aspects of using metaphor and metonymy for better understanding of emotions.

Олгица Додевска-Михајловска

БИЕЛЕМЕНТНИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ СО СИМЕТРИЧНИ СТРУКТУРИ ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Апстракт: Разгледувањето на структурно-семантичките модели на биелементните фразеологизми ја отвораат можноста за определување на нивната структура и на нивната варијантност. Карактеристиките на овој структурен тип ја олеснува лексикографската работа и отвора прашања од дијахронски аспект.

Клучни зборови: биелементни фразеологизми, структурен тип, структурен модел, варијантност, автосемантички елемент, синсемантички елемент, именка, придавка, прилог, глагол, сврзник, предлог.

При проучувањето на фразеолошкиот состав на македонскиот јазик, покрај бројните прашања сврзани со основните признаци на фразеолошките единици, како значајно прашање се јавува и формата на фразеолошката единица, односно точното установување на нејзините граници, бидејќи е познато дека фразеологизмот има определена форма како самостојна единица во јазикот. Според внатрешната структурна организација на елементите, фразеолошката единица не се разликува од синтагматскиот или реченичниот структурен модел. Семантичката промена на елементите во фразеолошката единица (како елементи со ослабено или затемнето значење) доведува до извесни ограничувања на нејзините елементи и до ослабување или формализирање, во извесен степен, на синтаксичките односи меѓу нив.

Проучувањето на особеностите на фразеолошката единица, особено на нејзината формална структура, има значајно место во откривањето на определени специфичности на фразеолошката единица како самостојна јазична единица.

При разгледувањето на формалната структура на фразеолошката единица се утврдува нејзиниот компонентен состав и нејзината организација, но истовремено се утврдуваат и разграничувањата на одделните варијации, што има практично значење во обработката на фразеолошкиот материјал во фразеолошките, толковните и двојазичните речници. Лексикографската работа бара откривање на семантичката страна на фразеолошката единица и на нејзината стилистичка функција во речта, но и правилно и објективно претставување на нејзината форма со која таа функционира во јазикот.

Две прашања се особено значајни во врска со формата на фразеолошката единица: прво, прашањето за границите на фразеолошката единица и второ, прашањето за различните видови промени во формалната структура на фразеолошката единица. При внимателна анализа на материјалниот состав на фразеолошката единица се диференцираат нејзините основни конструктивни, фиксирани елементи од контекстуалните, коишто можат да се јават меѓу компонентите или пак во иницијална или финална позиција. Во македонскиот јазик најчесто проникнуваат придавките, броевите и предлозите кај именските компоненти на фразеолошката единица, а прилозите најчесто се јавуваат како формален елемент за дополнување, дообјаснување на глаголските компоненти.

Проникнувањето на овие елементи во структурата на фразеолошката единица честопати создава тешкотија во лексикографската работа. Ова беше предизвик да го разгледаме прашањето за структурните карактеристики на фразеологизмите во македонскиот јазик.

Ќе се разгледаат фразеолошките структури во македонскиот јазик кои имаат две компоненти од аспект на значењето на фразеологизмот што е мотивирано од внатрешната форма (слика) создадена од елементите на зборовниот состав. Според Финк, расчленувањето на фразеологизмите ја открива внатрешната слика која го мотивира фразеолошкото значење, а тоа значи дека лексичкото значење на компонентите не се губи целосно, туку заедно со другите компоненти создава слика која влијае на создавањето на фразеолошкото значење. „По целосната десемантизација на слободните зборовни врски во составот, фразеолошкото значење е мотивирано од сликата што останува во нашата свест. Таа слика, своевиден *значенски ѝшалоџ*, се издигнува од ниво на поединечното на ниво на општото, создавајќи фразеолошко значење“ (цит. според Turk, Opašić: 2008, 19; Fink:1994).

Основната поделба на структурта на фразеологизмите (зборовен состав и исказ) бара доуточнување, дообјаснување поради проблемите што се јавуваат во структурната класификација. Учеството на глаголот се потврдува како солиден квалификациски маркер за зборовните состави, па оттука и поделбата на зборовните состави на два вида структури: *безглаголски* и *глаголски* (Калдиева-Захаријева 2005:157), го олеснува натамошното структурно разграничување.

Примерите од ексцерпираниот корпус фразеологизми се класифицирани според структурни модели во кои фразеолошката структура се рагледува како апстракција на градбата на фразеологизмот што се потпира на автосемантичките зборови (Калдиева-Захаријева 2005:157). Во зависност од учеството и бројот на *автосемантички* елементи (именки, придавки, глаголи, прилози), фразеолошките структури можат да се класифицираат во *моноелементни* (едноелементни), *биелементни* (двоелементни) и *полиелементни* (повеќелементни) структури. Учеството на *синсемантички* елементи (предлозите, сврзниците, честиците) претставува само сврзувачко средство за дополнување, доуточнување на општата семантика на фразеологизмот. Ваквата класификација дава можности за изделување на фразеолошките специфичности во даден јазик, но и за контрастивни проучувања на фразеологијата на одделни јазици.

Во врска со двокомпонентната структура на фразеологизмите постојат различни гледишта, па оттука и во лингвистичката литература се среќаваат повеќе термини: *бинарни* (Молотков, 1977), *биномни* (Ничева, 1986), *биелементни* (Калдиева-Захаријева, 2005) и др. Се определивме за терминот *биелементни фразеологизми* што го употребува Калдиева-Захаријева. Во структурната организација на овие фразеологизми влегуваат два *автосемантички* елементи, а *синсемантички* елементи на овој структурен модел само учествуваат како сврзувачки елементи и имаат определено место во градењето на фразеолошката шема. Во зависност од карактеристиките на позициското подредување на автосемантичките и синсемантичките елементи, фразеолошките шеми се делат во два основни типа: *асиметричен* и *симетричен*. Кај симетричниот тип фразеолошки шеми се изделуваат две карактеристики:

1. јасно разграничување на две еднакви подредувања на автосемантичките елементи одлево и оддесно на еден синсемантички елемент и

2. повторување на еднакво структурирани делови (Калдиева-Захариева 2005:159-160).

Имено, ќе стане збор за биелементни фразеологизми со силно изразени структурни признаци каде што структурата до извесен степен го определува нивниот семантички карактер.

При разгледувањето на организацијата на фразеологизмите со биелементна структура како фразеолошко семантичко цело, на прв план се изделија две групи фразеолошки структури со симетрична организација: *симетрични сѝрукѝури со сврзувачки елементѝ ѝредлоѝ* и *симетрични сѝрукѝури со сосѝавна сврзувачка врска*.

Од биелементните безглаголски фразеологизми ја изделивме фразеолошката структура: **именка+предлог+именка** (*дрво без корен; буре без дно; вреќа без дно; село без кучиња; ѝрн во око; дивеч за оѝсѝрел; ѝокрив над ѝлава; веѝар во маѝла; биѝор в ѝради; ѝруѝка в ѝрло; дуѝка во вода; ѝравина до краина, кули во воздух, корен на злоѝо и др.*).

1. За овој структурен модел карактеристични се биелементните фразеологизми со адвербијална семантика што ја имаат следнава симетрична структура: *рака за рака; рамо до рамо; очи в очи; лице в лице; ѝради в ѝради; збор ѝо збор; буква ѝо буква; ден за ден; ѝеда ѝо ѝеда/чекор ѝо чекор/делче ѝо делче; враѝа до враѝа*. Забележливо е дека симетријата кај овие фразеолошки образувања се изразува преку повторување на еден ист автосемантички збор (именка) со предлошка врска (*в/во, за, до, ѝо*) која означува *начин* на некакво дејство.

Активното учество на предлогот во биелементните симетрични структури се согледува и во следнава шема: **предлог+именка+предлог+именка** (*од ѝлава до ѝеѝици; од Гурѝовден до Миѝровден; од лулка до дуѝка; од иѝла до конец; од а до ш/ од аз до ижица; од време на време*).

Како специфичност на оваа структура е симетричната поставеност на предлозите. Автосемантичките елементи можат да се јават во две разновидности: како повторени зборови (*од ноќ до ноќ; од дно до дно; од уво до уво; од ден на ден; од враѝа на враѝа*) или како зборови од едно семантичко поле (*од ѝрн на ѝлоѝ; од ѝоѝа до ковача; од дожд на веѝар; од јаснина до ѝладнина*). Синсемантичките елементи посочуваат два крајни или два последователни пункта. Во мал број примери кај овој структурен модел се среќава повторување на предлогот, а автосемантичките зборови се или

антоними (*со арно со лошо* 'на секаков начин', во примеров автосемантичкиот елемент е прилог) или припаѓаат на исто семантичко поле (*на враќи на нос* - 'нагло, непромислено, многу брзо'). Поголем дел од овие биелементни симетрични структури се адвербијализирани состави со општа семантика *начин* на некакво дејство.

2. Биелементните фразеологизми се јавуваат и со составна сврзничка врска. Најкарактеристична и најчеста симетрична структура е градбата на автосемантичките елементи од иста граматичка категорија со сврзник:

именка + сврзник + именка (*ден и ноќ; ветер и магла; огин и йламен; ветар и магла; газ и гаки; йейок и сабоија, йлој и крв, йрсј и йлева, кожа и коски; дрво и камен; лика и йрилика; Содома и Гомора*);

супстантивизирана придавка + сврзник + супстантивизирана придавка (*мало и големо; слејо и сакајо; живо и диво; шујо и рогајо*);

придавка + сврзник + придавка (*млад и зелен* 'сосем неопитен'; *гол и бос* 'многу сиромав'; *жив или мрјов*);

прилог + сврзник + прилог (*йшаму и йшаму* 'на некое определено место'; *йука и йшаму* '1. понекаде, на разни места. 2. понекогаш');

глагол + сврзник + глагол (*йали и гаси; йали и жари; коли и беси; подели йа владеј; се чуди и се крсји*).

Учеството на сврзникот и како сврзувачко средство доминира во структурните шеми, а како најбројни се izdelуваат фразеологизмите во чија структура се јавува **именката**. Фразеологизмите со оваа структурна организација имаат различна семантика.

Образувањата од супстантивизираните именки се izdelуваат по општата семантика на **сеопфатност**. Со значење **сите** ги бележиме фразеологизмите *мало и големо; сјаро и мало; крсјено и некрсјено*. Пр. ... *ојсега се, јунак, йи йознаваи, / ами момче кога ќе се сјориш, / ќе йојресиш мало и големо!* (Речник на македонската народна поезија, IV, 163); .. *шјо насјанаа азбиш, / йо йише села рисјански, / сјаро и младо колеа* (Б. Конески, *Македонски народни йесни*, Скопје 1945, 24). Во приведените примери збележливо е дека автосемантичките зборови се реализираат како поимно изразени содржини со воспоставена спротивност. Според структурната класификација на антонимите, во примерите *мало и големо; сјаро и мало* станува збор за *разнокоренски* или *лексички антоними*, а во

примерот *крс̄ено и некрс̄ено* се јавува антонимски пар со *еднокоренски* или *граматички антионим* (Бандилова-Ралповска 2010:77).

Сематичкото спротивставување на автосемантичките елементи не е изразено во општата семантика на фразеологизмот. Фразеологизмите со ваквата структурно-семантичка организација Снежана Велковска ги нарекува *квазиантионими* (2002:136).

Во структурниот модел со истата фразеолошка шема се среќаваат и примерите (*сл̄е̄но и сака̄но; живо и диво; шӯно и рога̄но; џурско и каурско*). Кај сите фразеологизми од овој структурно-семантички модел сопоставувањето на автосемантичките елементи претставува различен вид контраст. Значењето на сеопфатност се изразува преку посочување на множество лица врз основа на различни признаци: возраст, пол, физички белези, здравствена состојба и др. Во одделни фразеологизми значењето на сеопфатност е вградено во претставата на блиски, сродни членови на множеството, најнепретставителни за тоа множество со значење: **сите, до еден, без исклучок: Сџаро и младо, здраво и болно, сл̄е̄но и сака̄но - дури имаше и џакви иш̄но на смр̄но ле̄ло беа доведувани џука...** (Г. Ивановски, *Луѓе џо џашо̄и*, 1953, 90). Во нив доминира експресивноста како стилска одлика и затоа се изделуваат како посебифични за разговорниот јазик и за уметничколитературниот стил: *На оро̄но бе дошло шӯно и рога̄но* (СБНУ 1954:376).

Во биелементната структура именка + сврзник + именка предлогот може да се вклучи во иницијална позиција: **предлог + именка + сврзник + именка** (*џод дрво и камен; од срце и душа; од Адам и Ева; со сџрав и џрејей̄; ме̄у чекано̄и и наковална̄и; ме̄у Сцила и Харидба; на живо̄и и смр̄и*) или истиот да се повтори: **предлог + именка + сврзник + предлог + именка** (*во добро и во зло 'во секаква ситуација'*).

Карактеристика на биелементните фразеологизми со симетрична структура сврзник се и повторените сврзници: **и –и, ни–ни**.

Задржувајќи се на повторените дисјунктивни сврзници во македонскиот јазик *и –и, ни–ни*, Л. Минова-Гуркова истакнува дека „секој од нив има по едно свое основно значење што го внесува во елементите што ги сврзува“, а сврзаните елементи со своите значења и меѓусебни односи, кои можат да бидат најразлични, ги збогатуваат и ги нијансираат значењата на сврзниците (1970:81). Во дисјунктивните споеви со повторениот сврзник *и –и* од фразео-

лошката шема *сврзник+именка+сврзник+именка*, дисјунктивно се изнесуваат само две можности, но тие меѓусебно не се исклучуваат. Во ваквата функција сврзникот е акцентиран и служи како формално и стилско средство за одделување и посебно нагласување на зборовите.

Па, оттука и структурната варијантност на биелементните фразеологизми во случаите на испуштање на сврзникот во иницијална позиција кај структурниот модел со повторениот сврзник *и-и*: < *и* > *ден и ноќ*; < *и* > *слејо и сакајо*; < *и* > *сѿаро и младо*. Полната структура на овие биелементни фразеологизми е карактеристична за јазикот на народната поезија и за уметничко-литературниот стил: *Прobleјала вакла овца, / вакла овца калешница, / ѿуку блее и ден и нош* (РМНП XX, 58). *И слејо и чулаво ѿодава рака ѿо змиско јаболко ...* (С. Јаневски, *Тврдоглави*, 164); *Која мајина ќе ѿи однесеши ако не зајнев да се ѿради фабрика...и ако не најримава во неа и криво и ѿраво, и ојулено и слејо* (Ширилов 2008:89).

Лексичката варијантност на автосемантичките елементи во последните два примера е резултат на стилско-творечка постапка за авторска преобразба на фразеологизмот со цел да се постигне посилен експресивен израз, да се побудат повеќе емоции, силни чувства кај читателот. Секако дека авторовиот однос кон варирањето на македонското фразеолошко богатство придонесува за збогатувањето на изразните средства на јазикот.

Структурните модели од типот *дење-ноќе, лете-зиме* (*лејо-зима* - постојано, без прекин = *и лете и зиме*) и др. во македонскиот јазик О. Јашар-Настева ги определува како семантички и структурен образец во калкирањето под влијание на турскиот јазик (Јашар-Настева 2001:147). Но таа, поради деликатноста на прашањето и во недостиг на по iscrпни паралелни истражувања на македонскиот јазик со другите балкански јазици, допушта и поинакво објаснување на овој вид калки. Нашата дијахрониска анализа на фразеологизмот *ден и ноќ* низ примерите од Картотеката на црковнословенските ракописи од македонска редакција и од Картотеката на македонската народна проза при Институтот за македонски јазик само го потврди фактот дека во фразеологијата се конзервирани отпечатоците од постарите состојби на јазикот. Имено, таму бележиме пример од библиски ракопис во формата *ден и ноќ* со значење *постојано, без прекин*: *благодатъ имамъ емоуџе слоуџџ ѿ прѣдѣдъ съ чистоџ свѣстиџ ѿко непрѣстанъно имамъ о тебѣ паматѣ ѿ въ*

мко̀литва̀хъ моѝхъ дѣнь и ношь 2Т1,3 Карп. Овој контекст е показателен пример за семантичката еднаквост на прилогот со адвербилизираниот зборовен состав. Во македонскиот превод на Библијата истиот фразеологизам го регистрираме со поинаква внатрешна структура: **прилог+сврзник+прилог**, што е резултат на поновата етапа од развојниот процес на македонскиот јазик: *Му бла̀годарам на Бо̀га, кому уѝше од ѝрародиѝелиѝе Му служам со чистиѝа совесиѝ додека ѝосиѝојано ѝе сиѝоменувам во молиѝвиѝе свои дење и но̀ке*. Формата на автосемантичните елементи од овој фразеологизам ја потврдуваат таа етапа во следниов пример од *Речникоѝ на македонскиѝа народна поезиѝа: ... дења и но̀ка на диван седиѝ...* (1987:133).

Интересно е да одбележиме дека стремежот за формалното диференцирање на сврзникот се пројавил уште од почетокот на 12 век, пример регистриран во Охридскиот апостол: и разо̀уменъ же вьивъ ковь же ихъ са̀уле стражаа̀хъ же братѝа̀ дѣнь и ношь јако да оубиѝтѝ его А9,24.

... Но Савле дозна за нивниоѝ за̀говор. Тие, ѝак, дење и но̀ке го чекаа на ѝорѝаѝа за да го убиѝаѝ (Свето писмо 2007: 154).

Континуитетот на оваа појава ќе го илустрираме преку еден пример од ексцерпиран материјал од 19 век: *... дење но̀ке ич рааѝ не беа живеале* (Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1895, XIX, Прилеп, М. Цепенков, София, 205).

Анализата упатува на заклучокот дека во модифицираната прилошка структура **дење-но̀ке** во македонскиот јазик е вградена сликовита претстава од христијанската религија, *ден и но̀к* што се среќава во јазикот на Библијата. Еднаквоста на карактеристичните типови структурна организација во фразеолошките системи треба да се бара и во општите карактеристики кои, во многувековната јазична интерференција, го стимулирале зближувањето на спецификите.

Меѓу структурните модели со составна врска како особено интересни се јавуваат биелементните фразеологизми со синсемантичкиот елемент *ни–ни*. И кај овие образувања автосемантичките елементи припаѓаат на иста граматичка категорија. Во оваа група ги регистрираме следниве шеми:

сврзник+именка+сврзник+именка (*ни вода ни киселина; ни ѓлас ни ѝраѝа; ни а ни б; ни рак ни риба/девојка; ни збор ни од̀говор*;

сврзник+ предлог+именка+сврзник+предлог+именка (*ни на небо ни на земја; ни на каѝи ни на ѝаѝи; ни в заб ни в ѓрло; ни во вреќа ни од вреќа*);

сврзник+придавка+сврзник+придавка (*ни крив ни должен; ни жив ни мр̄шов; ни варен ни ѝечен; ни црн ни бел/ ни црно ни бело*);

сврзник+супстантивизирана придавка+сврзник+супстантивизирана придавка (*ни машко ни женско*);

сврзник+број+сврзник+ број (*ни две ни ѝри; ни ѝеѝ ни шесѝ*);

сврзник+прилог+сврзник+прилог (*ни вака ни ѝака; ни ваму ни ѝаму; ни дење ни ноќе*);

сврзник + глагол+ сврзник+глагол (*ни јаде ни ѝие; ни се води ни се ѝера; ни сѝанува ни умира; ни било ни ќе биде; ни збори ни ѓовори*).

Кај овие образувања главно преовладува одречната семантика. Со значење **никаков** се фразеологизмите *ни варен ни ѝечен; ни црн ни бел*; со **адвербијална семантика** – *ни вака ни ѝака; ни ваму ни ѝаму; ни две ни ѝри; ни ѝеѝ ни шесѝ*; со значење на **неопределеност** или отсуство на типична форма – *ни машко ни женско; ни рак ни риба*; со значење на **неопределеност** или нејасаност на некаква ситуација се биелементните фразеологизми: *ни црно ни бело; ни сѝанува ни умира; ни збори ни ѓовори*.

Биелементните фразеологизми со симетрични структури имаат слаба варијатност. Лексичката варијатност се поврзува со историскиот развој на лексиката на македонскиот јазик. Имено, замената на лексичките елементи ја одразуваат тенденцијата во развојот на стандарднојазичната лексика - ограничување и архаизирање на одделни лексички елементи од народниот јазик: **друм** *ѝод нозе* : **ѝаѝ** *ѝод нозе*; **ќораво** и **сакаѝо**: **слеѝо** и **сакаѝо**; **ќораво** и **ќоѝаво**: **слеѝо** и **криво**; *ни се кара ни се води*: *ни се ѝера ни се води*; *од конец до крај*: *од крај до крај*. Во одделни примери се откриваат синонимните врски меѓу заменетите елементи: **слеѝо** и **криво** (*куцо*). Богатството од асоцијации го следиме преку еквивалентноста на биелементните фразеологизми со лексичка варијантност: *жив и здрав = здрав и ѝрав* 'сосема здрав, неповреден'.

Одделни структурни варијации можат да го нарушат структурниот модел на биелементните фразеологизми. До промена на структурниот модел доаѓа и при испуштање на автосемантичкиот елемент: *од срце< и душа>*; *со душа< и срце>*, но и од проникнувањето на нов елемент во структурата на фразеологизмот: *<само> кожа и коски*. Двата примери се илустрација на нарушувањето на бинарниот карактер на фразеолошката единица.

Формална варијантност се јавува и во структурата на биелементните фразеологизми со сврзникот **и**. Кај полната варијанта,

автосемантичките елементи се сврзани, а кај скратената варијанта отсуствува сврзникот: *речено и сѝорено: речено-сѝорено* 'веднаш исполнето'). Анализата на биелементните структури со два автосемантички елементи и сврзникот **и** покажува дека полната варијанта ја регистрираме во постарата етапа од развојот на македонскиот јазик, а скратената варијанта ѝ припаѓа на современиот македонски јазик. На овој начин доаѓа до спојување на автосемантичките елементи во една претстава, изградена од повторени, блиски по сродност или антонимни зборови, формално стегнати и смисловно високосинтетизирани фразеологизми со адвербијална семантика: *кажи-речи* 'речиси, приближно'; *кајни-замрзни* 'многу студено'; *овде-онде* 'понекаде'; *вака-онака* 'секако'; *вamu-ѝаму* '1. на сите страни; 2. понекаде, нерамномерно'; *дење-ноке; леѝе-зиме* и др.

Анализата на ексцерпираниот материјал покажа дека одделни биелементни фразеологизми со симетрична структура сè уште не се стабилизирани во современиот стандарден јазик. Карактеристична појава е позициската варијантност што е изразена преку испуштањето на сврзникот **и** но и преку варирањето на повторениот сврзник **и** –**и**. Причините за формалната и лексичката варијантност се израз на две тенденции кај биелементните фразеологизми: едната тенденција води кон приспособување на структурно-семантичкиот модел во стандардниот јазик, а другата, пак, кон потсилување на експресивноста на јазичниот израз.

Формата на фразеолошката единица сфатена како лексичка градба и начин на организација на составните елементи ги проектира карактеристичните структурни и структурно-семантички модели во македонскиот јазик што е неопходен и значаен предуслов за споредбените истражувања на фразеолошките системи, особено во словенски и балкански контекст.

Направената анализа на биелементните фразеологизми со симетрични структури е само дел од разнообразната и сложена проблематика на фразеолошкиот систем на македонскиот јазик. Сопоставувањето со другите јазици ќе помогне во утврдувањето на нивната специфичност и изворност преку откривањето на разликите, но и на сличностите на структурно-семантички план.

ЛИТЕРАТУРА

- Бандиловска-Ралповска, Е., (2010) *Еднокоренската антиномија со префиксот не- кај описните придавки во македонскиот јазик*, Македонски јазик (LXI), Скопје, 73-85
- Велјановска, К., (2006), *Фразеолошкиите изрази во македонскиот јазик (со осврт на соамската фразеологија)*, Скопје
- Велковска, С., (2002), *Белешки за македонската фразеологија*, Скопје
- Велковска, С., (2008) *Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник*, Скопје
- Калдиева-Захаријева, С., (2005), *Проблеми на систематичното истражување на българската и румунската фразеологија*, Институт за български јазик, Софија
- Калдиева-Захаријева, С., Крумова-Цветкова Л., редактори, (2008), *Истражувања по фразеологија, лексикологија и лексикографија (в памет на проф. д-р Кети Анкова-Ничева)*, Софија
- Димитровски, Т., (1995), *Речник на литературни изрази*, Скопје
- Димитровски, Т., Ширилов, Т., (2003), *Фразеолошки речник на македонскиот јазик*, I (А-С), Скопје
- Минова-Гуркова, Л., (1970), *Повторените дисјунктивни сврзници*, Македонски јазик XXI (1970), Институт за македонски јазик, Скопје, 75-89
- Молотков, А.И., (1977), *Основы фразеологии русского языка*, Ленинград
- Ничева, К., (1986), *Към характеристиката на биномните фразеологизми в българския јазик*, Вџпроси на современната българска лексикологија и лексикографија, Българска академија на науките, Софија, 23-47
- Ширилов, Т., (2008), *Фразеолошки речник на македонскиот јазик*, II (К-П), Скопје
- Ширилов, Т., (2009), *Фразеолошки речник на македонскиот јазик*, III (Р-Ш), Скопје
- Речник на македонската народна поезија* (група автори, редакција Т.Димитровски), (1983), I (А-Г); (1987), II (Д-С); (2001), IV (Л-М), Институт за македонски јазик, Скопје
- Свето писмо (на Старото и на Новото завет)*, (2007), Скопје

- Толковен речник на македонскиот јазик* (група автори, редакција; С. Велковска, К. Конески, Ж. Цветковски), (2003), I (А–Ж); (2005), II (З–К); (2006), III (Л–О); (2008), IV (П); (2011), V (Р–С), Институт за македонски јазик, Скопје
- Fink, Ž., (1994), *Adjektivni frazeologizmi u ruskom i hrvatskom jeziku* (doktorska disertacija)
- Turk, M., Opašič, M., (2008), *Supostavna raščlamba frazema*, Fluminensia, god. 20, br 1, 19-32

SUMMARY

The form of the phraseological unit, understood as lexical structure and manner of organization of the constituent elements, projects characteristic structural and structural-semantic models in the Macedonian language which is a necessary and important prerequisite for comparative research of the phraseological systems, especially in the Slavic and Balkan context.

The made analysis of the two component phrasemes with symmetrical structures is only a part of the diverse and complex issue of the phraseological system of the Macedonian language. Comparison with other languages will help in determining their specificity and authenticity through the discovery of the differences and similarities of the structural-semantic level.

Виолета Николовска

81'373.612.2

811.163.3'37

ОД СЕМАНТИКАТА НА *ФАТИ* И *ФАТАЛЕН*

Апстракт: Целта на овој труд е да покажеме дека метафората се јавува како еден од принципите на семантички развој во јазиците. При тоа нема да се трудиме да ги бараме концептите кои се поврзани по патот на метафора и начините на кои тие метафори ја структурираат нашата перцепција и разбирање, како што тоа го прават Лејкоф и Џонсон во книгата која е класика во модерната лингвистика и пошироко од неа „Метафори покрај кои живееме“. Се согласуваме со авторите на оваа книга дека живееме покрај метафори, и додаваме дека метафоризацијата е принцип на развој во лексичкиот фонд на јазиците. Метафората ја сфаќаме во нејзиното најшироко значење: како пренесување на значењето или на дел од значењето на една лексема од еден во друг семантички регуларен контекст на употреба.

Клучни зборови: метафора, значење, семантички развој, лексема, контекст.

Овој труд настана како резултат на соработката во рамките на проектот „Толковен речник на македонскиот јазик“¹ Што се работи во Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје. Станува збор за анализа на значењата на две лексеми: *фати* и *фатален*. Особено лексемата *фатален* бараше поширока обработка која, секако, не може да влезе во еден речник.

Кај глаголот *фати* ги изделивме следниве значења:

1. **Земе нешто или некого со рака.** *Го фати дејетио за рака. Фати то материјалои на фусианов.*
2. **Улови нешто што е во движење со рака.** *Ја фати тоикаша. Фати мува. Ја фати мачкаша.*
3. **Улови (дивеч или риба).** *Фати неколку риби. Фати дива свиња. Ја фатија лисицаша.*

¹ Проектот се работи под раководство на д-р Снежана Велковска. Досега се објавени пет тома (А-Ж, З-К, Л-О, П, Р-С).

4. **Уапси, зароби некого.** *Го фаџија крадецоџи. Фаџиле двајца неџријаџелски војници.*
5. **Разоткрие некого, во некој престап** (прен. – Улови некого што прави некој престап). *Го фаџи мажсоџи како ја изневерува. Го фаџи во лаџа. Ги фаџи конечно како беџааџи од рабоџиа.*
6. **Затекне некого во некоја работа.** *Човек не може да џе фаџи на сџиење. Извинетџе, ве фаџив на јадење.*
7. **Успее да види, улови некого со поглед.** *Се обѕираше долж двеџте насоки на улицаџиа и се најреџаше во сенкиџе да џо фаџи заминувањетџо на Веџи. Зборуваше обидувајќи се да џи џо фаџи џоџледоџи.*
8. **Успее навреме да стигне и да се качи на превозно средство.** *Го фаџија авџобусоџи. Не џо фаџи возоџи во 3, ќе мора да џо чека џоџ во 5 часоџи.*
9. **Добие болест или сл.** *Фаџи вошки. Фаџи џриџ. Деџетџо фаџи сџиџаница.*
10. **За човек – падне во некоја душевна или телесна состојба.** *Ме фаџи мрза. Го фаџи срам. Деџетџо џо фаџи досада. Го фаџи криза. Ме фаџи џрч. Ме фаџи џриџ. Го фаџи дремка. Го фаџи сонце. Ја фаџи мака за џоаа џиџо џо навреди. Не џо фаџа сон. Ме фаџи виново. Го фаџи кашлица.*
11. **а) За материја – успее да постигне состојба или ефект со посредство на човек.** *Ќе фаџи ли малџероџи? Не фаџи беџноџи. Убаво ми фаџи бојаџиа. б) За материја – успее да постигне состојба или ефект сама од себе.* *Млекоџо фаџи кајмак. Ранаџиа фаџи коричка.*
12. **Сошиџе, поврзе.** *Фаџи ми џо ракавоџи со машина, џе молам, се расџарал. Ги дагов чораџиџе да ми џи фаџи коџелџиџе.*
13. **За човек – затекне невреме или некоја друга природна непогода на пат.** *Не фаџи дожд. На џаџоџи не фаџи џусџа маџла. Морнариџе џи фаџи бура. Доџна џрџнаа, ќе џи фаџи ноќ.*
14. **Започне временска сезона или некоја природна непогода.** *Фаџи сџуџ. Фаџи џролеџи. Фаџи џолема зима. Фаџија џорешџини.*
15. **Има прием на телевизиски или радиосигнал.** *Фаџаџи Канал 77 во Скопје? Фаџаџи Телма со обична аџџена? Колку канали фаџаџи со обична аџџена?*
16. **Земе под наем, најми некого да му помага во некоја работа.** *Фаџивме нови мајсџори. Фаџи адвокаџи. Фаџи жена за да џи џомаџа дома.*

17. **За човек – пронајде партнер/ка, започне љубовна врска со партнер/ка.** *Слушам си фатил нова девојка. Конечно ѝо фатила Марко, цела година тирчаше ѝо неѝо.*
18. **За човек - заземе некаде место.** *Фати две места најред во автѝобусѝо. Оди ѝорано и фати маса за четѝворица. Ке одам ѝорано да фатѝам ѝаркинѝ.*
19. **Дојде до некоја работа, позиција, материјални средства.** *Фати добар ѝроектѝ. Девојчеѝо фати добра работѝа. За ѝаа работѝа фати добри ѝари.*
20. **Почне.** *Фати да зборува. Фати да се смее. Фати да учи.*
21. **Тргне.** *Не знам зошѝо, се нешѝо ми вели дека ке фатѝѝе накај Прилејец. Шѝом ѝѝе лево ке фатѝаѝѝ, јас десно да одам.*
22. **Чини одредена сума пари, скапо или евтино.** *Ме фати вкуѝно 1000 денари. Ме фати скаѝо. Ме фати евѝино.*

Фразеолошки изрази со фати: **Фати магла** – избега. **Фати цаде** – отиде. **Фати пат** – отиде. **Фати усвит** – се изгуби. **Ми фака око** – ми се допаѓа. **Фати пајажина** – остане долго во одредена состојба. **Едно фати, друго пушти** – некој е непостојан. **Корења фатив** – се изначекав, се изнаседов.

Како што може да се види, во примерите од **1** до **8**, го среќаваме основното значење на глаголот *фати* - значењето под **1**, кое, во примерите од **2** до **8** е збогатено до ‘улови’. Во значењата: ‘уапси, зароби некој’, ‘разоткрие некој во некој престап’, ‘затекне некој во некоја работа’, ‘успее да види (улови некој со поглед)’, ‘успее навреме да стигне и да се качи на некое превозно средство’, според контекстите што ги имаме, се содржи, метафорично, значењето ‘улови’. Значењето ‘улови’, ‘лови’, можеме малку подалечно да го препознаеме и во примерите под **15** (‘има прием на телевизиски или радиосигнал’), а дури и без да се впуштаме во подлабоки социолошки, културолошки и родови анализи можеме да го препознаеме и во примерите под **17**. Ова значење го препознаваме и во примерите под **18** и **19**, со тоа што кај примерите под **18** е веќе поослабено. Во сите овие случаи се работи за активен субјект на дејството.

Меѓутоа, субјектот може да се измести од активната улога и да биде „уловен“ од нешто (болест, паразит, душевна состојба). Вакви се значењата со примерите под **9** и **10**. Токму затоа и субјектот во примерите под **10** е изместен од синтаксичката позиција резервирана за активни учесници (во јазиците со падежи сигнализирана со номинативна форма) до синтаксичка позиција резервирана за поднесувач, трпител на дејството или доживувач на состојбата, како што е во случајов (во јазиците со падежи сигнализирана

со акузативна форма). Оваа семантика, малку повеќе ослабната, ја среќаваме кај примерите под **13**.

Следното значење Што може да го има овој глагол е ‘успее’: примерите под **11**. Ова значење особено е силно кај примерите под **а**), што е сосема разбирливо, бидејќи состојбите се резултат од работата на човек.

Третото значење е значењето за почеток на некое дејство. Најочигледно, него го среќаваме во примерите со да-конструкција во реченицата, под **20**. Овде како *фаџи*² да е синонимен со *почне*. Значењето ‘почне’ содржи и во примерите под **14** и **21**.

На крај останаа значењата:

- ‘сошие, поврзе со конец’ (*фаџи, џоџфаџи со конец*) (значењето под **12**);

- ‘ земе под наем некого’ (*фаџи некоџо да му џомаџа во рабоџаџа*) (значењето под **16**) и

- ‘чини одредена сума пари, скапо или ефтино’ (значењето под **22**).

Интересна е семантичката анализа и на глаголот *се фаџи*, особено во корелација со семантиката на глаголот *фаџи*:

1. Фати дел од себе, од своето тело. *Се фаџи за џава. Се фаџи за сџомакоџи.*

2. Се придржи за нешто. *Се фаџи за кревеџоџи. Се фаџи за оџрадаџа.*

3. Некому му се одземе, парализира дел од телото. *Му се фаџи џласоџи. Му се фаџи џазикоџи. Му се фаџиџа нозеџе.*

4. Започне расправија околу нешто. *Пак се фаџиџа околу извешџаџоџи. Се фаџиџа џак за џаа нива.*

5. Започне џубовна врска со некого. *Јана се фаџи со Горан. Се фаџи со девоџкаџа.*

6. Успее, се оформи како резултат на природен процес. *Боџаџа се фаџи. Се фаџи каџмак. Се фаџи беџоноџи.*

7. Започне нешто. *Се фаџи со рабоџа. Се фаџи да чисџи. Се фаџи да џишува.*

8. Се затекне(себеси) во некое дејство. *Се фаџиџа себеси во молчење. Се фаџи себеси дека ја живее како своја, сеџа судбина на „Нана“. Се фаџи како џледа џраво во неџо.*

9. За чевли – некому му се соодветни. *Не ми се фаџааџи новиве чевли, џебе џи се фаџааџи новиве?*

² Според Јашар-Настева (2001,137) калкиран значенски модел од tutmak.

10. За дрво, растение – се зафати. *Се фатија цвеќињата што ти насадив. Се фати лимонот.*

11. За животно – се улови. *Се фати конечно лушецо во стајница. Исто како живојно кога ќе се фати в стајница.*

12. Се наталожи, падне. *На косата му се фатил снег. Се фатил мраз на прозорциите. 12 а).* (прен.) **Се наталожи, се образува.** *Битор се фатил на гушава. Самойосебе грч му се фатил околу усните од окајнајоси и нејадење.*

Како што може да се види од примерите, значењето под **1** е повратно значење од глаголот *фати*: субјектот дејството го врши врз дел од себеси, своето тело. Во примерите под **2**, тоа значење е модифицирано: ‘фати нешто за да се придржи себеси во одредена ситуација’. Во понатамошниот семантички развој, можно е оваа компонента ‘за да се придржи себеси’ да се изгуби, како во примерот: *Го рече штоа и се фати за кваката (на враќајта, со цел да излезе).*

Помеѓу *фати* и *се фати* постои аналогија во значењата (што е нормално и очекувано). И кај глаголот *се фати* ги среќаваме значенските компоненти ‘успее’, ‘улови’, ‘започне’.

Компонентата ‘започне’ ја среќаваме кај примерите под **4**, **5** и **7**. Семантичката компонента ‘успее’ ја среќаваме кај примерите под **6** и под **10**. Разликата со глаголот *фати* е во тоа што кај глаголот *се фати* (значењето под **6**), поради семантиката на повратната замена, го имаме само значењето ‘успее без посредство на човек, само од себе’ (сп. *фати 11* под **6**). Семантичката компонента ‘улови’, малку модифицирана, ја среќаваме кај примерите под **8** и **11**. Кај примерите под **8**, таа е збогатена, поради присуството на повратната замена *се* со значењето ‘себеси’, а кај примерите под **11** со пасивно значење (животните се фатени, уловени од стапцата која ја поставил некој друг – човек). Во примерите под **8**, значењето ‘се улови(ја) себеси’ се јавува како последица на **а**) освестено доживување на несвесна ситуација (*Се фати како леда право во нејо*) и **б**) како запаѓање во некоја „стапца“ на непријатна ситуација (*Се фатија себеси во молчење.*).

И кај глаголот *се фати* среќаваме употреба со пасивно значење. И тука, доживувачот на сосотојбата е изместен од привилегираната позиција на (активен) субјект до позиција на индиректен објект. Во позиција на субјект е делот од телото што ја претрпел состојбата (веројатно како последица на нешто), а позицијата на директен објект е блокирана од повратната замена.

Значењето кое е изолирано од оваа серија е врзано со конкретен предмет (*чевли*) ‘некому му се соодветни, точни’ и можеме да го сметаме

како еден вид на фразеолошко значење (иако и тука може да се согледа семантичка мотивација со основното значење, особено со префиксираните форми: *џрифаќа*, *оџфаќа*).

Пасивно значење среќаваме и во примерите под **12**.

Принципот за метафоризација можеме да го согледаме и во образувањето на фразеолошките изрази. Фразеолошкиот израз се ослободува од своето буквално значење врзано со дадена ситуација и се употребува само како симбол, знак за ситуацијата. Ќе разгледаме неколку фразеолошки изрази со глаголот *се фати*:

Се фати за глава – 1. Се зачуди многу. **2.** Не знае што да прави. **Се фатија за гуша** – влегоа во конфликт. **Се фати в костец со нешто или некого** – влезе во борба со нешто или со некого. **Се фати на орот (ќе си го игра)** – започна некоја работа (ќе си ја доврши). **Се фати на јадица** – наседна на нешто.

Можеме да замислиме дека движењата **а)** „се фати за глава“ и **б)** „се фатија за гуша“, навистина се случувале или се случуваат кога **а)** некој многу се чуди и кога не знае што да прави и **б)** кога двајца во конфликтна ситуација почнуваат да се борат и физички, не само вербално. Потоа, соодветните изрази стануваат само знаци за соодветните значења, ситуации, ослободени од обврската да се јават со конкретните физички движења.

На половина пат кон ваква фразеологизација како да е изразот *Се фати за кваќаџа*.

Метафората е очигледна кај изразите: *Се фати на оројо (ќе си џ игра)* и *Се фати на јадица*.

Како што може да се види, кај лексемата *фати* полисемичноста се развива во три правци: едниот е од значењето ‘улови’, другиот од значењето ‘успее’ и третиот од значењето ‘почне’. Најголема метафоризација се јавува кај значењето ‘улови’ и тука среќаваме најмногу значења. Всушност, во развојот на полисемичноста на оваа лексема како да постојат скалила, етапи: *фати* – ‘земе нешто со рака’; *фати* – со екстензија на значењето до ‘улови’; потоа спецификација на значењето до ‘улови (само) дивеч или риба’; кога се работи за човек, модификација на значењето ‘улови’ до ‘уапси’; па по пат на метафоризација – ‘разоткрие некого во нешто, затекне некого во нешто’, ‘улови со поглед – успее да види’, ‘улови превозно средство – успее навреме да се качи на тоа средство’, ‘улови радиосигнал или ТВ сигнал – има прием на радио или ТВ сигнал’, ‘улови, пронајде партнер/ка, некаква позиција, работа, средства (најчесто материјални)’. Вториот правец во развојот на полисемичноста на оваа лексема, ‘успее’, веќе е навестен во претходниве значења.

Втората лексема чија семантичка анализа ќе ја претставиме во овој труд е лексемата *файлален*. Лексемата *файлален (судбински)* е во врска со лексемата *судбина*. Во речниците можат да се најдат вакви дефиниции на лексемата *судбина*:

1. Според суеверните претстави – виша сила што го определува животот на човека. *Никој не може да избега од судбината.* 2. Животен пат. *Од тој ден тие имаат заедничка судбина.* 3. Случајност. *Судбината сакаше пак да се видиме.* 4. Иднина. *Тој случај ја реши мојата судбина* - од РМЈ.

1. Моќ што се верува дека ги предодредува настаните. 2. Иднината на човек предодредена од ваква моќ, она што наводно е предодредено да му се случи на определен човек итн. *Судбината сакаше пак да се среќнаме во Рим.* 3а. Крај или состојба во која се нашол човек или предмет. 3б Уништување, пропаст, смрт. *Зачекајте нечија судбина. Уште не се знае судбината на тие планинари* - кај 3. Мургоски, 2005.

1. Нешта, особено лоши нешта што ќе му се случат или му се имаат случено на некого или нешто. *Судбината на тројцата мажи е неизвесна. Судот ќе одлучи за нашата судбина. Владата ги остави бегалците на нивната судбина.* 2. Сила за која се верува дека контролира сР што се случува, која не може да се запре или промени. *Судбината беше љубезна со мене тој ден. Со чудно превртување на судбината, Енди и јас бевме во истиот авион* – од Oxford advanced learner's Dictionary 2005.

Во кои контексти се употребува лексемата *судбина* во нашиот јазик? Најчест контекст во кој ја среќаваме оваа лексема е народното: *Судбина!* Со овој израз е изразено нешто, најчесто лошо, што се случило некому и тоа не може да се промени, па на крај со овој израз се искажува помирување со тој лош настан, факт. Од каде ова? Оваа употреба доаѓа од првото значење што го наоѓаме во РМЈ и кое би можеле да го земеме за примарно. Меѓутоа, и во споменатиот контекст, комуникативната вредност што ја носи лексемата *судбина*, не е верувањето во предодреденост на настаните, туку во помирувањето со нив. Значи, значењето веќе се поместило во смисла на согледување на немил настан и помирување со него. Сега, да ги погледнеме и примерите со лексемата *файлален*:

1. Судбоносен - во смисла пресвртнички, кој го менува животот или менува некоја појава. *Меѓу македонските романи инспирирани од Револуцијата е и единствениот роман на Бранко Пендовски, „Скали“, кој е свршен кон вистината на Револуцијата, која определувањето за неа значеше и судбинско определување на смислата за живоото, која дилемата пред одлуката беше*

фајтално загр-жување на висџинскиој чекор, ојшоварен од шовар нејриличен за военише дни. Во првиов пример ја има лексемата фајтален, но со значење што ќе го најдеме подолу. Овој пример го вклучивме овде поради значењето на лексемата судбинско: лексемата судбинско (судбина) е врзана со момент на личен избор („определувањето за Револуцијата“), што секако е сосема спротивно од она што го дефиниравме како првично значење на оваа лексема (значењето под 1 во РМЈ). Значењето на судбинско во овој пример е ‘пресвртничко за животот на човекот’ а со самото тоа ‘и од голема важност’. Примерите што следат со фајтален го имаат токму ова значење: Фајталниој миј йоминал незабележан и шше се нашле очи в очи со зајашкашја на која не можаш да дагаш задоволувачки одговор. Во шој миј излезе йред шашка си и ја изговори шаа фајтална реченица: Не одам. Пред да влезе шаму, йред ушше да го йрешашо оној исшориски и фајтален йрај, може Аншима да го угри дамла...

2. **Непоправлив, поразителен.** *Со сценаша која Хишлер си ипра шеја со баланош – глобус, видел фарсичен йочешок на нешовиој фајтален крај. Мајорош и сам во исшшој миј разбра каква фајтална йрешка дойушши. Такшичкашја йопрешка на арамишше го имаше за резулшашо йолношо нивно унишшување. Ошшшош добиен од малишше судирања со војскашја излезе фајтален овој йаш. Реваншизмош има фајтални йоследици. Тоа шшо сеја ме исфрлаше на улица може да биде йројашо на мошше сшудии и фајтално за мојош живош! Фајтален абортшус.*
3. (мед.) **Смрген.** *Во докшорскиош наод сшои дека се рабошело за фајтална родилна шреска. Радосшја дека е жива не ја йошисна сосем йревожнашја зашриженосш йред насшашувањешо на шој фајтален акш – смршша.*
4. **Значаен.** *Револуцијашја му се йосветшува на своешо фајтално дело.*
5. **Страшен.** *Тој ја имаше слешаша сшурносш на сшрелаша шшо ја леша само целшја и шшо оди кон неа. Во револуцијашја нема нишшо йосшрашно од йравашја линија. А Симурден, фајтален, одеше йраво. Ланшенак беше йрвиош од шше йрофили, Симурден беше вшоршош: само шшо йорчливашја насмевка на Ланшенак беше йокриена со сенка и со мрак, а на фајталношо чело на Симурден имаше еден блесок на зорашја. Овие два примера од „Деведесет и третата“ на В. Иго ни го илустрираат значење на фајтален што се поврзува првин со психички момент или особина кај една личност, а потоа тоа се пренесува и во описот на неговиот изглед. Во првиот пример, ликот Симурден,*

поточно неговото однесување во тој момент, се споредува со одењето право, како „стрела што ја гледа само целта“, кое во дадените околности („револуцијата“) се смета за страшно. Оттука и неговиот епитет – „фатален“. Во вториот пример, психичката карактеристика на ликот Симурден „се пренесува“ на неговиот изглед – чело (првиот пример е најден на стр. 106 во книгата, а вториот - на стр. 229). Но, во вториов пример, описот ‘страшен’, можеме да го дополниме, окарактеризираме и како ‘впечатлив’ (впечатливо чело).

6. Голем, поразителен. *Зар се лажев кога мислев дека имаме заедничка врвца!? Ако е така, штоаши сме биле обајцата во заблуда. Едно фатално неразбирање и ништо повеќе! Па избирај!*

На крај ќе приведам примери кои може да бидат протолкувани во повеќе од споменатите значења: *Основната причина за тоа трагично финале е во модерниот чувствителен дека е сам меѓу луѓето, со едно фатално прејчувствено: „ќе умрам сосем тихо / далеку / со еден огромен крик закопан длабоко во мене“. Во времето на револуцијата во Париз и во текот на војувањето во Шпанија тој гледал мноштбројни смрти и несреќи, трагедии на невини животи и фатални несгоди, но никојаш уште не видел одблизу како еден чесен човек незадржливо пројаша под приисокој на настаниите. Или во значењето судбински – ‘предодреден’: *Боже мој, барем еднаш да поминам без тој фатален факт, што ме следи цел живот како сенка. Грешка до грешка. Цел живот само грешки! но Те уверувам, мајне либе, дека тоа морало да биде несвесен, ненамерен, лугавослучаен лајсус. Да само лајсус!**

Како што може да се види, лексемата *фатален* има развиено поинаков тип на полисемија од лексемата *фатии*. Ако полисемичноста на лексемата *фатии* ја претставиме како етапна, во вид на скалила, полисемичноста на *фатален* би можеле сликовито да ја прикажме како лепеза од значења, од кои централното е ‘пресвртнички’. Пресвртничкото во животот може да донесе добро, но и лошо, па оттука и значења што ќе клонат лево и десно: со негативна и со позитивна конотација. Со позитивна: ‘голем’, ‘значаен’; а со негативна: ‘страшен’, ‘непоправлив’, ‘поразителен’ и во крајна линија - ‘смртен’. Во извесни контексти, особено во разговорниот јазик, *страшен* може да добие и позитивна конотација, каква што има и во примерот со ликот Симурден. Поголем број примери најдовме со значења со негативна конотација, па затоа сме на мислење дека семантичкиот развој на *фатален* оди кон значења со негативна конотација.

Кај лексемата *фатален* не го забележуваме принципот за метафоризација на значењата при развојот на полисемичноста кај лексемите. Тука забележуваме еден друг принцип, еден вид на дифузирање на

значенските компоненти на лексемата *судбина* (*судбински*), која веќе не се употребува во нејзиното првично значење (првите значења регистрирани во толковните речници на македонскиот јазик кои ги приведовме погоре), но се употребува за да означи нешто друго: нешто неочекувано, непредвидливо во животот на луѓето, најчесто непријатно, непосакувано... (за убавите настани се специјализирале други лексеми). Ова значење, како прво го регистрира и оксфордскиот речник на англискиот јазик (цитиран погоре во текстот).

Иако трудот го насловивме како „Метафората и семантичкиот развој“ во него ја вклучивме и анализата на *фатален*, бидејќи и тука се работи за семантички развој – развој на полисемија, но со оглед на специфичноста на лексемата за малку поспецифичен развој.

Кога се работи за семантика, секогаш може да се биде субјективен во толкувањето на значењата, токму поради ова и дистрибуционалистите од јејлската школа оваа област ја имаат оставено настрана од своите истражувања, но она што можеме да го истражуваме се принципите на развој, на систематичност (или можеби и некој друг принцип). Во овој труд, наша цел беше да покажеме дека постои еден принцип на семантички развој, а тоа е метафоризацијата, дека постои едно значење, поточно компонента од значењето, која по пат на метафоризација доведува до образување на полисемија кај некои лексеми (во нашиов случај кај глаголот *фати*). Во ова сознание не сме сами, и затоа го приведуваме и мислењето на Џефрис (Jeffries 1998), за постоењето на истиот принцип и во англискиот јазик: „For example, *foot* / a (bottom of leg) and *foot* / b (e.g. of a mountain) are polysemous. The second sense is created by metaphorical extension from the first, but is nevertheless identifiably different from it“.

Некој се занимава со компоненцијална анализа на значењата (започнувајќи од Floyd G. Lounsbury, W. H. Goodenough и особено со E. H. Vendix), некој зборува за пресупозиции (како претпоставени значења – заочнувајќи со Ch. Fillmore), а ние тука сакаме да ја посочиме улогата на метафоричното проширување на значењата како принцип на семантичкиот развој. Барајќи ги основните значења кои метафорично се прошируваат и се пренесуваат од еден контекст на употреба во друг, можеме да дојдеме до семантичките атоми „semantic primitives“ во теоријата што ја предлага А. Вјежбицка (A. Wierzbicka, 1972).

ЛИТЕРАТУРА

1. Гортан-Премк, Д., *Полисемија и организација лексичкој сисџема у српскоме језику*, Белград 1997.
2. Јашар-Настева, О., *Турскиџе лексички елементи во македонскиот јазик*, ИМЈ „Крсте Мисирков“, Скопје, 2001.
3. *Речник на македонскиот јазик*, III Р-III, Детска радост, Скопје, 1994.
4. Мургоски, З., *Речник на македонскиот јазик*, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје, 2005.
5. Hornby, A. S. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, Oxford University Press, 2005.
6. Jeffries, L., *Meaning in English*, Macmillan Press, LTD, 1998.
7. Lakoff, G. and Johnson, M. *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.
8. Wierzbicka, A. *Semantic primitives*. Frankfurt: Athenäum, 1972.

SUMMARY

In this paper we analyze two polysemic lexemes: *фаџи* / *се фаџи* and *фаџиален*, with the aim of establishing their path of polysemic development. The principle of metaphorical extension dominates the semantic development of *фаџи* / *се фаџи*, whereas the polysemy of *фаџиален* is a result of semantic diffusion of the lexeme *судбина*.

СЕМАНТИЧКИОТ СИСТЕМ НА БОИТЕ ВО РАМКИТЕ НА ПАРАДИГМАТСКИТЕ ОДНОСИ

Апстракт: Семантичкиот простор што го покриваат боите подлежи на конкретизација и визуелна перцепција што овозможува лесно и прецизно јазично фрагментирање на неговите лексички единици. Како носители на номинативните именувања во рамките на лексичко-семантичката група со значење *боја* најбројни се описните придавки, но сè почесто во таква функција се јавуваат и именките, односните и материјалните придавки. Анализата на групата покажува дека во развојот на семантичкото значење *боја* како основен модел се јавува метафората која станува причина за адјективизација на сè поголем број именки и за создавање описни варијанти кај исто така голем број односни и материјални придавки. Во однос на склоноста кон создавање парадигматски односи и влегување во нив, синонимијата е карактеристична појава за оваа група и нуди цело јазично богатство од синонимски називи за бои и нијанси на бои, а антонимијата и хомонимијата имаат статус на маргинални парадигматски појави, нетипични и непродуктивни за боите.

Клучни зборови: боја, нијанса, прототип, доминантна сема, метафора.

Разгледувајќи го системот на боите и нивните јазични репрезенти во македонскиот јазик, лесно се забележува дека описните придавки се главниот и основниот, но не и единствениот дел од системот што ја покрива значенската димензија на боите. Значајно место во тој семантички простор заземаат и односните придавки, материјалните придавки, именките и именските синтагми. Нивното присуство ја обојува оваа лексичко-семантичка група со квантитативна недефинираност која се јавува поради неограничените можности за номинација на именските синтагми и тесната заемна испрплетеност на основните и на секундарните значења на

многу именски и придавски лексеми. Имено, како резултат на сè поголемото нијансирање што го прави човекот врз светот што го опкружува, имаме постојан прилив на нови лексеми, именски или придавски, што означуваат некаква боја без разлика дали се работи за лексеми кои ова значење го остваруваат во рамките на својата основна семантичка реализација или се работи за лексеми кои значењето *боја* го остваруваат како вторично, преносно именување во процесот на секундарна номинација. Инвентарот на лексичко-семантичката група со значење *боја* изнесува околу 150 лексички единици, но оваа бројка не е конечна и не ги опфаќа синтагматските образувања од типот *со боја на* поради можноста за нивна неограничена продукција и семантичко врзување според бојата на секој обичен или необичен поим што го привлекува човечкото око доволно впечатливо и јасно за да предизвика во неговата свест процес на создавање нова номинативна ознака со хроматска вредност.

Анализирајќи ги номинативните ознаки за боја како лексички единици, не е тешко да се открие дека системот на бои го сочинуваат неколку слоеви временски маркирана лексика која потекнува од различни јазици. Оттука, големо внимание посветивме на различните поделби на лексемите со значење *боја* кои зборуваат за различните начини на создавање на оваа група и ги откриваат контактите со другите јазични средини. Така, според *етимолошката* *пошкел*, меѓу лексемите со значење *боја* разликуваме: словенизми (*бел, блед, жолт, зелен, лис, модар, сив, син, рус, црн*), турцизми (*ал, џувез, зардечал, каки, кафеав, џембе, џорџокалов, чивий*), грцизми (*окер, џорфирен, сеџија, џинобер*), албанизми (*барз и барзав*), латинизми (*аквамарин, џурџур, резеда, розов, рубинен, улџрамарин, џиклама*) и интернационализми (*беж, бордо, виолеџов, индиџо, кармин, џеракоџа, џиркиз*). Според *номинативната* *уџоџреба*, меѓу лексемите со значење *боја* разликуваме: лексеми кои се однесуваат само на човекот (*бакарлија, барџав, блед, рус, сед*); лексеми кои се однесуваат само на животните (*брез, вакол, дорџи, џокаџи, руд*); лексеми кои се однесуваат и на човекот и на животните (*барз(ав), вран(есџи), калеш, лис(есџи), мурџав*); лексеми кои претставуваат универзални номинативни ознаки (*бел, зелен, кафеав, црвен, црн*); лексеми кои имаат предодредена номинативна вредност (*бордо, драџи, лилав, џорџокалов, розов*). Според нашето визуелно перцепирање и психичко доживување, боите можат да бидат *оџворени* или *заџворени*, односно *свеџли* или *џемни*. Со ваквата поделба на боите се образуваат сложени придавски форми кои се

одликуваат со лексичко-семантичка ограниченост во однос на придавското врзување, но истовремено го претставуваат и првиот јазичен модел за создавање номинативни ознаки во кои е содржан приznakот на интензитет на бојата, односно приznakот на минимална или максимална застапеност на основната боја. Јазичната практика укажува на постоење уште еден начин за изразување на овој приznak, а тоа се образувањата од типот *придавка + придавка (шито означува боја) + именката боја*. Се работи за тричлени синтагми во кои првиот елемент е нова придавка која се јавува како попрецизна замена за претходно наведените елементи *отворен/затворен, светол/тмен*, вториот елемент е придавка со значење *боја* (сметаме дека секоја лексема од системот на бои може да се јави во ваква позиција) и третиот елемент е именката *боја*. Од јазичен аспект, внимание привлекува првиот елемент на синтагмата кој се изразува со придавки кои се јавуваат во функција на семантички детерминатори на нијансата на новото именување во системот на бои, на пример: *ударносина боја, жешка розова боја, нежнозелена боја, валканобела боја, небесносина боја, јака розова боја, јакозелена боја, бледорозова боја, изразишожолта боја, бебешкорозова боја, парискосина боја, кралска сина боја*. Во поново време се јавуваат и образувања од типот *именка + придавка (шито означува боја) + именката боја*. Во овие тричлени синтагми употребената именка ја означува точната нијанса на основната боја преку изразената споредба со бојата што ја поседува поимот именуван со именката, на пример: *јазлика жолта боја, лимон жолта боја, листи зелена боја, кобалти сина боја, вино црвена боја, кармин црвена боја, рубин црвена боја, цијан црвена боја*. Третиот начин на кој се изразува интензитетот на бојата е преку постоење посебни лексички единици, најчесто преземени од туѓите јазици, како посебни номинативни ознаки за именување на отворените или светлите нијанси на основните бои (*азурен, алов, беж(ов), драј, крем, лилав, лимонов, резеда, шампањ*) и за именување на затворените или темните нијанси на основните бои (*бордо, виолејов, вишинов, индиго, килибарен, маслинеси, окер, ѓембе, ѓурѓурен, циклама*). Според зборообразувачката структура, лексемите со значење *боја* се делат на прости (неизведени), изведени и сложени придавки. Кај сите изведени форми како мотивирачки зборови се јавуваат именките (во 48 деривати) и придавките (во 51 дериват). Од семантички аспект, боите ги групираме во семантички полиња или парадигми со еден главен носител т.е. една основна боја која семантички се поврзува со најчесто определен број од основни или изведени значења на други лексеми кои во својата семантичка

структура содржат сема што ги поврзува со семантичката структура на лексемата-носител на основната боја. На ваков начин се издвојуваат десет парадигми или десет семантички полиња на основните бои: *бела, виолетова, жолта, зелена, кафеава, розова, сива, сина, црвена* и *црна*. Според семантичката структура, меѓу лексемите со значење *боја* разликуваме: 1. основни, неизведени или примарни лексеми во чија семантичка структура бојата е доминантна сема (*ал, бел, браон, вран, жолт, зелен, лис, модар, сив, син, црн*); 2. изведени или секундарни лексеми добиени по пат на внатрешна семантичка деривација како резултат на метафора (*бадемов, бакам, бакарен, бордо, златен, кафеав, лимон, маслинен, огнен, ѓорџокалов, резеда*); 3. изведени или секундарни лексеми добиени по пат на внатрешна зборообразувачка деривација кои имаат приближно иста боја со основната лексема од која се изведени (*ален, жолтеникав, жолтикав, морав, црникав, црничок, црнкавеси, црнулеси*).

Едно од прашањата на кое му обрнуваме посебно внимание во анализата е проучувањето на семантичката структура на описните придавки со значење *боја*, односно откривањето на компонентите што ја сочинуваат семантичката структура и на еднозначните и на повеќезначните придавки, тука пред сè мислиме на основните семантички содржини на придавките што ги означуваат основните бои и се јавуваат како носители на семантичките полиња. Да ја земеме како пример лексемата *зелен* = *што има боја на тревата, на свежи лисја*. Толкувањето има статус на обележана речничка дефиниција и претставува споредба според сличноста по боја со јасно издвоен конкретен поим од реалноста, односно со точно определен прототип кој поседува т.н. локална боја дефинирана како општа обоеност на поимот во природата, за кого бојата е доминантно и препознатливо обележје. Значи, локалната боја на тревата е прототип според кој се дефинира зелената боја во јазикот. Но локалната боја не значи дека тревата секогаш има иста зелена боја или дека небото има секогаш иста сина боја, туку внатре, во рамките на локалната боја, има богатство од најразлични нијанси на локалната боја кои исто така се наметнуваат како јасно изделени конкретни прототипови кои бараат соодветно јазично именување. Тоа го објаснува присуството на сè поголемиот број нијанси на една основна или локална боја како општа обоеност во природата и човечката потреба за јасно и прецизно јазично именување на сите нијанси што ги среќава или што самиот ги создава. Понекогаш присуството на нијансите е неодминливо и во општото дефинирање

на една боја, на пример, семантичката дефиниција на жолтата боја се врзува со три прототипови кои, всушност, претставуваат три различни нијанси: *жолт̄ӣ = ш̄ӣт̄ӣо има боја на лимон, на жолчка, на злат̄ӣо*. Од ова може да се заклучи дека сличноста според бојата подразбира постоење на прототип со локална боја, а постоењето на нијансите во локалната боја дава одговор на прашањето дека сличноста е поим кој подлежи на градација. Во семантичкото поле на зелената боја прототип е локалната боја на тревата, а внатре во локалната боја ги издвојуваме нијансите: *зеј̄т̄ӣнлија* со прототип *маслинов зеј̄т̄ӣн*, *маслинен/маслинес̄ӣ* со прототип *маслина*, *резеда* со прототип *цвет̄ӣовӣт̄е на рас̄т̄ение̄т̄ӣо резеда*, додека формите *зеленикав*, *зеленичок*, *свеј̄лозелен*, *о̄т̄воренозелен*, *т̄емнозелен*, *зай̄воренозелен* се однесуваат на истиот прототип како и основната лексема *зелен*, но тоа се лексеми кои истовремено се јавуваат како нијанси на истиот прототип и кои ја потврдуваат градацијата на сличноста во две насоки: помало и поголемо присуство на локалната боја од прототипот трева. На ваков начин, според теоријата на прототипот (Драгиќевиќ, 2007), можат да се објаснат и другите девет семантички полиња, да се издвои локалната боја и нејзиниот прототип и да се издвојат нијансите на локалната боја и нивните прототипови.

Откривањето на компонентите што ја сочинуваат семантичката структура на еднозначните и на повеќезначните придавки може да се направи и со помош на компоненцијално-семантичката анализа. Кај сите лексеми што ја сочинуваат лексичко-семантичката група со значење *боја*, мошне лесно се издвојува архисемата која ја определува нивната припадност кон групата. Освен архисемата, во нивната основна семантичка структура бележиме присуство само на една сема, но не која било сема туку доминантната сема што ја опишува и ја претставува структурата на придавката. Всушност, кај сите придавски лексеми кои со своите основни семантички содржини номинативно ги именуваат боите како поими од реалноста, елементот *боја* е присутен и во архисемата и во единствената доминантна сема на придавката и токму тој елемент ја декодира нивната значенска реализација и ја определува нивната квалификативна лексичка вредност. Разградени на семантички компоненти, основните семантички содржини на придавките-носителите на семантичките полиња презентираат ваква слика: *бел* = *вид боја* (архисема) + *ш̄ӣт̄ӣо има боја на сне̄̄, на млеко* (доминантна сема); *виолет̄ӣов* = *вид боја* (архисема) + *ш̄ӣт̄ӣо има боја на т̄ем̄јанушка* (доминантна сема); *зелен* = *вид боја* (архисема) + *ш̄ӣт̄ӣо има боја на*

џирева, на свежи лисја, кафеав = вид боја (архисема) + *шиџо има боја на кафе* (доминантна сема); *сив* = вид боја (архисема) + *шиџо има боја на џеџел* (доминантна сема); *црвен* = вид боја (архисема) + *шиџо има боја на крв* (доминантна сема); *црн* = вид боја (архисема) + *шиџо има боја на јаџлен* (доминантна сема).

Разградувањето на семантичките компоненти кај нијансите на една основна боја се врши на ист начин како и кај бојата-носител на семантичкото поле, но се разликува начинот на кој се врши дефинирањето на доминантната сема. Бидејќи нијансите на една боја го откриваат степенот на застапеност на бојата или нејзината хроматска недефинираност со потенциран премин кон основната боја во помал или во поголем степен, дефинирањето на основната семантичка содржина на лексемата-носител на таквата боја има различна семантичка интерпретација во која се бележи задолжителното присуство на еден од елементите *оџворен/заџворен/свеџол/џемен/блед* и на основната боја на која ѝ припаѓа изделената нијанса, на пример: *ал(ов)* = вид боја (архисема) + *шиџо е оџвореноцрвен*; *бежов* = вид боја (архисема) + *шиџо е бледокафеав*; *вран(есџ)* = вид боја (архисема) + *шиџо има сјајна црна боја*; *џувез(ен)* = вид боја (архисема) + *шиџо е џемноцрвен*; *лис(есџ)* = вид боја (архисема) + *шиџо има боја на лисица* + *шиџо има црвеникава боја*; *џембе(н)* = вид боја (архисема) + *шиџо има дречливорозова боја*; *џеџеџ* = вид боја (архисема) + *шиџо има џемносина боја*. Во неколку примери (*вран/вранесџ*, *џембе/џембен*) забележуваме дека нијансираноста во однос на основната боја од семантичкото поле се постигнува со употреба на семантички детерминатори (сјајна, дречливо), додека кај лексемата *лис/лисесџ* нијансата е претставена преку семата на сличност со локалната боја на определен прототип (лисица). Вака анализираните лексеми од лексичко-семантичката група со значење *боја* откриваат дека е можна заедничка примена на теоријата на прототипот и на компоненцијално-семантичката анализа во проучувањето и во дефинирањето на основните семантички содржини на лексичките единици.

Секундарните семантички реализации на лексемите со значење *боја* претставуваат нови значења кои настануваат како резултат на полисемија и се развиваат според семантичките модели: платисемија, метонимија, синегдоха и метафора. *Плаџисемијаџа*, како способност на основните неизведени лексеми во својата основна номинативна реализација да именуваат два слични поими или референти, се среќава кај мал број придавки со значење *боја*. Притоа, треба да се споменат две работи: нагласеното издвојување на

одделни лексеми со т.н. специјализирана номинативна употреба само за живи суштества, па дури и за изразено диференцирање на референтите од типот човек : животно и изразената способност на одделни лексеми за номинативна деривација, односно платисемична реализација преку зборообразувачки средства и образувања од типот: *белец, белоглав, белогрив, белојерка, жолтиокос, жолтиолик, црвенокожец, црвенојерка, црнец. Метонимијата* сфатена како пренос на номинација од еден поим на друг заснован на соседство т.е. блискост ја среќаваме во три семантички реализации на три придавки од лексичко-семантичката група со значење *боја*: кај придавката *бел*: *бел леб, бело грозје, бело вино, бело лице*; кај придавката *црн*: *црн леб, црно брашно, црно вино, црно лице* и кај придавката *црвен*: *девојката е бела и црвена, имаше црвени очи од ѝлачење, црвени образи. Синедохиата* како семантичка промена индуцирана од архисемата ретко се среќава како семантички модел според кој се добиваат нови значења во рамките на лексичко-семантичката група со значење *боја*. Обележаноста според бојата како причина за ново секундарно значење ја среќаваме само во значенскиот систем на придавката *рус* каде што го среќаваме новото секундарно именување *рус човек*, издвоено според бледожолтата боја на косата, брадата или мустаците кои се предизвикувачи на преносот на номинација од делот на човекот во целина. За лексичко-семантичката група со значење *боја метафората* претставува главно и основно лексичко средство преку кое се развива и се збогатува со нови лексички единици. Метафорично изразената сличност меѓу поимот и неговиот јазичен идентификатор е на границата до апсолутност, таа е толку очигледна, впечатлива и изразена во доволна мера за да предизвика апсолутна реална идентификација и прецизна јазична номинација. Метафоричните асоцијации според елементот боја создаваат: *именки* како називи за боја или нијанса на боја кои претставуваат примери за типична адјективизација на едно од значењата во процесот на секундарна номинација мотивиран од метафоричниот развој на семата што ја означува бојата од основната семантичка содржина (*аквамарин, бакам, бордо, кана, резеда, ѝиркиз*) и *придавки* како називи за боја или нијанса на боја кои претставуваат описни придавки или описни варијанти на материјални и односни придавки, кои секундарното метафорично значење го развиваат како резултат на вторична семантичка мотивација и вторична секундарна номинација (*костенлив, лилав, маслинеси, ѝејелав, златен, ѝесочен, смарагден, килибарен, огнен, ѝорфирен, чоколаден*). Бојата како доминантна

сема од основната семантичка содржина на лексемите што именуваат и означуваат бои може да послужи како основа за продуцирање нови секундарни семантички реализации по пат на метафорични асоцијации. Притоа, забележлива е склоноста за метафоризација на секундарните значења на придавките кои означуваат темни бои, а карактеристика претставува фактот што новата секундарна номинација станува особина на човекот (*мрко лице, сур њоџлед*).

Синонимијата претставува карактеристична парадигматска појава за лексичко-семантичката група со значење *боја*. Меѓу лексемите што именуваат и означуваат бои разликуваме апсолутни, идентични синоними и релативни, делумни синоними, односно лексемите со значење *боја* образуваат синонимиски низи и синонимиски редови. Апсолутните синоними доаѓаат од различни јазици и имаат паралелна употреба со помала или поголема литературнојазична, дијалектна или термилошка застапеност или се јавуваат како креативни творби добиени со искористување на моделите на семантичко варирање. Забележавме присуство на номинативни апсолутни синоними (*браон – кафеав/кафен, виолејџов/виолејџен – морав, кара – црн, кармин – крмуз, син – модар*), секундарни апсолутни синоними (*индиџо – чивии, њорфирен – њурџурен, сребрен – срмен*), номинативни апсолутни синоними меѓу истокоренските лексеми кои се реализираат како дублетни придавски форми (*ален – алов, беж – бежов, виолејџов – виолејџен, вран – вранесџ, кафеав – кафен, сед – седав*) или како придавки на субјективна оценка (*беликав – беличок – белузлав, зеленикав – зеленичок – зеленушкав, злајџесџ – злајџникав, сребреникав – сребресџ, црвеникав – црвенузлав – црвенушкав*).

Лексемите со значење *боја* многу често стапуваат во однос на релативна синонимија и образуваат синонимиски редови. Номинативните релативни синоними се јавуваат како градациски синоними (*бел – беликав – беличок – белузлав, зелен – зеленикав – зеленичок – зеленушкав, модар – модрикав, црвен – црвеникав – црвенузлав – црвенушкав*) и како синоними маркирани во однос на сферата на употреба (*блед – бледен, виолејџов – виолејџен – морав – џемјануџав – џемјануџен, зеленикав – зеленичок – зеленушкав – зеленкав, лила – лилав, лис – лисесџ, џембен – џембе – џембелија*). Лексемите со значење *боја* стапуваат во однос на релативна синонимија и со своите секундарни значења. Секундарната релативна синонимија се остварува меѓу секундарните значења на лексемите (*восочен – зардечал – злајџен – килибарен – лимонов –*

ѿорѿокалов – сламен, маслинен – резеда – смараѿден, бадемов – бронзен – косѿиенов – крем – махаѿони – ѿесочен – сеѿија – чоколаден – шамѿань) и меѓу основните, номинативни значења на едни лексеми и секундарните значења на други лексеми (*оранж – ѿорѿокалов, ѿурѿур – ѿорѿирен, сив – оловен – ѿеѿелав, улѿирамарин – лазур – лазурен*).

Антонимијата претставува маргинална парадигматска појава за лексичко-семантичката група со значење *боја*. Меѓу лексемите што именуваат и означуваат бои откривме само еден прав антонимски пар претставен преку придавките *бел* и *црн*. Овие антоними ги дефинираме како нестепенувани (неградациски) бидејќи антонимиската врска ја воспоставуваат според признакот *ѿприсусѿиво/оѿисусѿиво на боја*. Во семантичкиот простор на боите овие лексеми немаат апсолутна вредност иако се сфаќаат како спротивни точки на една оградена и именувана целина, во него постојат уште многу реални сродни точки кои именуваат поими што се значенски повеќе или помалку блиски до едната или до другата спротивна точка и го претставуваат спектарот на боите со сите светли и темни нијанси и премини кон белата или кон црната боја. Однос на неправна антонимија воспоставуваат сите лексеми со средна вредност сместени на оската меѓу ахроматските бои *бела* и *црна* и секундарните значења на двете посебни лексеми *свеѿол* и *ѿемен*. Нивното присуство во рамките на оваа група се должи на метонимиските реализации што ги остваруваат и со кои се доближуваат до значењата на правите антоними *бел* и *црн*. Поврзувањето во неправна антонимиска двојка произлегува од колективната експресија и општото сфаќање за делумна идентификација со белата и со црната боја од типот: *свеѿла облека – ѿемна облека; свеѿла коса – ѿемна коса; свеѿло лице – ѿемно лице; свеѿли облаци – ѿемни облаци*. Неправиот антонимски пар *свеѿол – ѿемен* преку спротивставувањето на своите семантички содржини пројавува градијација и го манифестира признакот *значѿиѿелна* или *максимална засѿаѿеносѿи/незначѿиѿелна* или *минимална засѿаѿеносѿи* на својството (бојата). На тој начин значенски се оддалечува од антонимиската матрица која послужила како основа за негово создавање и самиот станувајќи антонимиска матрица според која во системот на боите можеме да издвоиме множество од антонимски низи во чија основа лежи сопоставувањето светла – темна нијанса, на пример: *оѿвореножолѿи/свеѿложолѿи – жолѿи – зайвореножолѿи/ѿемножолѿи; азурен, аквамарин, ѿиркиз/ѿиркизен – син, модар – индиѿо, лазур/лазурен, ѿеѿеѿи, улѿирамарин, чивѿиѿ;*

бледозелен - нежнозелен - ојворенозелен/свејлозелен – зелен – зајворенозелен/темнозелен.

Хомонимијата е втората маргинална парадигматска појава што се однесува на лексичко-семантичката група со значење *боја*, несвојствена за нејзиното постоење во рамките на лексичкиот систем. Единствената хомонимиска двојка ѝ припаѓа на групата делумни хомоними. Однос на хомонимија остваруваат првото основно значење на *џемен*¹ (*џемена коска, џемена џовршина*) и второто секундарно значење на *џемен*² кое претставува значење добиено по пат на метонимија (*џемен фусџан, џемна облека, џемни облаци*).

На крајот само можеме да констатираме дека спектарот на боите поседува мноштво од лексеми за именување бои и нијанси на бои и се одликува со присуство на совршена прецизност во именувањата на поимите според локалната боја на конкретно изделени прототипови од реалноста и препознатлива доминантна сема во улога на јазичен идентификатор на именуваната боја или нијанса на боја. Оваа лексичка група е речиси совршен пример за компатибилноста на двете семантички теории (теоријата на прототипот и компонентијално-семантичката анализа) во објаснувањето и дефинирањето на значенските системи на лексемите на ниво на основната семантичка реализација.

ЛИТЕРАТУРА

- Аргировски, М. (1998). *Грцизмиџе во македонскиот јазик*. Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков“.
- Бандиловска-Ралповска, Е. (2008). Обид за семантичко претставување на лексичко-семантичката група со архисема „боја“ во македонскиот јазик. *Македонски јазик, LVIII-LIX*, 195-206, Скопје.
- Бандиловска-Ралповска, Е. (2011). Парадигматските односи кај описните придавки во македонскиот јазик. Докторска дисертација, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје.
- Велева, С. (1993). Боите како продуктивни зборообразувачки основи. *Прв научен собир на млади македонистиџи*, 15-22, Скопје.

- Велковска, С. (2008). Антонимијата во народната поезија. *Литературен збор*, 4-6, 9-21, Скопје.
- Гортан-Премк, Д. (1997). *Полисемија и организација лексичког сисџема у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић, Р. (2001). *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику (иџворбена и семантичка анализа)*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јашар-Настева, О. (1984). Лексичко-семантичкиот потсистем на бои во современиот македонски јазик. *Прилози*, VI/2, 59-75, Скопје: МАНУ.
- Јашар-Настева, О. (2001). *Турскиџе лексички елементи во македонскиот јазик*. Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков“.
- Конески, К. (2003). *Зборообразувањето во современиот македонски јазик*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Марков, Б. (1988). *Образување на придавкиџе во македонскиот јазик*. Скопје: Огледало.
- Речник на македонскиот јазик со српскохрватски џолкувања Р-Ш*. (1994). Скопје: Детска радост.
- Škok, P. (1971-1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.
- Станковска, Љ. (1970). Застапеноста на називите за боите во македонската топонимија. *Македонски јазик*, XXI, 107-122, Скопје.
- Толковен речник на македонскиот јазик, џом 1-5*. (2003-2011). Скопје: ИМЈ „Крсте Мисирков“.
- Šarić, Lj. (2007). *Antonimija u hrvatskome jeziku: semantički, tvorbeni i sintaksički opis*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Škaljić, A. (1965). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svetlost.

RESUME

Le spectre de couleurs dispose d'une multitude de lexèmes qui permettent d'identifier les couleurs et les nuances de couleurs et se caractérise par la présence d'une précision parfaite au niveau des dénominations des notions conformément à la couleur locale de prototypes concrets qui présentent une différence par rapport à la réalité, ainsi qu'une sème dominante et reconnaissable dans le rôle d'identificateur linguistique de la couleur ou de la nuance de couleur désignée. Ce groupe lexical est un exemple presque parfait de la compatibilité des deux théories sémantiques (la théorie du prototype et l'analyse componentielle et sémantique) dans l'explication et la définition des systèmes significatifs de lexèmes qui désignent la « couleur » au niveau de la réalisation sémantique de base.

Александра Ѓуркова

811.163.1'367:[091:003.349.8

РЕЧЕНИЦИТЕ СО ДИРЕКТЕН И ИНДИРЕКТЕН ГОВОР ВО МАКЕДОНСКИТЕ ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИ РАКОПИСИ

Апстракт: Тема на оваа статија претставува синтаксичката структура на речениците кои содржат директен, односно индиректен говор, и тоа врз материјал од македонските црковнословенски ракописи. Првенствено во фокусот се декларативните зависносложени реченици и сврзниците што се најчесто присутни во нив (њако, како и да). Освен тоа, се разгледуваат и речениците со директен говор воведен со сврзникот *њако*, за што во стручната литература (Večerka 2002, Grickat 1975) е изразено мислењето дека основен импулс за оваа конструкција може да се бара во употребата на грчкото *ὅτι-recitativum*. Сврзникот во ваква позиција всушност, нема вистинска сврзувачка функција. Во рамките на проучувањето на т.н. 'полудиректен говор' не треба да се занемари и факторот на билингвизам и јазичниот контакт меѓу грчкиот и (црковно) словенскиот, и тоа на книжевно и на говорно ниво, ситуација што придонела за позајмување и за калкирање на различни синтаксички конструкции.

Клучни зборови: директен говор, декларативни зависносложени реченици, црковнословенски ракописи.

Проучувањето на директниот и индиректниот говор е тесно поврзано со декларативните зависносложени реченици. Пренесувањето на туѓ говор или предвидувањето на туѓиот или на сопствениот исказ во други околности претставува оформување на вистинска декларативна зависносложена реченица со употреба на лексика на говорна дејност како воведна лексика. Со оглед на тоа дека зависната дел-реченица во рамките на декларативната реченица има именски карактер, може да се каже дека во рамките на декларативните зависносложени реченици споменатиот тип реченици имаат функција на директен објект во однос на главната дел-реченица.

Што се однесува генерално на декларативните зависносложени реченици во доменот на синтаксата од синхрониски аспект, треба да се каже дека во нивни рамки се разликуваат декларативните реченици воведени со сврзници од типот **дека**, **оти** и **како**, и оние што се воведени со сврзникот **да**, за кои е карактеристична нивната модалност по која се разликуваат од претходно споменатите. Со оглед на ова, во рамки на декларативните реченици може да се издвојат: декларативни со зависна расказна, со зависна прашална и со зависна оптативна или императивна реченица. Во врска со терминологијата за овој тип реченици, треба да се одбележи дека во стручната литература тие се именувани и како објаснувачки, содржински, интензионални (развивачки), дополнителни (комплементарни), именски, комплетивни и сл. Терминот декларативни (исказни) се употребува по традиција во македонската граматика, иако не одговара целосно на сите зависносложени реченици во коишто зависната ја развива содржината на оној дел од главната дел-реченица на кој се однесува. Некои автори во нивната анализа тргнуваат од функцијата на зависната наспрема главната реченица и ги разгледуваат во рамките на одделни типови зависносложени реченици: субјектни, објектни итн.: на пример кај П. Олтеану 1974; кај Е. Дограмаџиева 1993. Слабата страна на класификациите од овој тип се состои во тоа што не се добива претстава за декларативните реченици како целина, а и во рамките на одделните типови се јавуваат и одредени видови релативни реченици. Сепак, поголем број автори што се занимаваат со различни јазици ги третираат декларативните како една група реченици (Ј. Бауер 1960; В. Барнетова и др. 1979; Ј. Маслов 1981; и др.).

Во спроведувањето на анализата на вистинските декларативни реченици, кои всушност претставуваат индиректен говор, се земаат предвид речениците со сврзниците **њ**ко и **да**, додека во рамките на обработката на директниот говор треба да се опфати појавата на воведување директен говор со сврзник, што на пример од Вечерка (2002: 241) е именувано и како *oratio semirecta* или „**полудиректен говор**“ којшто е карактеристичен по тоа што од една страна е синтаксички зависен од главната дел-реченица и од контекстот, а од друга страна е независен со оглед на тоа што граматичкото лице и глаголското време не се менуваат. Значи, се работи за поставување на сврзникот пред реченицата која содржи директен говор: позиција во која сврзникот нема сврзувачка функција, туку е само формално употребен.

(12) и β<ο>γοϋ χ<ο>τ<ι>β<ο>υ ρ<ι>σκοϋσιτι αβρααμα αψε ιματ<ι> λοβ<ο>β<ο>υ κ<α>τ β<ο>γοϋ ρεϋ<ε> εμοϋ· **ιακο** ποι<νι> ε<ν> ε<ν>ινοϋ ω̄ γορ<ι> γορ<ι>τ<ι>, ι <α>κολι <σ>β<ι>ρ<ι>να <σ>βοε<ν>ο <ι>σαα<κ>α ρα<νι> λοβ<ο>β<ο>υ μοϋ· -εἶπε τον: **ὅτι** σύρε εἰς ἕνα βουνὸν ἐπάνω, καὶ σφάξε τον υἱόν σου τὸν Ἰσαάκ διὰ τὴν ἀγάπην μου: 148v25Krn

(13) сходници же рекоше еи, **ιαко** намъ потребно ес<т>ь пріѣти градъ сзи · тзѹю положи нѣѹто знаменіе на дѡмъ твои· да не ѹто постраждеши зло· - εἶπαν τὰ παληκάρια, **ὅτι** ἡμεῖς ἀνάγκη εἶναι νὰ πάρωμεν τὸ κάστρον αὐτό: μόνον βάλε τίποτε σημάδι εἰς τὸ σπῆτί σου 31v26Krn.

Употребата на сврзникот **ὅτι** со директен говор во грчкиот доаѓа оттаму што дотогашните форми на индиректниот говор во класичниот грчки со оптатив или со конструкцијата акузатив, односно номинатив со инфинитив, станале невообичаени за народниот говор, така што не само што наместо оптатив почнува да се употребува индикативот, туку се практикува и директно надоврзување на директниот говор кон сврзникот. Ваквото надоврзување почнало да се употребува како надополнување кон глаголите на зборување и глаголите на мисловна/интелектуална дејност. Ова т.н. **ὅτι-recitativum** најчесто се среќава во евангелијата според Јован и Матеј, а помалку кај Лука и Марко (според Блас и Дебрунер, 1959: 299). Во црковнословенскиот оваа конструкција навлегла преку грчкиот и станала вообичаена, така што на некои места може да се сретне сврзникот и покрај тоа што во грчкиот не стои сврзник пред пренесениот туѓ говор, како во примерот (1). Вечерка (1993: 403) во врска со ова посочува дека непосредниот импулс за овој преоден тип го дал грчкиот, но наведува и дека непостоењето на остра граница меѓу директниот и индиректниот говор веројатно одговара на „прасловенскиот и постариот словенски начин на изразување“. Во врска со различните мислења произлезени од научните проучувања треба да се споменат и истражувањата на И. Грицкат (1975: 147) којашто истакнува дека со оглед на сличната појава кај латинското *quia*, оваа појава таа ја интерпретира како индоевропска, со тоа што **ὅτι-recitativum** се толкува како извик со кој треба да се сврти вниманието кон она што натаму се изнесува во текстот како лат. *esse*, црсл. **се**, фр. *voici*. Пенкова (1964: 260,261) пак, посочува дека клишираната употреба на **ιαко** во ракописите-преводи на евангелијата придонела за губење на старата семантика на морфемата, така што **ιαко** добило прозодичен белег, односно има „писмено-формална“ употреба. Во таа смисла, оваа авторка ја исклучува можноста за самостојно развивање на **ιαко** како извик во црковнословенскиот. Во секој случај, прилично е веројатно дека **ιαко** не бил издиференциран како сврзник во својата декларативна

сврзувачка функција и уште содржел траги од своето потекло како извик, како и тоа дека синтаксичката форма на директен говор како зависна реченица сè уште не била целосно оформена.

Во овој дел што се однесува на директниот говор треба да се спомене и изолираната појава на **еже** во функција на воведување на директен говор, како на пример: (14) *ѿкоже повелѣ и свѣѣты павель апѡστοль· еже всакъ ѹловѣкъ скорь въ слышани· и касны въ глаголѣхъ· - ὀρίζει καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος: ἔστω δὲ πᾶς ἄνθρωπος ταχὺς εἰς τὸ ἀκοῦσαι, καὶ βραδὺς εἰς τὸ λαλῆσαι. 93r6Krn*

Во ваква позиција **еже** нема соодветник во грчкиот каде што има директно пренесување на туѓиот говор, во кој стои императивна форма, додека во преводот глаголот е всушност испуштен, а со оглед на тоа дека се работи за императив од помошниот глагол, во преводот се чувствува како елизија на глагол-копула.

Во овие рамки треба да се направи осврт и кон декларативните реченици со сврзникот **да**, нивниот модален карактер, и нивното поврзување со лексика на говорна дејност што ги доближува до вистинските декларативни зависносложени реченици. Вечерка (1993: 401) во своите истражувања за тоа како да се третираат речениците со **да** покрај глаголите од типот- повелѣти, рѣши, молити, го изнесува заклучокот дека **да** со презентот гради една перифрастична глаголска форма со оптативно значење и во текот на јазичниот развој кај еден дел од словенскиот свет таа почнала да се чувствува како граматички сигнал за индиректен говор. Во врска со ова интересно е да се спомене јукстапозицијата на две реченици од коишто втората е императивна во трето лице, и улогата што ја имала оваа поврзаност на речениците за развој на зависна дел-реченица; на пример: (15) и *речѣ» вогъз да бждетъ свѣтъ и бзѣктъ свѣтъ· - καὶ εἶπεν ὁ θεὸς Γενηθήτω φῶς. καὶ ἐγένετο φῶς. Gn1,3 Grig* – од грчкиот може да се види дека се работи за директен говор, но со оглед на тоа дека во преводот е употребена форма на трето лице еднина со **да** во значење на императив, односно на оптатив, може да се каже дека во ваква позиција **да** може да добие сврзувачка функција за декларативна реченица. Како уште еден пример за воведување на директен говор со **ѿко** на реченица што содржи императивна *да*-форма може да се наведе следниов: (16) *разгнѣвав се же маѣимѣанъ даскътъ ѡсоудѣниѣ ино ѿко да оумреть мѣемь 59r12Stan.*

Во овој контекст, може да се спомене уште еден пример на воведување директен говор со **ѿко** во којшто зависната дел-реченица се воведува со прашален сврзувачки збор: (17) *книжници и*

φάρισενε **сзтворише сзвѣтъ** мѣждѧ собою **ѡко**, кто ли бѣ седитѣ или ѡстъ сз христовѣмѣ **да** есѣтъ ѿ сзѡмища надворѣ. -οἱ γραμματεῖς καὶ φαρισαῖοι ἔκαμαν συμφωνίαν εἰς τὸ μέσον τοὺς **ὅτι** εἴτις συντύχη ἢ φάγη με τὸν Χριστόν, **νᾶ** ἦναι ἀλοσυνάγωγος. 59v3Km.

Овие примери покажуваат дека употребата на **ѡко-recitativum** е присутна кај декларативни реченици во чиј состав се среќаваат различни зависни дел-реченици; тие може да бидат зависни исказни, зависнопрашални или зависни императивни, односно оптативни реченици.

Кога го имаме предвид директниот говор во црковнословенскиот тука треба да се разгледа и прашањето за интерпункцијата во црковнословенскиот. Познато е дека не е возможно целосно да се проучуваат интонациските линии во реченичната реализација и позициите на паузите во текстот. Од ова произлегува и дека семантичката интерпретација на реченицата може во некои ситуации да биде хипотетична затоа што нема можност да се провери функционирањето на речениците во разни контексти. Значи, непостоењето на строго утврдени интерпункциски правила придонесува да биде отежнато определувањето на типовите реченици, па затоа проверката со грчкиот оригинал на текстот, онаму каде што е можно, може да ја донесе точната информација доколку има некои сомневања. Од она што може да се види според ракописите, во Вранешничкиот апостол (Конески Бл. 1956: 14) паузата се обележува со знак составен од две точки. Всушност, од изборот на ракописи, во Крнинскиот дамаскин се употребени и запирка и точка во интерпункцијата, како и точка и запирка за обележување на прашање по примерот на грчкиот, како и во изданието на паренезисот (Papaenesis, 1984). Во врска со употребата на точката Вечерка (1996: 21,22) забележува дека нејзината употреба генерално треба да го олесни читањето на текстовите со оглед на употребата на слеано пишување, и дека таа се употребува и на места каде што треба да се обрне внимание на изговорот или да се истакне некој топоним, антропоним или некој друг елемент во текстот. Неизбежно е дека споредбата со грчките предлошки во врска со прашањето за интерпункцијата претставува важен елемент во проучувањето на т.н. зависен директен говор. Како што може да се види од наведените примери во поголем дел црковнословенскиот превод одговара на грчкиот оригинал, иако се разбира има и места кај коишто текстовите не се секогаш истоветни.

Како заклучок во врска со оваа синтаксичка форма може да се каже дека употребата на **ѡко** во ваква позиција се јавува под

влијание на грчкиот, но присутно е и таму каде што во грчкиот не стои **ὅτι-recitativum**. Како што одбележува Р. Вечерка (1993: 404) непостоењето на цврста синтаксичка структура, односно израз на пренесување туѓ говор како зависна дел-реченица давало подлога во црковнословенскиот за прифаќање на оваа конструкција од грчкиот, иако не се работи само за механичко пренесување или имитирање. Вечерка (ibid.) констатира дека една ваква репродукција на исказ што е извршен во друга ситуација може да се смета за пожив израз, но помалку интелектуален, значи како нешто што е особеност на говорениот јазик. Во овој контекст, може да се направи и паралела во смисла на евентуалното потекло на самата форма на изразување – како нешто што веројатно било повеќе присутно во говорениот јазик, бидејќи е повеќе модално маркирана и неформална, а со оглед на тоа што станува збор за период во којшто билингвалноста и диглосијата биле присутни и создавале услови за јазична интерференција, би можело да се претпостави дека има и испреплетување на ваквиот начин на искажување, односно пренесување на туѓиот говор од говорениот јазик во книжевниот израз. Генерално гледано, може да се каже дека оваа појава е стилска карактеристика на говорениот јазик.

Наспрема воведувањето на директниот говор со сврзник, стојат вистинските декларативни зависнословени реченици, т.е. оние реченици кои најчесто се врзуваат за лексика на говорна дејност, зависните исказни реченици. Како примери може да се наведат следниве реченици воведени со сврзниците **ЈАКО** и **КАКО**:

(18) **п**овѣдаша же **ѐ**моу **ЈАКО** **к**соуꙋсь на зарѣнинь **м**ымохѡдитъ· -ἀλήγειλαν δὲ αὐτῶ, **ὅ**τι Ἰησοῦς ὁ Ναζωραῖος παρέρχεται L18,37 Rad

(19) тѣї во извѣсти глагола **ЈАКО** възносн се смѣрет са· -λέγων ὅτι πᾶς ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται: 77v26Zag

(20) шедь же въ египеть и проꙋроꙋствова **ЈАКО** подꙋбаѣтъ потрасти са и доломъ их 208r6Stan

проꙋроꙋстѣвова ѡ немъ **ЈАКО** хоцетъ за хꙋрѣста мжꙋчєнъ быти 124r18Stan

(21) и ты глаголеши неꙋзстиваа· **ЈАКО** нѣсѣтъ въ рѣцѣ бꙋжїи животь ꙋловѣкѣ· -καὶ ἐσὺ λέγεις... **ὅ**τι δὲν εἶναι εἰς τὸ χέρι τοῦ θεοῦ ἢ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου; 45v12Krn

(22) боꙋꙋꙋ речꙋе и вамъ повелѣ **ЈАКО** хоцете да ѡживете· -ὀρίζει, **ὅ**τι μέλλετε νὰ ἀναζήσετε 107v23Krn

(23) їѡсифе рци нам **КАКО** ѿ сꙋветїх юже прѣнєль єси дѣвѣꙋ непраздноꙋ приводиши въ вїѡлеємъ 93d25Vtš

(24) и сѝ мноґою нѣждѣю, исповѣда **КАКО** сѝтвори на ѡного оубоґаґо толикыѣ мнѣлоґстинѣ• -ὁμολόγησε **πῶς** ἔκαμεν εἰς ἐκεῖνον τὸν πτωχὸν τὴν τόσην ἔλεημοσύνην: 248r1Krn

Во продолжение треба да се спомене и тоа дека се среќава употреба на двата сврзника еден до друг. Всушност, се работи за редундантна употреба на еден од сврзниците. Има и случаи кога се работи за пренесување на директен говор, но и такви каде што има вистински индиректен говор. Примери:

(25) и пришьд въ назарѣтъ помишляше въ себѣ ѹюдо оґдѣвляѣ се **ЈАКО КАКО** иже въ вишнихъ непостижимы иже ѿ дѣви раждаѣт се• 75b10Vtš

(26) и зрѣше помышлѣѣ сежѣѣ **ЈАКО КАКО** полоґуишѣ наследникѣ братна моя 125r13Stan

(27) јакоже глаголетъ тамо въ еґаґґеліѣ свѣтѣмъ• **ЈАКО КАКО** господь повелѣ единомуґ бѣсоґ да изыдет ѿ ѹловѣка -λέγει ἐκεῖ εἰς τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον, **ὅτι πῶς** ὁ κύριος ἐπρόσταξε 133r6Krn

(28) сыреґ прѣжде прѣѡбраженіа христоґс глаголаше **ЈАКО КАКО** хошет оґмрзтвѣти се ѿ евреи• -πρὶν μεταμορφωθῆ ὁ Χριστός, ἔλεγεν, **ὅτι πῶς** μέλλει νὰ φανεῦθῆ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους: 142v15Krn

Ова се фактички случаите кои стојат на премиот меѓу вистинските декларативни реченици со зависна исказна реченица во својот состав, и пренесувањето на директниот говор со сврзник **јако-recitativum**. Овие примери всушност уште еднаш покажуваат дека кај овој тип реченици не може децидно да се разграничи оформеноста на речениците што содржат директен, односно индиректен говор, односно тие не биле целосно оформени во својата синтаксичка структура.

Проучувањето на оваа карактеристика на црковнословенската синтакса посочува на заклучокот дека во определени сегменти може да се утврди непотполна оформеност на синтаксичката структура и колебање во употребата на различни синтаксички форми.

ЛИТЕРАТУРА

- Грицкат Ирена, 1975: *Сѣудѣ из истѣорије срѣскохрвайскоѣ језика*, Народна библиотека СР Србије, Београд.
- Дограмаджиева Екатерина, 1968: *Структура на старобългарското сложно сѣчинено изречение*, БАН, София.
- Маслов С., 1981: *Грамматика болгарского языка*, „Высшая школа“, Москва.
- Минова-Ѓуркова Лилјана, 2000: *Синѣакса на македонскиоѣ сѣандарден јазик*, „Магор“, Скопје.
- Пенкова Пиринка, 1964: *Синтактични функции на старобългарското љко*, во: Известия на Института за български език кн. X, БАН, София.
- Barnetová V., Bličová-Křížková H., Leška O., Skoumalová Z., Straková V., 1979: *Русская Грамматика*, Academia Praha.
- Bauer Jaroslav, 1972: *Syntactica slavica*, Universita J.E. Purkyně, Brno.
- Bauer Jaroslav, 1960: *Vývoj českého souvětí*, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.
- Blass Friedrich, 1959: *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, bearbeitet von Dr. phil. Albert Debrunner, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Bubenik Vit, 2001: *Morphological and Syntactic Change in Medieval Greek and South Slavic Languages*, LINCOS Studies in Indo-European Linguistics 14, LINCOS Europa, Muenchen.
- Olteanu Pandelescu, 1974: *Sintaxa si stilul paleoslavei si slavonei*, Editura Stiintifica, Bucuresti.
- Paraenesis*, Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syres, 1-4 Band. 1984, 1986, 1987, 1988, edd. Bojkovsky, G.R. Aitzetmüller, in: Monumenta linguae slavicae XX, XXII (XX, 2), XXIV (XX, 3), XXVI (XX, 4), Freiburg i. Br.
- Ružička Rudolf, 1958: *Griechische Lehnntax im Altslavischen*, in: Zeitschrift für Slawistik III, 2-4, Akademie-Verlag, Berlin.
- Sandfeld Kr., 1930: *Linguistique balkanique*, Librairie C. Klincksieck, Paris.
- Trösterová Zdenka, 1976: *Spojovací výraz 5ko a jazykové prostrdky kompenzující jeho polyfunkčnost v staroruském hypotaktickém souvětí*, in: Slavia XLV 3, Praha.
- Večerka Radoslav, *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*: I. 1989 *Die lineare Satzorganisation*, II. 1993: *Die innere Satzstruktur*, III. 1996:

- Die Satztypen: Der einfach Satz*, IV. 2002: *Die Satztypen: Der zusammengesetzte Satz*, in: *Monumenta Linguae Slavicae* XXVII, XXXIV (XXVII,2), XXXVI (XXVII, 3), XLVI (XXVII, 4), Weiher - Freiburg i. Br.
- Večerka Radoslav, 1997: *The Influence of Greek on Old Church Slavonic*, in: *Byzantinoslavica* LVII (1997) 2, Prague.
- Vondrák Wenzel, 1912: *Altkirchenslavische Grammatik*, Weidmanische Buchhandlung, Berlin.

Речници:

- Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција* 1-10, 2000-2009, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ Скопје.
- Старославјанскиот словарь (по рукописям X-XI веков)* 1994, ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благова, „Русский язык“, Москва.

Direct and indirect Speech in Old Church Slavic Manuscripts

Summary

The main purpose of this paper is to explore the syntactic structure of sentences expressing direct and indirect speech in Old Church Slavic manuscripts of the Macedonian recension. Regarding this, the compound sentences containing completive clauses are in focus since those are the sentences in which indirect speech is being expressed. In this type of sentences the most frequent conjunctions are **ЈАКО**, **КАКО** and **ДА**. The compound sentences which contain direct speech introduced by the conjunction **ЈАКО** are being thoroughly analysed. According to the previous analyses known to us (Večerka 2002, Grickat 1975) the main impulse for this type of sentences is being registered in the use of Greek **ὅτι-recitativum**. This syntactic feature is also named as *voratio semirecta*“ by Večerka (2002) i.e. ‘half-direct’ speech. Although the basic influence in the forming of this construction is believed to stem from the Greek language, it is also plausible to consider the importance of the bilingualism as a reality of that time and the language contact of Greek and Slavic at a colloquial level which may have contributed to the use of a conjunction to introduce direct speech. It is actually a stylistic feature of the colloquial language and is characterised by an informal tone which is being transferred to the literary language.

As opposed to these sentences, there are examples of compound sentences containing completive clauses with indirect speech, which are mostly being

introduced by *verba dicendi* according to their semantics. There are also few interesting examples mentioned to illustrate the use of both **ЈАКО** and **КАКО** next to each other, as a construction which stands in between the sentences with direct speech and the sentences containing indirect speech. These examples might also suggest the fact that there is an ambiguity in the syntactic expression of these type of sentences in Old Church Slavic manuscripts.

Наталија Андријевска

811.163.1'373.422[091:003.349.8

ОБРАЗУВАЊАТА СО БЕЗ- ВО МАКЕДОНСКИТЕ ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИ РАКОПИСИ ОД АСПЕКТ НА АНТОНИМИЈАТА

Апстракт: Предмет на анализа претставуваат образувањата со префиксот без- во старите македонски ракописи ексцерпирани за проектот „Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција“. Некои од овие образувања можат да воспостават антонимен однос со мотивирачкиот збор, додека во одделни деривати префиксот не претставува реализација на антонимна вредност, туку тие се само во формална врска а не во семантички сооднос со зборовите што не го содржат префиксот без-. Посебна група претставуваат зборовите во кои префиксот без- означува отсуство, но соодветен облик без префикс не постои. Анализата потврдува дека префиксите не- и без- играат улога на синонимни зборообразувачки форманти.

Клучни зборови: антонимија, префикс без-, македонски црковнословенски ракописи.

Оваа статија се надоврзува на анализата на образувањата со не- во македонските црковнословенски ракописи разгледувани од аспект на антонимијата, при што беа утврдени повеќе различни односи на овие образувања и на соодветните мотивирачки лексеми без негацискиот префикс не- (сп. „Антонимијата и образувањата со не- во македонските црковнословенски ракописи“, Македонски јазик LXII, Скопје 2011, стр. 65–74). Префиксот не- е главното зборообразувачко средство за изразување и оформување на антонимниот однос во старословенскиот и во црковнословенскиот јазик. Префиксот без- можел да ја има таа улога многу поретко, што всушност може да се смета и како потврда на претпоставката на Мошињски (1982: 84) за развој и распространување на синтетичките образувања со префиксот без-, кои му биле туѓи на словенското зборообразување, најверојатно со помош и под влијание на грчкиот јазик од кој се преведувало, поточно на грчките префиксни деривати со alpha privativum. Како резултат на тоа,

префиксот *вез-*, иако не е така продуктивен како префиксот *не-*, сепак зема значајно учество во деривацијата на префиксните образувања, како и во префиксно-суфиксната деривација.

Од пошироката дефиниција на лексичко-семантичката категорија антонимија, која го отфрла формалното ограничување на антонимите како зборови со спротивно значење но со различен корен, т.е. без етимолошка поврзаност (Simeon I, 1969: 81), а како критериум за утврдување на антонимноста на лексичките единици го прифаќа принципот на семантичка спротивност, произлегува структурната поделба на антонимите во две групи (на пр. Новиков 1982: 251; Šipka 1998: 47–48; Драгићевиќ 2007: 283; Šarić 2007: 81): разнокоренски (каде што антонимниот однос се воспоставува преку различните корени на зборовите, на пр. *ззловьнз* – *добрьз*, *кзнижьнз* – *простз*) и истокоренски антоними (каде што антонимниот однос е резултат на употребата на различни зборообразувачки форманти – т.н. зборообразувачка антонимија, на пр. *ззловьнз* – *веззловьнз*, *кзнижьнз* – *вєскзнижьнз*). Оваа поделба допушта одредени префиксни образувања со *вез-* да се разгледуваат како антоними на соодветните лексеми што не го содржат овој префикс. Секако, образувањата со овој префикс стојат на различна семантичка оддалеченост од непрефиксираниите зборови, така што во многу случаи не претставуваат антоними на зборовите од основата, па за нив може да се претпостави самостојна деривација, не со префиксација на основниот збор, туку со префиксно-суфиксна деривација од предлошкиот израз со *вез* + генитивна форма од именката. На сите овие можности ќе биде посветено одделно внимание при анализата спроведена врз материјалот од македонските црковнословенски ракописи ексцерпирани за проектот „Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција“.

Меѓу зборообразувачките средства што овозможуваат изразување на негација на позитивната содржина на поимот, покрај масовно искористуваниот префикс *не-*, се употребува и префиксот *вез-*. Најнапред ќе ги претставиме случаите кога се воспоставува антонимен однос помеѓу образувањето без префикс и со префиксот *вез-*, а потоа ќе го задржиме нашето внимание на другите различни образувања во чија деривација зема учество овој префикс.

Со оглед на тоа што контрарната антонимија (контрарни се оние антоними што означуваат спротивни поими, но меѓу нив има преодни степени, т.е. среден член) наоѓа место првенствено и најчесто во рамките на разнокоренската антонимија (Кодухов 1987: 183), овде среќаваме најмногу примери од комплементарната

антонимија (комплементарни антоними се поими што во целост се одрекуваат еден со друг, а меѓу нив нема среден поим). На пример: *безвѣрънъ* 'безверен, неверен' – на дрѣвѣ повѣшени бывше и стръгани бывше пакы же прѣбывши безъ вѣда на гнѣвъ *БЕЗЪВѢРНЫХЪ* 311r4Stan; *безвѣстънъ* 'непознат, незнаен' – *БЕЗЪВѢСТНАА* и тайнаа прѣмъдрости ѡбилъ ми еси Ps50,8 Воп; *безименитъ* 'безимен, непознат' – прѣподѡбни сватитѣлю гѡсподни свѡщени мѡщеници и съ женами свѡтими именовани и *БЕЗЪИМЕННИ* мѡлите са 23r22Zag; *безлѡжавънъ* 'нелукав, чесен' – въ ѡвѣтѣхъ *БЕЗЪЛЖАВЕНЪ* ескты и въ вѣдѣнихъ простъ на всѣко дѣло прилежень и брати възлюбленъ лѡжавства не любить 165r12Les; *безлѡбивъ* 'безлѡбен, незлѡбив, добродушен' – тако намъ подѡбаеть архiereи прѣподѡбенъ и *БЕЗЪЗЛОБИВЪ* Нб7,26 Kap; *бесчлѡвѣчънъ* 'лош, нечовечен' – члѡвѣкъ соурѡвѣ и *БЕЗЪЧЛѡВѢЧУНЪ* 214r8Krn; *бесчмрътънъ* 'бесчртен, вечен' – понеже бѡгъ ѡ на чела не сѡтвори адама оумрѣти и истлѣти нь сѡтвори его *БЕСЧМРЪТНАА* и нечлѣннаа 25v10Krn; со терминологика употреба наспроти литургискиот термин сѣдѣльнъ 'седален (песнопение при кое може да се седи)', потврден во речникот на Миклошич, во анализираниот материјал се среќава поимот *бесѣдѣльнъ* 'акатист, неседален (песнопение при кое не смее да се седи)' – в свѡтѣхъ ѡ недѣла посѣта бѡбаеть слоужба *БЕСѢДѢЛНА* свѡтѣи бѡгородици 53r3Hud.

Понекогаш во јазикот може да постои и разнокоренски антоним (на пр. наспроти едно од значењата на зборот *книжънъ* – 'писмен, образован' – стојат придавките *бескнижънъ* и *простъ* со значењето 'неписмен, необразован'), но многу често истокоренското образување со *без-* е единствениот израз на антонимниот однос (на пр. во литературата се потврдува значењето на *врѣменънъ* 'навремен, погоден' наспроти едно од значењата на *безврѣменънъ* 'ненавремен, непогоден' документирано во анализираниот материјал во примерот ѡ мрѣтвѣхъ и нечистѣхъ мѡсли и вѣщи вѣдрѣжим са и постим са вси врѣма бѡ естъ постно всего грѣха и *БЕЗЪВРѢМЕНЪНЪ* пишѣ 34r11Vit; сп. Виноградова 1966: 201).

Во примерот *беспользно* 'бесполезно' – *бес* тѣхъ во пѣти *БЕСПОЛЕЗНО* comPs91,4 Воп – префиксот означува само одрекување на содржината на основниот збор, само укажува на отсуство, а не претставува реализација на антонимната вредност 'штетно'.

Во низа примери, пак, значењата на префиксираното и непрефиксираното образување не соодветствуваат едно на друго, односно тие не можат да се доведат во семантичка врска; овие зборови можат да се сопостават само на формално, зборообразувачко рамниште, додека на семантичко ниво не претставуваат антоними (сп. Turk 2004: 89). Кај повеќето од нив често може да се

претпостави самостојно образување на префиксно-суфиксен зборообразувачки начин, од предлошкиот израз со предлогот *без* + генитив од основната именка, бидејќи нивната семантика може да се изведе само преку предлошкиот израз. Така, самостоен развој на значењето, независен од постојното непрефиксирано образување, следиме во повеќе примери: *безрачынз* 'безобличен, грд' – *зви мнѣ чждо мое что створиль еси красна добротъ пауче съиънз чловѣчъ вестраштенъ* и *БЕЗРАЧЕНЪ* *явлѣши са и не ими видѣниѣ доброты* 76v3Zag, додека кај Миклошич е регистрирана придавката *зрачынз* со значењето 'видлив, јасен'; *безличынз* 'безобразен, бесрамен, непристоен' – *теѣ ѿко БЕЗЛИЧЕНЪ* и *безастъпенъ выж прѣкланѣж срѣдѣца и тѣлесѣ рѣцѣ ѿже шкврныѣ въздѣж* 48v10Dсн, за разлика од значењето на придавката *личынз*, во нашиот материјал потврдена само со значењето 'сличен', а кај Миклошич како паралела на грчкиот генитив *πρόσωλου*, како и со значењата 'сопствен' и 'убав' во примерот *личынъ и краснъ отроуче*; *безножынз* 'безног, безножен', *безржчынз* 'безрак, безрачен' – тако *есѣтъ* и *вз бога* не можеш да *речеши* *БЕЗРЖЧУНА* и *БЕЗНОЖНА* понеже *есѣтъство* *вожѣствное нѣсѣтъ* *чловѣколѣпно* 111v7Kгп, додека беспрефиксната придавка *ножынз* означува 'на/од ногата, што се однесува на ногата', а *ржчынз* го има значењето 'на/од раката, што се однесува на раката'; *безродынз* 'прост, неблагороден, кој е од долно потекло' – и *БЕЗРОДНА* *всемоу мируу и оучорена избра богуз и не сѣща да сѣща оупразнитъ* 1C1,28 Ohг, а придавката *родынз* според примерите дадени од Миклошич го има значењето 'што е во блиско крвно сродство со некогo'; *безжбынз* 'беззабен' – *подкобно и малое отроуче иматъ* *есѣтъстѣвное дѣиство* понеже не иматъ *жбы глаголюши его* *БЕЗЖБЫНЪ* и *немъ* *такови понѣже* *врѣмке* *еще нѣсѣтъ* *да иматъ жбы* 111г25Kгп не се спротивставува семантички на беспрефиксната придавка *жбынз* што се среќава со значење 'од заби' или 'на забите, забен'; *вѣстрашынз* 'бестрашен' – и *зѣбѣдѣ* и *бѣдѣ* *вънезапѣ вестоуденъ* и *БЕСТРАШЕНЪ* и *несмѣренъ* и *гнѣвливъ* и не имѣж *прѣдѣ* *очима ни страхѣ* *ни сѣда хотѣщаго быти* 5г6Les означува отсуство 'кој не чувствува страв' и не може да се поврзе со значењето на *страшынз* 'кој предизвикува страв'.

Освен овие, и зборовите што добиваат специјализирана и термилошка употреба по значењето не се спротивставуваат на образувањата без префиксот *без*–: *безглавынз* 'безглав, акефал (еретици, припадници кон секта, наречени така по тоа што се одрекле од својот патријарх, глава)' – *шждисте неосторниа и евѣтоуха и дншскора савелина и савирона* *БЕЗГЛАВНАГО* *иѣже заблѣжденниа избавити са* *намъ* 168г8Hлud; *безмлъбство* 'незборување, молк, молчење' – *швѣ* *бш* *остави оѣтѣца и маѣтере а дроугын женѣ и чада а дроугын имѣниѣ надеждѣ*

– што ја нема во придавката *вечерњи*, која се јавува само како односна придавка со значењето 'што се однесува на вечер, вечерен'.

Модална нијанса може да се забележи уште кај неколку придавки што го привлекуваат интересот поради тоа што не означуваат отсуство на нешто, туку даваат значење на присуство на висок степен на квалитет, односно на квантитет на придружаната именка. Според Виноградова (1966: 193) можноста за развивање на вакво значење ја создаваат именките што лежат во основата на овие придавки, а кои, сами по себе, немаат значење на качество или оценка, туку служат за мерење на разни величини. Тоа се придавките: *везмѣрнъ* 'неизмерен, огромен, што не може да се измери' – *вожѣ ... призри съ высоты везмѣрнѣ* свој и ѡслыши плачь грѣшнаго раба своего 153v17Dĉn; *вѣ(с)цѣннъ* 'бесценет, што не може да се процени' – *продаетъ вѣсцѣннѣ* миро 145r9Zag, чија семантика на овој начин се доближува и се поклопува со значењето на непрефиксираната придавка *цѣннъ*; *вѣ(с)числнъ* 'безброен, неброен, огромен, што не може да се изброи' – *в сѣхъ бо домовѣхъ слава многа и богатство вѣчислнѣ* comPs111,3 Вон.

Интересен случај претставуваат истозначните придавки *вѣсрамнъ* и *вѣстоуднъ* 'бесрамен, безочен', чија семантика сосема се изедначува со значењето на непрефиксираните придавки *срамнъ* и *стоуднъ*, што исто така означуваат 'бесрамен, срамен'. Доближувањето на значењата на придавките *вѣстоуднъ* и *стоуднъ* Виноградова (1966: 195) го толкува преку повеќезначноста на именката *стоудъ*, која можела да има два значења: 'срам, срамота, бесчестие' и 'срамежливост, чувство на срам'. Придавката *стоуднъ* е во сооднос со првото значење на именката *стоудъ*, додека, пак, во основата на придавката *вѣстоуднъ* лежи второто значење на именката – 'кој нема чувство на срам, кој извршува бесрамни, непристојни дела'. Иста е причината и за изедначувањето на значењата на придавките *вѣсрамнъ* и *срамнъ*. Пр.: *да оубоавше са вѣстоуднѣ* и *вѣсрамнѣ* 66v26Les.

Одделно треба да се споменат образувањата кога отсуствува збор без префиксот *вѣз-*. Според мислењето на Турк (2004: 88) во некои деривати тоа се должи на потребата на јазикот за образување посебни изрази за ретките, помалку веројатните поими, а оној поим што е вообичаен не се реализира. На пример: *вѣздомнъ* 'бездомен' – *даждь ми странна сего ницаго вѣздомнаго* вѣчера распетаго ... да его погрѣвѣ яко самъ естъ 83v23Krn; *вѣ(с)чаднъ* 'бесчеден, бездетен' – *братъ его оумреть вѣзчеднѣ* 100v8Krn; *вѣсчадство* 'бесчедност, бездетност' –

мко>ли>тва коупно въздыханіе неплодства и **БЕСУЕДЬСТВА** ѿшакима и днны
 бо>гоприетніе и въ ѹши г<о>спод>ны вьніде и прозѣе плодъ живоноснъ 9b10Vtš.

Општо е прифатено дека меѓу префиксите не- и без- постои семантичка врска, така што во повеќе случаи тие играат улога на синонимни зборообразувачки форманти. За нивната семантичка еквивалентност сведочи и употребата на образувањата со без- или со не- во ист контекст во различни ракописи, како на пример: **БЕСѢДѢЛЪНЪ** и **НЕСѢДѢЛЪНЪ** – слоужба **БЕСѢДѢЛНА** с<в>а>тѣи бо<г>ороди<ц>и 53r3Hlud] слоужба **НЕСѢДѢЛНА** 110r2Zag, **БЕЗИСТЪЛѢНІЕ** и **НЕИСТЪЛѢНІЕ** – **ВЪ БЕЗЪИСТЪЛѢНІЕ** 1C15,42 Ohг] въ **НЕИСТЪЛѢНІЕ** Kap; **БЕЗРАЗУМЪНЪ** и **НЕРАЗУМЪНЪ** – **СКРЫХЪ ТАЛАНЪТЪ ДАНЪНЪ МИ ЯКО И БЕЗРАЗУМЕНЪ** се в зѣми погребохъ 85v25Bic] **НЕРАЗУМЕНЪ** 103v16Zag. Со оглед на фреквенцијата на употребата на овие образувања, најверојатно е да се претпостави дека, во многу случаи, образувањата со без- се изведени под влијание на оние со не- како повообичаени. Така, на пример, во анализираниот материјал **БЕЗЪРЪНЪ** се среќава само во три контексти за разлика од многу често употребуваната придавка **НЕЪРЪНЪ**, именката **БЕЗМИЛОСЪДІЕ** е документирана само во еден контекст наспрема поголемата фреквенција на **НЕМИЛОСЪДІЕ**, исто како и придавката **БЕЗРАЗУМЪНЪ** наспрема вообичаената употреба на образувањето **НЕРАЗУМЪНЪ**, материјалот дава само една потврда на **БЕСТЪЛѢНІЕ**, додека **НЕТЪЛѢНІЕ** се употребува во повеќе ракописи, а исто така само со по еден контекст се среќаваат **БЕСПОРОЧЪНЪ** и **БЕСПРАВЪДЪНЪ** наспрема поголемата фреквенција на паралелните образувања **НЕПОРОЧЪНЪ** и **НЕПРАВЪДЪНЪ**. Сите овие дублетни форми со не- и со без- не покажуваат разлики во семантиката.

На крајот би навеле неколку примери од кои се гледа улогата на образувањата со без- во исполнувањето на стилистичките барања на текстот. Со оглед на фактот што анализираните текстови се преводни, а не оригинални, во овој поглед е неоспорно влијанието на грчкиот оригинал, меѓутоа калкирањето на моделот укажува на одличното познавање на структурата на двата јазика од страна на словенските преведувачи и препишувачи како предуслов за висококвалитетниот превод. Споредбата со грчкиот текст го потврдува успешното пренесување на стилските карактеристики од оригиналот во преводот, односно преписот. Така, во одделни контексти моделот со без- е искористен како синонимно образување: **БЕЗИМѢНІЕ** 'безимотност, немаштија' и **НИЩЕТА** – отъ ѡнѡдоу **НИЩЕТА** и **БЕЗЪИМѢНІЕ** сѡмѣрѣаше егѹптѣнѡи пѣνία καὶ ἀνυπαρξία comPs77,48 Bon; **БЕЗМАТЕЖЪНЪ** 'безметежен, тих' и **ТИХЪ** – азъ тамо оупокожъ въ идеже всѣ **ТИХА** и **БЕЗМАТЕЖНА** 312v17Les; **БЕСЪЗНИЖЪНЪ** 'неписмен, неук' и **ПРОСТЪ** –

прочеε и ты вѣхου **БЕСЪКНИЖНИ** и прости ѱловѣцы ἀγράμματοι καὶ; ἰδιῶται 128v20Krn. Посебна стилска одлика за постигнување експресивност на изразот претставува паралелната употреба на истокоренски образувања во контекстот (со различно, спротивставено, но и со слично значење, т.н. параномазија, што во анализираниот материјал се остварува преку нижење зборови што се наоѓаат во етимолошка врска; сп. Simeon II, 1969: 24–25): беславънъ ’неславен‘ и бесчъстьнъ ’бесчесен, лишен од чест‘ во ист контекст со прославити и поучстити – яви се **БЕЗЪУЗСТЪНЪ** да его поузститъ яви се **БЕЗЪСЛАВЕНЪ** да его прославити ἄτιμοι νὰ τὸν τιμήσῃ ... ἄδοξοι νὰ τὸν δοξάσῃ 10v6Krn; бесчѣнънъ покрај мноγοцѣнънъ што се доближуваат по своето значење ’бесценет, многу ценет‘ – она же радоваше са изливажши **МНОГОЦѢННОЕ** миро он же[εε] тыщаше са продати **БЕСЦѢННАГО** τὸ πολύτιμον ... τὸν ἀτίμητον 163b13Orb; употреба на образувањето со без- во контекст со именката од основата следиме во примерите: радѿѿи са **НЕВѢСТО БЕЗНЕВѢСТНАА** χαίρε νύμφη ἀνύμφευτε 125b22Orb; иже хризмѣ смзишлз **ЦѢНЪ** тебе **БЕСЦѢННАГО** не оустраши са продати λογισάμενοι τιμὴν σὲ τὸν ἀτίμητον 124r22Šaf. Овде ќе ги споменеме и примерите што потврдуваат употреба на образување со и без префиксот без- во ист контекст: безгрѣшънъ ’безгрешен‘ наспроти грѣшънъ – едине **БЕЗГРѢШЪНЪ** мене ради **ГРѢШНАГО** и недостоинаго смрѣти прѣданъ быскѣ̄ анаμάρτητοί ... ἀμαρτωλοῦ 99r7Les; безистълѣние ’неизгнивање, негниење‘ наспроти истълѣние – сѣетъ бо са въ **ИСТЛѢНИЕ** възстаетъ въ **БЕЗВИСТЪЛѢНИЕ** ἐν φθορᾷ ... ἐν ἀφθαρσίᾳ 1C15,42 Ohr; безлѣтънъ ’вовременски, неограничен со време, вечен‘ наспроти лѣтънъ – ѿкоуѿдоу и кое ради вины цѣсаръ вѣчъныи и **БЕЗЛѢТНЫИ** възхотѣ родити се подѣ̄ лѣтѿмъ̄ и да имѣноует се **ЛѢТНЫИ** ἄχρονοι ... χρονικοί 29v5Krn.

Спроведената анализа го евидентира учеството на префиксот без- во зборообразувачката антонимија, при што во одредени случаи истокоренското образување со овој префикс претставува единствен израз на антонимниот однос. Антонимноста на значењето пак, од своја страна, може да се смета како потврда за префиксниот начин на деривација на тие образувања. Од друга страна, семантичките разлики и неможноста за изведување и објаснување на значењето на образувањето со префикс без- преку семантиката на образувањето без овој префикс упатува на самостојна деривација на префиксираниот дериват од предлошкиот израз со без + генитив од основната именка, односно на префиксно-суфиксен зборообразувачки начин. Споредбата со образувањата во чија деривација учествува негацискиот префикс не- го потврдува постоењето на аналогни, истозначни префиксни образувања со не- и со без-, што

укажува на нивната улога на синонимни зборообразувачки форманти.

ЛИТЕРАТУРА

- Андријевска Н., *Преводои на грчкојо привајивно алфа во сѝаријѝе македонски тексѝови*, Скопје 2003.
- Апресјан Ю. Д., *Лексическая семантика * Синонимические средства языка*, Москва 1974.
- Виноградова В. Н., „Образование отвлеченных существительных с приставками *не-* и *без-* в древнерусском языке XI–XIV вв.“, во: *Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка*, Москва 1964, стр. 218–244.
- Виноградова В. Н., „Прилагательные с отрицательными приставками *без-* и *не-* в древнерусском языке XI–XIV вв.“, во: *Лексикология и словообразование древнерусского языка*, Москва 1966, стр. 189–223.
- Драгићевић Р., *Лексикологија срѝског језика*, Београд 2007.
- Кодухов В. И., *Введение в языкознание*, Москва 1987.
- Макаријоска Л., Павлеска Б., „За антонимијата од историски аспект“, во: *Croatica et Slavica Iadertina*, III (2007), Zadar 2007, стр. 131–141.
- Мошински Л., „Способы перевода греческих словообразований с отрицательной *α-* в старославянской Супрасльской рукописи“, во: *Cyrellomethodianum VI, Thessalonique* 1982, стр. 81–97.
- Новиков Л. А., *Семантика русского языка*, Москва 1982.
- Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка*, I–III, Санктпетербургъ 1893–1903.
- Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, ред. Цейтлин Р. М., Вечерка Р., Благова Э., Москва 1994.
- Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*, Vindobonae 1862–1865.
- Simeon R., *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I. A–O, II. P–Ž, Zagreb 1969.
- Slovník jazyka staroslověnského*, гл. ред. Kurz J., Hauptová Z., I–IV, Praha 1966–1997.
- Turk M., „Neka odstupanja u antonimskoj simetriji u hrvatskom jeziku“, во: *Fluminensia*, god. 16 (2004) br. 1–2, стр. 87–94.

Šarić Lj., *Antonimija u hrvatskome jeziku: Semantički, tvorbeni i sintaktički opis*, Zagreb 2007.

Šipka D., *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad 1998.

При работата е користена картотеката на Одделението за историја на македонскиот јазик при Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје. Скратениците и симболите се употребени според прегледот даден во „Речникот на црковнословенскиот јазик од македонска редакција“, гл. уредник З. Рибарова, т. I. Вовед, $\bar{\alpha}$ – вџдџци, Скопје 2006, стр. 208–213.

Derivatives with вез- in the Macedonian Church Slavonic manuscripts in terms of antonymy

Summary

The analysis represents derivatives with prefix вез- in the old Macedonian manuscripts included in the „Dictionary of the Macedonian Recension of Church Slavonic“. There are derivatives with prefix вез- that may establish an antonymous relationship with the motivating word. In certain derivatives, because of independent semantic development of meaning, comes to the emergence of new lexical value that is not in proportion with the word without prefix вез- . Furthermore, there are words in which the prefix вез- indicates the absence, but adequate form without this prefix does not exist. The analysis confirms synonymous meaning of the prefixes вез- and не- .

Key words: antonymy, prefix вез- , Macedonian Church Slavonic manuscripts.

Мери Цубалевска

811.163.1'367.625:[091:003.349(497.7)]

ГЛАГОЛСКАТА ПРЕФИКСАЦИЈА ВО ВАТАШКИОТ МИНЕЈ

Апстракт: Ваташкиот минеј го карактеризираат индивидуални подновувања во областа на зборообразувањето што се однесуваат на преферирање, односно тенденција за поширока употреба на определени зборообразувачки форманти или на нивна паралелна употреба, како и на разновидности во однос на функцијата и на дистрибуцијата на определени префикси или суфикси. Анализата од зборообразувачки и од семантички аспект ја документира семантичката карактеристика на определени префикси, нијансите во значењето и пројавувањето на секундарни значења, односно полифункционалноста. Во Ваташкиот минеј особено е забележлива висока фреквенција на префиксите: *сз-*, *на-*, *о-*, *отз-*, *по-*, *при-*, *про-*, *прѣдз-*, што не значи дека и другите префикси не се добро застапени. Најголем број новообразувања забележуваме со префиксите *о-*, *прѣдз-*, *сз-*, *оу-*. Впечатлива е и употребата на бројни глаголи со два префикса. Како прв префикс најчесто се среќава *прѣдз-*. Евидентираваме и еден глагол со три префикса: *прѣдзоусзрѣтати*. Добро се потврдени и глаголите со првите префикси *про-*, *прѣ-*, *сз-*. Префиксот *прѣ-* како втор префикс најчесто служи за интензификација на значењето во согласност со барањата на химографскиот жанр. Зачестената употреба на префиксот *сз-* често е мотивирана од потребата да се означи содејство со некого, а најчесто со Бога: *сзстрадаати*, *свзсхвалити* и др. Ова значење кај префиксот *сз-* не е карактеристично само за неговата употреба како втор префикс, туку пошироко.

Клучни зборови: црковнословенски текстови, историско зборообразување, глагол, глаголска префиксација.

Ваташкиот минеј (препишан во 1453 година) припаѓа на групата празнични минеи со служби за големите црковни празници, како и за најпочитуваните светци, а за позначајните празнични денови се додадени паримии, синаксари и сл. Коегзистирањето на состави со различна жанровска припадност го прават текстот интересен за проучување од различни аспекти, а особено од лексички и од зборообразувачки аспект.

Ракописот со своите специфични лексички и зборообразувачки особености на своевиден начин ги збогатува сознанијата за лексичкиот фонд на црковнословенските ракописи, од македонско потекло. За него се карактеристични бројни индивидуални подновувања во областа на зборообразувањето што се однесуваат на преферирање, односно тенденција за поширока употреба на определени зборообразувачки форманти или на нивна паралелна употреба, како и разновидности во однос на функцијата и на дистрибуцијата на определени префикси или суфикси. Во центарот на нашето внимание стојат зборообразувачките особености на текстот, поточно нашето внимание го насочуваме кон еден дел од зборообразувачките префикси кај глаголите, бидејќи кај оваа зборовна група среќаваме голема разновидност.

Особено продуктивен и најкарактеристичен процес во зборообразувањето на глаголите е префиксацијата. Вацлав Вондрак обрнува внимание на зачестената употреба на зборови со префикси, понекогаш и на повеќе од еден. Тој смета дека тоа е една од најкарактеристичните особености во јазикот на св. Климент Охридски, која дури би можела да се користи и како средство за атрибуција (Вондрак В., 1903,4). Потврди за глаголска префиксација евидентираме уште во најстарите текстови од македонска редакција како што е на пр. Добромировото евангелие (Десподова 1982:58), а подоцна, се следи и во поновите, на пр. во Радомировиот псалтир каде што се наведува само еден пример на двојна префиксација, а почести се примерите во кои е извршена комбинација од префикс со партикулата *не-* (Макаријоска Л., 1997:110). Споредбата со останатите псалтирни текстови (Синајскиот, Погодиновиот, Болоњскиот и Дечанскиот), сепак документира зачестена употреба на префиксите кај глаголите (Макаријоска Л., 1997:110). Иако засилената продуктивност на префиксацијата се смета за подоцнежна новообразување кое во XV век е веќе уверливо засведочено, според погоре кажаното, сепак сметаме дека оваа појава доаѓа до израз многу порано. Зденка Рибарова смета дека репрефиксацијата со лексичка функција е позната уште од најстарите старословенски текстови, а тие образувања се почести во подоцнежните ракописи (Рибарова З., 1978:109).

Засилена продуктивност кај префиксирани глаголи евидентираме во помладите црковнословенски текстови, што се изразува со употребата на префиксирани форми за предавање на грчки непрефиксирани глаголски форми. Понова црта во македонските ракописи претставува појавата на глаголи со повеќе префикси.

Зачестената употреба на префиксирани лексеми, и употребата на повеќе префикси е битна одлика и на Климентовите химнографски дела (Поп-Атанасова С., 2003:99). И во Ваташкиот минеј е одразена засилената префиксација, уверливо засведочена во македонските ракописи.

Анализата на глаголската префиксација овозможува да се утврди фреквенцијата на одделни префикси, совпаѓањето, варирањето и отстапувањето од нивната употреба. Евидентни се случаите кога изборот на префиксот не е резултат на потребата да се изразат различни значења, туку префиксот се користи како стилистичко средство. Во Ваташкиот минеј се употребуваат сите префикси познати од старословенскиот ракописи. Тоа се следните: *вз-*, *взз-*, *до-*, *за-*, *из-*, *на-*, *надз-*, *о-*, *об-*, *отз-*, *по-*, *подз-*, *при-*, *про-*, *прѣ-*, *прѣдз-*, *раз-*, *сз-/сж-*, *оу-*. Единствено не е застапен префиксот *вз-*, кој се поврзува со моравската средина.

Во ракописот особено е забележлива висока фреквенција на префиксите: *сз-*, *на-*, *о-*, *отз-*, *по-*, *при-*, *про-*, *прѣдз-*, но и другите префикси се добро застапени.

Ќе наведеме примери за одделни префикси наведувајќи зборови кои спаѓаат меѓу поретките.

Префикс вз-: *взмладенствотовати* са 93b5, *взмжити* 88c28.

Префикс взз-/взс-: *вззгрзѣти* 183c24, *вззнегодовати* 1c3, 202b28, *взспоушати* 34d15, 186c22, 128a13, 138a19, 150b19, *вззбавити* 151c1, *вззоушати* 74b6, *взсклеветати* 180c12, *взсписовати* 225v7.

Префикс до-: *домзшлѣти* 112b4, *достаѣти* 15b24, *достигнѣти* 155d14 и др., *достизати* 216c22; 73c7.

Префикс за-: *заимовати* 139c21, *заклонити* 145r30, *записати* 225v4, *засмиѣти* 165c31.

Префикс из-/ис-: *извѣствовати* 131c25, 210c4, *издрѣшити* 120d28, *излюбити* 37a3, *измзждити* 95c9, 96c6, *изнашати* 53d17, *изнрѣти* 103b8, 74c10, *изоставити* 157b25 и др.

Префикс на-: *наврѣсти* 157b17, *наперити* 206b8, *написовати* 192c31, 122d9, *нарековати* 81a21, *нарадити* 145v32, *насловати* 54c29, *нашѣствовати* 131b3.

Префикс надз-: *надззnamenovati* 113d25

Префикс низз-: *низзлежати* 111b12, *низзлетѣти* 113a18, *низзпоуштити* 206b8, *низзоушѣти* 123b6.

Префикс о-: *обагзрити* 69c3 и др., *обагзрѣти* 87b13, *обљувати* 205b22, *обожати* 93b6 и др., *обожити* 76c20 и др., *обоушати* 169c23, *обоушѣвати* 39d5, 59a18, *оглзхнѣти* 176c 21, *огорѣшати* 42a30, *одебелѣвати* 98c16, *одебелѣти*

130b25, 87d22, одоушевити 188b8 и др., озарѣвати 28d3, окрзмити 55b20 и др., окржжати 43c29, оладинѣти 56c20), 22c13, оладѣти 167b16, 146b18, 169c29, омрачѣвати 128c12, опонти 27b28, опратати 220c28, 224a23, оросити 82d32 и др., орошати 109c25 и др., освѣщѣвати 152b24, ослаждати 27d 23, осоуѣтити 27b22, оцвисти 118d5, охоуѣдити 93d4.

Префикс об-: обржчѣвати 135c22, обзсѣнѣти 153c9, обеселити 223d16, 161c2, обострити 27a28, 100d4, оброшати 53b23, обрѣзовати 104a25, 106b11, обржчѣвати 135c22, обоуздати 180b27 и др.

Префикс отз-: отзлжчѣвати 97b2, отзсзлати 151a15, отзсѣкнѣти 221c7, отзбранити 165d2.

Префикс по-: повзтарати 110c10 и др., повзторити 199b18, 94c1, повѣдовати 168c11, пожинати 94b14 и др., попѣти 114a6, поржчѣвати 183d28, постѣпати 75c28, потрасовати 150b26, потржжити 32d32, пождати 104d16, 168a13.

Префикс подз-: подзкланѣти 170b13, подзнести 205a5, подзписати 105c 1, подзжигати 46c6, подзписовати 55a 19, подзсмивати сѧ 165b25.

Префикс при-: приѣдинѣти 207c19, примовати 150b15, прилѣтѣствовати 62c5, примирити сѧ 60d 22, приницати 90c29, 177c11, присваѣти 13c31, приреѣши 139d25, присзлати 161a32, притжпити 148b33, приатовати 218d19 и др.

Префикс про-: провѣдати 177b15, 17d12, 22b31, 133a12, провѣтити 208c10, прозарити 18d9, проварити 171d6, провидѣти 73c27 и др., провѣдѣти 101d19, 191c5, прокажати 173a6, 173a2, прописати 182c10 и др., прописовати 79a25, 9b21, просиѣвати 90c27, простирати 14d23, протѣщи 167b2, прочитати 128a29, 94c2.

Префикс прѣ-: прѣлжжати 138b31, прѣсвѣтъловати 171c27, прѣсзшати 40a12, прѣмзчѣвати 75d5, прѣборжити 203c14, 91b15, прѣхождати 197b24, прѣчржжати 225b24).

Префикс прѣдз-: прѣдзвидѣти 212c6, прѣдзглаголати 149d10, прѣдзграсти 107c14 и др., прѣдззѣвати 177b7, прѣдзписати 89d10, прѣдзповелѣвати 89d31, 35a8, прѣдзповелѣти 90b21, прѣдзпраздъновати 89d5 и др., прѣдзпраздънѣствовати 81d12, 86b10, прѣдзснѣти 178a12, прѣдзсзлати 216b23, прѣдзтицати 94b4, прѣдзѣвити 204c23.

Префикс прѣжде-: прѣждепастити 67c30.

Префикс раз-/рас-: разганѣти 228a25, распитати 88b31, растѣлѣвати 201c11, растагнѣти 165d14, 193a9.

Префикс сз-: сзборѣствовати 2b22, сзвеселити сѧ 64c23, сзгрѣѣти 122b11, сздѣловати 151a28, сздѣтелѣствовати 36c15, сзѣдинити 102b7 и др., сзжитовати 127b13, сзковати 192c16, сзкржжити 151b22, сзкржжити 108c15, 120b13, сзламлѣти 68d21, сзликovati 62c9 и др., сзматати 137c18,

сзписовати 153d1, сзпослоушьствовати 113c8, сзпраздъновати 66d23, сзпротивити са 222c14, 138b18, сзпротивлѣти са 54d4, сзпрѣльстити 13d30, сзражати 151b7, сзрадовати са 6d30, 86d22, 174c10, сзстрадаати 190d24, сзсоушати 27b4, сзсѣцати 149d18, сзториушьствовати 39a13, сзцарьствовати 21c14, 149a29, сзшьствовати 39a 23.

Префикс оу-: оувеличати 112a9, оугладити 104c17, оуглжбити 105c14, оудавлѣти 38c9, оудлжжити 130c3, оуединити 131c29, 132c27, оузаконоположити 153b23, оуказовати 57b13, оукрасовати 125a20, 160a16, оукрзмити 76d26, оукрѣповати 182b23, оукзснѣти 117b22, оулоуѣвати 182b23, оумащати 36d14, оумилѣти 37a8, оумладити са 131c25, оуневѣстити 108b8 и др., оупитати 89c33, оуранити¹, 117d12, оуранити² 134c1, оуранѣти 48b16 и др., оуреѣти 89d27, оускорити 168c28 и др., оуслзшавати 152c3, оусзмотрити 79c26, 85c20, 54d23, 93b17, оусзпивати 35b9, оухапати 206a12, оуѣрзнити 164c30, оуѣшнѣти 208c8, 72b27, 171d20.

Префиксната деривација е посебно карактеристична во процесот на зборообразувањето кај глаголите и кај глаголските форми, а особено е фреквентна кај глаголските именки, што може добро да се види и од наведените примери: *взз-/взс*: възпрашати-не възпрашаѡшим 147d25, възпоушати-възпоушаѣмъ 34d15, възпѣшаѡще 186c22, *на-*: наперити-наперноу 206b8, назнаменание-назнаменаниѡ 59c31, нарицание-нарицаниѣ 128a13, 138a19, 150b19, *о-*, *об-*: охѡудити-охѡдиѡ 93d4, охѡуление-охѡуленіемъ 157b16, обржѣвати-шброуѣва 135c22, обзсѣнѣти-шбзсѣнаше 153c9, *отз*: отзлжѡвати-не ѡлоуѡваѣтъ 97b2, отзсзлати-ѡсилаѡще 151a15, отзсѣкнѣти-ѡсѣкнѣти 221c7, *при-*: приѣдинѣти-приѣдинѡѡщихъ 207c19, примирати са-примириѡмъ се 60d22, проницаати-приницаѣтъ 90c29, приниѣѣти 177c11, примирение-примирениа 66b15, присваѡти-присваѡѣтъ 13c31, *про-*: проповѣдати-провѣдалъ ѣсы 177b15, 17d12, 22b31, провѣдаѣтъ 133a12, провѣтити-провѣтилъ ѣсктъ 208c10, прозарити-прозары 18d9, *по-*: попаление-попаление 24c9, постѣцати-постѣцаѣ 75c28, потаение-потаѣение 24d21, потрасовати-потрѣсова 150b26, потржсити-потроусывъ 32d32, *под-*: подзкланѣти-не подкланѣти се 170b13, подзнести-поднесль ѣси 205a5, подзписати-подьписавша 105c1, *прѣ-*: прѣлежати-прѣлежить 138b31, прѣсѣвѣтьловати-прѣсѣвѣтьловаѣма 171c27, *прѣсзѡцати-прѣснѡцати* 40a12, *раз-/рас-*: разганѣти-разганаѣ 228a25, раздровление-раздровления 153b18, распитати-распитаѡщъ 88b31 и други.

Удвојувањето на префиксите претставува појава која е позната во сите словенски јазици, но во македонскиот јазик е особено продуктивна (Угринова-Скаловска Р., 1960). Иако тенденцијата за засилена употреба на префиксираните глаголски форми и двојната префиксација се следи и во постарите ракописи, таа е особено изразена во помладите текстови од црковнословенскиот период, па

како резултат на тоа се документираат цели низи на истокоренски образувања со различни префикси.

Дека оваа продуктивност има стари корени потврдува и Ваташкиот минеј. Покрај варијантноста во употребата на префиксите (Десподова В., 1982:188-193, Макаријоска Л., 1995:35-44), кај глаголите и во рамките на нашиот ракопис е евидентна употребата на нови префиксирани глаголски образувања со префиксите *о-*, *прѣдз-*, *сз-*, *оу-*: *овоуѣвати*, *огоруѣти*, *прѣдзпраздъновати*, *сзжитовати*, *оудлжити* и др., непотврдени во другите анализирани ракописи, што несомнено укажува на засилената продуктивност на префиксите. Употребата на различни префикси наоѓа свој одраз и кај глаголските именки. Во рамките на нашиот ракопис нотираме бројни примери на позачестена употреба на два префикса, односно полипрефиксација како носители на експресивност како на пр: *испосзлати-испосли* 73a4; *прѣдзвззглаголати* – *прѣдвззглаголал* 82a21; *прѣдзвззгласити-прѣдвззгласим* 87a30, *прѣдзвзззвивати* – *прѣдвзззвиваше* 89c18; *прѣдзвзсхотѣти* – *прѣдвзсхотѣ* 81c14; *прѣдзизреши* – *прѣдизреуе* 169c7; *прѣдзисказовати* – *прѣдисказоваше* 152d23; *прѣдзнаписовати-прѣднаписоуѣтез* 200a22; *прѣдзобвржѣти* – *прѣдшвржѣвши* 88d5; *прѣдзповелѣвати* – *прѣдповелѣвае* 89d31, *прѣдповелѣваеѣ* 35a8; *прѣдзповелѣти-прѣдповелѣнноѣ* 90b21; *прѣдзпоказати* – *прѣдпоказае* 133b9; *прѣдзпоказовати* – *прѣдпоказоуѣ* 136d21; *прѣдзпрѣложити* – *прѣдпрѣложивѣ* 51b30; *прѣдзсзвржшати* – *прѣдсзвржшаше* 109b15; *прѣдзсзказовати* – *прѣдсказоваше* 213b9; *прѣдзоуѣврѣти* – *прѣдоуѣврѣти* 177b11; *прѣдзоуѣготовати* – *прѣдоуѣготовае* 124d26; *прѣдзоуѣкрашати* – *прѣдзкрашаше* 94a9; *прѣдзоуѣпасти* – *прѣдоуѣпасеѣ* 54a28; *прѣдзоуѣсрѣтати* – *прѣдоуѣсрѣтаеѣ* 83b22; *прѣнеоуделѣти* – *прѣнеуделѣти* 24c25.

Во следниот преглед ги наведуваме сите глаголи и глаголски именки со два и повеќе префикси.

Префикс вз-: вздо-, вздо-: вздоадити 115c5, *вздоосвѣтити* 108b 18.

Префикс ввз-/взс-: ввздо-, ввздо-, ввздо-: ввздоиминание 213b32, 29aб, *ввздоиминати* 156d14, *ввздоиминати* 198b26, *ввздоивести* 162d19, 94b28, *ввздоиминати* 152a22, *ввздоиминати* 184d16 и др., *ввздоимание* 104b21 и др., *ввздоиминати* 157c4, *ввздоиминати* 171c 31.

Префикс до-: недооу- : *недооумѣти* 66c30 и др., *недооумѣние* 165d4 и др.

Префикс из-/ис-: изов-, испо-, испро-, исз-: изовлиѣти 71a5, 201a21, *изовлиѣти*, *изоврѣсти* 89c19 и др. *изоврѣтение* 200c11, *испосзлати* 73a4, *исповѣдание* 29b26 и др., *исповѣдати* 16b32 и др., *исповѣдовати* 99b2 и др., *исповѣдѣти* 170b32, *исповрѣши* 96c 11, *исзказати* 96c11.

Префикс низз-: низзпо-: низзпосзлати 85b20, 75c4, 6c32, 55b12, низзпосзлати 219d 2, 140b4.

Префикс о-: опо-, опро-: оповѣдати 170b6, 173a19, 161b5, 151a25, опроврѣщи 169b 19.

Префикс по-: пона-, пораз-: понаходити 166a25, поразоумѣние 152c23, поразоумѣти 152a14.

Префикс при-: привз-, приоб-, присз-, приоу-: приоврѣсти 190a26 и др., приоврѣтѣние 25a31 и др., присзвѣдѣтельствовати 210c18, присзкрзвѣние 180b29, приоуготовати 93c9, 5c18.

Префикс про-: провз-, провзз-, произ-, прона-, прооб-, пропо-, прораз-, прооу-: провзснати 88c2, провззвѣстити 135b28 и др., провззвѣщати 125b24 и др., провззгласити 121c18 и др., провззглашати 82a27 и др., произвѣсти 218c10, произити 5c28 и др., происходити 26b6 и др., происхождение 65b26 и др., пронаписати 106d15, пронаречение 153c 26, пронареши 218a 17 и др., пронаурзтание 166b10, проовржѣти 68c25, проповѣдание 129d33 и др., проповѣдати 87d30 и др., проповѣдовати 128b3, проповѣдѣти 197c14, 223c29, проразоумѣти 133a 24, прорасждити 215a26, прооувѣдѣти 161b28 и др., прооуготовати 176d 26, 177c25.

Префикс прѣ-: прѣвзз-, прѣвиз-, прѣов-, прѣпро-, прѣсз-, прѣоу-, прѣнеоу-: прѣвззити 22c54 и др., прѣвззнести 58a11 и др., прѣвззснати 105d11 и др., прѣвзззати 183c 13, прѣвззснати 5d2, прѣвззсходити 51c11 и др., прѣвсходатаити 128a19, прѣовидѣти 155b31, прѣовладати 180b23, прѣовбржѣти 60c11, прѣпроводити 102c2, прѣпрославити 219d17 и др., прѣсзврзшити 87c4, прѣоудобрити 87b17, 163c26, прѣоукрасити 218a23, 56c1, прѣоукрашение 64c3, прѣнеоудѣлѣтие 24c25.

Префикс прѣдз-: прѣдзвз-, прѣдзвзз-, прѣдзвиз-, прѣдзна-, прѣдзо-, прѣдзоб-, прѣдзпо-, прѣдзпрѣ-, прѣдзсз-, прѣдзоу-: прѣдзвзззивати 89c18, прѣдзвззглаголати 82a 21, прѣдзвззгласити 87a30, прѣдзвззсхотѣти 81c14, прѣдзвизрѣши 169c7, прѣдзвизсказовати 152d23, прѣдзнаписовати 200a22, прѣдзнаоуити 222c28, прѣдзначинати 113d26, 64c1, прѣдзнауати 87d1, прѣдзоуистити 121d, прѣдзоуишати 173d, прѣдзобвржѣти 88d5, прѣдзповелѣвати 89d31, 35a8, прѣдзповелѣти 90b21, прѣдзпоказати 133b9, прѣдзпоказовати 136d 21, прѣдзпосзлати 224b8, 89a4, прѣдзпосзлати 225b3, прѣдзпоуисти 69c15, прѣдзпрѣложити 51b30, прѣдзсзврзшати 109b15, прѣдзсзказати 109b24, прѣдзсзказовати 213b9, прѣдзоувѣрити 177b11, прѣдзоуготовати 124d26, прѣдзоуготовити 87c17, прѣдзоукрашати 94a9, прѣдзоупасти 54a 28, прѣдзоусзрѣтати 83b22.

Префикс сз-: сзвз-, сзвзз-, сзна-, сзпо-, сзпро-, сзраз-, сзоу-: сзвздварѣти 102b 22, сзвздржжити 186a19, сзвззиграти 80d6, сзвззити 211c20, сзвзкоупити 38b23 и др., сзвзкоупление 197c33 и др.,

свзвкоуплѣти 223a12 и др., свзвскрѣсити 84b 5, свзвсхвалити 80b6, сзнавздѣниѣ 112a16, сзнавздѣти 182a31, сзповѣдѣти 219a 13, сзподѣление 192c30, сзпослѣдствоватьи 63a18, 63c24, сзприати 172b5, сзпрославити 219b28, 4a17, сзразити 165c25, сзразорити 86d31, сзраспинати 195a6 и др., сзоубити 172c2, сзоукрѣплѣти 165c4.

Во овој преглед ги наведовме сите глаголи со два префикса кои се наоѓаат во Втш. Споредбата со канонските ракописи (Рибарова З., 2003) покажува дека само помал број од овие глаголи се наоѓаат во канонските ракописи, и тоа со следните префикси:

Префикс вьз-/вьс-: вьспо-, вьспри-, вьспро- (9) - 5 примери од канонот (вьспо-, вьспри-)

Префикс до-: ъдооу- (2) - 1 од канонот

Префикс из-/ис-: изов-, испо-, испро-, исз- (11) - 7 од канонот (изов-, испо-, испро-)

Префикс о-: опо-, опро- (2) - 1 од канонот (опро-)

Префикс по-: пона-, пораз- (3) - 1 од канонот (пораз-)

Префикс при-: привз-, приов-, присз-, приоу- (6) - 2 од канонот (приов-)

Префикс про-: провз-, провзз-, проуз-, прона-, проов-, пропо-, прораз-, прооу- (22) - 5 од канонот (пропо-, прооу-)

Префикс прѣ-: прѣвзз-, прѣвиз-, прѣов-, прѣпро-, прѣсз-, прѣоу-, прѣнеоу- (17) - 7 од канонот (прѣвзз-, прѣов-, прѣпро-, прѣоу-)

И овој факт укажува на засилената продуктивност на полипрефиксацијата во македонските црковнословенски текстови.

Од прегледот се гледа дека како прв префикс најчесто се среќава прѣдз-. Тој влегува во комбинација со 10 различни префикси и во Втш вкупно има 30 потврди. Меѓу нив има и еден глагол со три префикси: прѣдзоусрѣтати (прѣорѣкъ бо вѣжи провѣзвѣсти хрисѣта ѿ дѣѣви и сего прѣдоусрѣтаѣтъ вѣжѣственоѣ рожденіе 83b 22).

Добро се потврдени и глаголите со првите префикси про-, прѣ-, сз-.

Префиксот прѣ- како втор префикс најчесто служи за интензификација на значењето во согласност со барањата на химнографскиот жанр, пр. прѣпрославити, прѣсвѣрзшити, прѣоудоврити, прѣвззносити прѣвзснати, прѣвзсходити.

Зачестената употреба на префиксот сз- во Ваташкиот минеј што исто така е карактеристична и за триодот (свьстаж, сьпогребох 210b 31 Orb, сзсзгрѣшити 68d 16 Orb), често е мотивирана од потребата

да се означи содејство со некого, а најчесто со Бога: *сзстрада*ти 190d 24, *сзвззиграти* 80d 6, *сзвзсхвалити* 80b 6, *сзпослѣдъствовати* 63a 18, 63c 24, *сзпрославити* 219b 28, 4a 17, *сзоукрѣплѣти* 165c 4 и др.

Ова значење кај префиксот *сз-* не е карактеристично само за неговата употреба како втор префикс, туку пошироко, пр. *сзпослоушьствовати*, *сзвеселити са*, *сзликovati*, *сзпраздъновати*.

Извршената анализа ни овозможува да заклучиме дека за Ваташкиот минеј се карактеристични определени зборообразувачки иновации, а една од таквите иновации е секако префиксацијата кај глаголите, посебно честата употреба на префиксите: *сз-*, *на-*, *о-*, *отз-*, *по-*, *при-*, *про-*, *прѣдз-*; потоа, извесни промени во фреквенцијата и дистрибуцијата на зборообразувачките форманти, што не им се својствени на ракописите од претходните векови.

SUMMARY

For the Vatashki minej there are numerous characteristic individual recovers in the word-formation regarding preference or tendency for wider use of certain word-forming formats or their parallel use, and diversity in terms of function and distribution of certain prefixes or suffixes. The basic way of forming verbs is prefixation. Frequent usage of prefixed words, and the use of multiple prefixes is an important feature and Clement's hymnographic works.

The „Vatashki minej“ this feature of the language comes to full expression.

In prefixed verbs in „Vatashki minej“ most new forms are noticed with prefixes such as: *о-*, *прѣдз-*, *сз-*, *оу-*: *оуоукрѣвати*, *огорьчити*, *прѣдзпраздъновати*, *сзжитовати*, *оудлжити* etc. Quite striking is the use of a numerous verbs with two prefixes. As a first prefix commonly encountered *прѣдз-*, and well-validated and verbs as first prefixes *про-*, *прѣ-*, *сз-*.

прѣдзвззгласити, *прѣдзоувѣрити*, *прѣдзнаписовати*, *пронаписати*, *прѣоудоврити*, *сзоукрѣплѣти*.

We recorded one verb with three prefix: *прѣдзоусрѣтати*. The prefix *прѣ-* as a second prefix in verbs is commonly used for intensification of meaning in accordance with the requirements hymnographic genre, eg. *прѣпрославити*, *прѣоудоврити*, *прѣвззносити* etc. Frequent use of the prefix *сз-* in the Vatashki minej is often motivated by the need to indicate interaction with someone, usually with God: *сзстрада*ти, *сзпослоушьствовати*, *сзвеселити са*, *сзликovati*, *сзвзсхвалити*, *сзпослѣдъствовати* etc.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Вондрак В.**, Studie z oboru církevnslovanskéí, Praha 1903.
2. **Десподова В.**, Префиксни лексички варијанти на македонските средновековни евангелија, МЈ 32-33, 1981-1982, с.188-192, Скопје 1982.
3. **Десподова В.**, Лексиката на Добромировото евангелие, Македонистика 1, Скопје 1977.
4. **Макаријоска Л.**, За префиксираните глаголи во македонските псалтири, XXI научна дискусија на XXVII Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје 1995.
5. **Макаријоска Л.**, Радомиров псалтир, Скопје 1997.
6. **Макаријоска Л.**, Студии од историското зборообразување, Скопје 2009.
7. **Макаријоска Л., Цубалевска М.**, Зборообразувачките особености на Ваташкиот минеј, Научен собир Македонскиот јазик-минато-сегашност-иднина, Скопје 2008.
8. **Поп-Атанасова С.**, Лексиката на македонската црковна поезија, Скопје 2003.
9. **Рибарова З.**, Прилог кон карактеристиката на речничкиот фонд на македонски евангелски и апостолски текстови, МЈ XXIX, Скопје 1978.
10. **Рибарова З.**, Indexy k Staroslověnskému slovníku, Praha 2003.
11. **Рибарова З.**, Јазикот на македонските црковнословенски текстови, Скопје 2005.
12. **Угринова-Скаловска Р.**, Значењата на глаголските префикси во македонскиот јазик, Скопје 1960.
13. **Цубалевска М.**, Ваташкиот Минеј (со посебен акцент врз лексиката), Скопје 2009.

Марија Чичева-Алексиќ
Елка Јачева-Улчар

801.73:811.14
801.73:811.163.3
811.14:003.035=163.3
27-23

ИНТЕРВЕНЦИИТЕ НА ПАВЕЛ БОЖИГРОПСКИ ВО ТЕКСТОТ НА КОНИКОВСКОТО ЕВАНГЕЛИЕ

Апстракт: Во оваа статија се фокусираме врз интервенциите на Павел Божигропски во текстот на Кониковското евангелие. Неговите интервенции во статијата се распоредени на неколку рамништа: фонетско-фонолошки, морфолошки, синтаксички и лексички.

Од анализата на спроведените интервенции од страна на П. Божигропски се добива впечатокот дека тој сакал да го издигне македонскиот текст на Кониковското евангелие како над сопствениот дијалект, така и над оној на преведувачот на евангелието, иако во оваа смисла тој се покажува како доста неконзистентен. Во услови на слаба книжевна традиција и, сè уште, неиздиференциран став за изгледот на наддијалектниот јазик, каков што јасно бележиме кај К. Мисирков, неговите интервенции се сведуваат само на обид.

Клучни зборови: Кониковско евангелие, интервенции, П. Божигропски.

Оваа статија е плод од нашата заедничка работа врз текстот на Кониковското евангелие. Уште во процесот на работата ни се наметна идејата за една вака насловена студија, но поради желбата на истражувачкиот тим монографијата посветена на Кониковско евангелие да излезе до 14. меѓународен славистички конгрес кој се одржа во Охрид во 2008 година, а во недостиг од време да го направиме тоа тогаш, решивме да ја искористиме пригодава и да ви ги соопштиме накусо нашите согледувања на темата *Интервенциите на Павел Божигропски во текстот на Кониковското евангелие*. Како што е денес веќе јасно и недвосмислено, Павел Божигропски е редактор на ракописот на Кониковско евангелие, но не и негов преведувач како што се мислеше во науката, речиси, цел еден век¹.

¹ За ова повеќе во поглавјето 3 од печатеното издание на J. Lindstedt, Lj. Spasov, J. Nuorluoto (editors) / J. Линдстед, Љ. Спасов, Ј. Нуорлуото (редактори), *The Konikovo Gospel/ Кониковско евангелие*, Helsinki/ Хелсинки 2008, стр. 235-237 во авторство на J. Линдстед и М. Волстром.

Тоа значи дека во она време Павел Божигропски го имал в рака ракописот на Кониовско евангелие, врз кој јазично интервенирал и, веројатно, го подготвувал за печат. Зошто од овој ракопис се отпечатени само четири страници не е тема на нашево соопштение.

Се фокусираме врз интервенциите на Павел Божигропски, кои можеме да ги распоредиме на неколку јазични рамништа од правописни², преку фонетски, до морфолошко-зборообразувачки, синтаксички и лексички. При ексерпцијата на текстот издвоивме околу двесте суштински интервенции, од кои во оваа бројка не влегуваат оние што се повторуваат. Најголемиот дел се фонетско-фонолошки и морфолошки интервенции, а помалиот дел се однесуваат на зборообразувачките, синтаксичките и лексичките интервенции.

1. Фонетско-фонолошки интервенции

1.1. Што се однесува до фонетско-фонолошките интервенции забележливо е дека тие најчесто се однесуваат на интервенирање врз редукцијата на вокалот *o* во *y*. Имено, првата рака, речиси, постојано секое неакцентирано *o* го бележи со *y* што е одлика на долновардарските македонски говори. За разлика од него, Павел Божигропски, често, ова редицурано *o* т.е. *y* го коригира со *o*, но, сепак, недоследно. Единствена доследна корекција на *y* во *o* бележиме во членската мофема за ср. род еднина *-ѝo*, којашто од страна на првата рака се бележи како *-ѝy*. На пример: *небуѝy* по интервенцијата на П. Божигропски станало *небуѝo*, па така и *ѝисаниеѝy/ ѝисаниеѝo*, *селуѝy/ селоѝo*, *заѝинаѝyѝy/ заѝинаѝoѝo*, *виделуѝy/ виделуѝo* итн. Инаку, поголемиот број од примерите во текстот ја покажуваат непостојаноста на П. Божигропски при коригирањето на *y* во *o*, кога *y* е добиено по пат на редукција од неакцентирано *o*. Во контекст на ова го наведуваме и примерот кога лексемата *ѝаѝкиѝe*, употребена од првата рака, П. Божигропски еднаш ја заменува со лексемата *рудиѝелиѝe*, а другпат со формата *родиѝелиѝe*.

1.2. Покрај ова, на фонетски план во Кониовското евангелие, често, се забележува интервенција со која финалното *и*, независно дали тоа *и* е етимолошко или добиено како резултат од редукција на вокалот *e* од крајниот отворен слог, П. Божигропски го коригира со *e*, што, веројатно, се должи на влијанието од неговиот роден идиом, кој се лоцира некаде во Воденско. Сп. *речи/рече*, *сѝаси/сѝасе*, *бери/бере*, *исѝанни/исѝагне*, *јагу/*

² За ова повеќе во: *Идиоолошки и алолошки ѝравописни влијанија во Кониовското евангелие*, Зб. реферати од симпозиумот „Денови на Благоја Корубин“, *Јазичиѝе во конѝакѝ некоѝаш и денес*, Скопје, 2008, стр. 154-161, во авторство на Марија Чичева-Алексиќ и Елка Јачева-Улчар.

jage, сфеѝи/сфеѝе, оди/оде, односно во имперфект *чудеси/чудесе, сечеши/сечеше, носеши/носише, можеши/можише, молиши/молише*, односно *знаеми/знаеме, да умреми/да умриме, можехми/можехме, видохми / видохме* итн.

1.3. На планот на фонетските интервенции ја издвојуваме и следнава појава. Првата рака многу често графиски го бележи обезвучувањето на крајниот дентален консонант *g*, како во примерите (*Госѝуѝ, ѝраѝ* и сл.), додека П. Божигропски правилно го коригира крајното *ѝ* со *g*, но во исто време, понесен од оваа корекција во неколку примери постапува хиперкоректно, па крајното *ѝ* го заменува со *g*, дури и во случаи кога *ѝ* е етимолошко, а не добиено од *g* по пат на обезвучување. Имено, на неколку пати буквата *ѝ* од членската морфема - *оѝ* односно -*уѝ* ја заменува со *g*. На пр. *хлебуд*, наместо *хлебуѝ, ѝрагуд* наместо *ѝрагуѝ* итн.

2. Морфолошки интервенции

2.1. На морфолошки план забележуваме една интервенција на П. Божигропски која се однесува на глаголот. Така, П. Божигропски често употребените свршени форми од глаголот, од страна на преведувачот, ги заменува со несвршени и обратно несвршените со свршени, што може да се види од примериве: *земи/ зева, ѝрче/ ѝрчеше, са навидува/ са навиге* и др.

2.2. Од интервенциите на планот на морфологијата ја издвојуваме и следнава појава. Имено, првата рака најчесто на множинските форми кај именките од машки род, во членуваната форма наместо регуларната членска морфема за множина -*ѝе*, ја користи членската морфема за ср. род еднина -*ѝо*, односно -*ѝу* со редукција. Сп.: *забиѝу, ѝрофиѝѝѝу, ѝсалмиѝу, синориѝу, учениѝѝѝу* итн. Причината за ваквата примена на членската морфема за ср. род или се должи на тоа што во говорот на преведувачот, кој е лоциран во Солунско, постои нестабилност на категоријата род, па оттука и еднинска членска морфема за среден род, наместо регуларната за множина машки и женски род -*ѝе*; или, пак, првата рака множината од именките од м. род ја образува со збирномножинската наставка -*е*, која воспоставува конгруентска врска со членската морфема за ср. род. Оттука, -*и* што се наоѓа пред членската морфема во горенаведените примери, не е она за образување обична множина, ами и добено од веќеспоменатата редукција на вокалот *е* во *и*. Сите вакви примери П. Божигропски ги коригира со регуларната членска морфема за множина -*ѝе*, па кај него се читаат формите: *забиѝе, ѝрофиѝѝѝе, ѝсалмиѝе, синориѝе, учениѝѝѝе* и др. Во рамките на категоријата број, кај именките бележиме дека првата рака секогаш кога имаме именска синтагма составена од број (или од некаков друг квантификатор) и именка, именката, независно од родот, ја става во

дуална форма за ж. род. Наспроти ова, П. Божигропски кој употребува избројана множина гледано од аспект на современиот македонски јазик, односно историски дуал за машки род, што може да се види од следниве двојки: *десеѝ сааѝѝе - десеѝ сааѝѝа, два браѝѝе - два браѝѝа, мноѝу ѝаѝѝе - мноѝу ѝаѝѝа, два ѝосѝодаре - два ѝосѝодара, 10 хилади ѝаланѝѝе - 10 хилади ѝаланѝѝа*.

2.3. На планот на морфолошките корекции ги бележиме и оние што се однесуваат на заменките, и тоа на личните, на односните и на показните. Овде ќе се задржиме само на личните заменки.

Како замена за 1 л. еднина преведувачот почесто ги претпочита формите со деиктичка партикула, односно: *јазе/јази* кои П. Божигропски ги коригира со *јас*, освен во единствениот случај кога преведувачот ја употребил формата *ази*, а втората рака ја менува во *азе*, што е во согласност со промената секое крајно *и* од отворениот слог да го заменува со *е*. Во 3. л. еднина преведувачот ја користи заменката *ѝуа* која П. Божигропски ја коригира со *ѝоа*. Личната замена за прво лице множина кај преведувачот гласи *ни*, додека истава ја среќаваме во коригираната форма *ниа*. Повратната замена *се* и кратката заменска форма *ме* од личната замена за 1 л. едн. кај преведувачот се јавуваат редовно со формите *са*, односно *ма*, додека редакторот, иако не секогаш доследно, ги поправа со формите *се*, односно *ме*.

3. Синтаксички интервенции

3.1. На планот на синтаксичките интервенции како најочигледна се издвојува интервенцијата на П. Божигропски во однос на конгруенцијата по род во рамките на именските синтагми, замената на синтетичките падежни односи со аналитичка парадигма, образување на прохибитивот, синтаксичката линеаризација, изразувањето на посвојноста, како и корекцијата на сврзникот *ѝа*, со сврзникот *га*. Ќе се задржиме само на неколку синтаксички интервенции.

Како потврда во врска со погоре кажаното дека за говорот на преведувачот е карактеристична нестабилноста на категоријата род (в. 2.2) ги приведуваме примерите со сложените синтагми составени од заменки, односно заменските придавки од среден род и именки од женски род. Сп. *кое нарачба, нукуе рабоѝа, лакрѝа Божие, славаѝа Божие* итн. П. Божигропски заменките и заменските придавки ги поправа со нивните соодветни форми од ж. род, запазувајќи ја конгруенцијата по род, која е диктирана од женскиот род на именката.

3.2. Црковнословенските фрази од типот *еванѝелие оѝ Луки* при што именката *Луки* е дадена во генитивна форма, *Недеља слейом* каде што

слейом претставува дативна форма за изразување посвојност, на *лѣтурѣи* во локативна форма, како и *безверне* за вокатив, што се нотирани од преведувачот, П. Божигропски ги заменува со аналитичките синтагми: *Еванѣлие оѣ Лука, Недеља на слейијуѣи, на лѣтурѣијаѣи* и *безверен*, од што можеме да ја забележиме редакторската намера да го одрази духот на народниот јазик во евангелскиот текст.

3.3. Во однос на прохибитивот, додека првата рака него го образува со партикулата *ним* и формите за презент за второ лице еднина (сп.: *ним задеваи дигаскалуѣи, ним са боиш*), П. Божигропски овие презентски форми ги заменува со императивни, па истиве синтагми кај него стануваат: *ним задевај дигаскалуѣи* и *ним са бои*.

3.4. Во текстот на Кониовското евангелие, во четири примери, употребен од преведувачот го сретнавме сврзникот *ѣа*, кој се јавува во функција на сврзникот *и*, но и на сврзникот *а*, за што наоѓаме потврда и во стандардниот превод на евангелието. Станува збор за примерите: *ѣа кој е Госѣодине да верувам на неѣу?*, *Дигаскале сеѣа ѣа сакаа лјуѣѣо сос камени да ѣе уѣѣаѣи, ѣа ѣак одиш ѣаму*; *И му велеѣи: Госѣодине, ела ѣа види*; *саѣа нока са мачихме, ѣа не фаѣихме нишѣу*. Интервенцијата на П. Божигропски во овие примери се однесува на тоа дека секое употребено *ѣа* во горниве примери го заменува со *да*, кое во долновардарските говори се јавува не само како сврзник во хипотаксата, ами и во паратаксата – во копулативните реченици со значење на *и* или на *ѣа*, иако доста ретко³. Во врска, пак, со сврзникот *ѣа*, се претпоставува дека тој е постар сврзник и дека бил присутен на територијата на Солунско (врз основа на анализата на Верковиќевиот материјал од втората половина на 19. век), но кој во времето на истражувањата на Малецки (во триесеттите години на 20. век) веќе не е нотирани⁴. Овој факт за присуството на сврзникот *ѣа* во говорот на Солунско своја потврда наоѓа и во текстот на преведувачот на Кониовското евангелие, дотолку повеќе што записот на преведувачот од Солунско на истиов текст е датиран неколку децении пред редакцијата на П. Божигропски, односно кон крајот на 18 и во почетокот на 19 век.

4. Лексички интервенции

Од досегашната анализа можеме да забележиме дека во корекциите што ги прави на текстот од првата рака, Павел Божигропски се трудел колку што може повеќе да го доближи до народот текстот на Кониовското евангелие, што се гледа од интервенциите на лексички план. Па така многу

³ З. Тополинска, *Македонскиѣ дијалекѣи во Еѣјска Македонија*, кн. прва, Синтакса, II дел, Скопје, 1997, стр. 20-21.

⁴ Ibid. 14.

грцизми се заменети со повеќе познатите словенски лексеми или со турцизми, а некои лексеми од црковнословенскиот лексички фонд ги заменува со лексеми од турско потекло⁵.

5. Завршни согледби

Гледајќи ги сите интервенции на Павел Божигропски се добива впечатокот дека тој како да сакал да го издигне македонскиот текст на Конинковското евангелие како над сопствениот дијалект, така и над оној на преведувачот на евангелието за што ни сведочат ретките интервенции на целосно избегнување на редукцијата на вокалите *e* и *o*.

Покрај ова, тој често ги употребува заменските форми *ме* и *се*, наместо *ма* и *са* кои редовно ги употребува преведувачот на евангелието, исто каков што е случајот и со коригирањето на заменката *џуа*, што ја употребува преведувачот, со *џоа*.

Па, сепак, во оваа смисла П. Божигропски се покажува како доста неконзистентен. Ни се чини дека неговата недоследност не доаѓа од неговата слаба наобразба. Напротив, низ повеќе примери забележуваме дека тој многу добро го познавал црковнословенскиот текст на евангелието. Имено, на неколку пати фразата *на џоа време* П. Божигропски ја коригира со еден меѓузачис кој бил направен со цел да се имитира црковнословенскиот лик на фразата *въ оно врѣма*. Исто така, додека преведувачот, поведен од грчкиот оригинал, фразата *ψαράδες ανθρώπων* ја преведува како *рибаре на људе*, П. Божигропски, имајќи го предвид словенскиот канонски превод на евангелието, истава синтагма ја поправа во *ловце на људеџе* што одговара на стсл. *џловџкомџ ловџца*. Па сепак, во услови на слаба книжевна традиција и, сè уште, неиздиференциран став за изгледот на наддијалектниот јазик, каков што јасно бележиме кај К. Мисирков, неговите интервенции се сведуваат само на обид.

⁵ За ова повеќе во поглавјето 5.6 од печатеното издание на J. Lindstedt, Lj. Spasov, J. Nuorluoto (editors) / J. Линдстед, Љ. Спасов, Ј. Нуорлуото (редактори), *The Konikovo Gospel/ Кониковско евангелие*, Helsinki/ Хелсинки 2008, стр. 363-369 во авторство на М. Чичева-Алексиќ и Е. Јачева-Улчар.

Summary

About the interventions of P. Bozhigropski in the Text of the Konikovo Gospel
In this article we are focused on the interventions of Pavel Bozhigropski in the text of The Konikovo Gospel. His interventions in this article are grouped on several levels: phonetic and phonological, morphological, syntactic and lexical. From the analysis of P. Bozhigropski interventions, the impression is that his intention was to raise the Macedonian text of the Konikovo Gospel both over his own dialect and the one of the interpreter of the gospel although in this respect he appears to be very inconsistent. In conditions of poor literary tradition and still undifferentiated attitude for the final layout of the standard language, clearly notable in the works of Krste Misirkov, his interventions can be regarded only as an attempt.

Key words: Konikovo Gospel, interventions, P. Bozhigropski

ИЗРАЗУВАЊЕ НА СЕМЕМАТА 'СТРМЕН' ВО МАКЕДОНСКИТЕ ГОВОРИ

Апстракт: Во написот, врз основа на дијалектен материјал, се анализираат називите за изразување на семемата 'стрмен' во македонските говори. Авторот констатира дека на македонската јазична територија суштествуваат голем број називи во повеќе разновидности за изразување на споменатата семема: *брежен* (*бреџ, бреџов, бреџовиџ, брежлив, брежуљав*), *врл* (*врлак, врлаџ, врлив, врлина*), *џорнина* (*џорничав, наџорнина, наџорнинка, нанаџорен, уџорен, уџорнина*), *џрайов, завален* (*навал*), *збрден* (*брдина, брдовиџ, збрд, збрднина*), *крив, лош, риден* (*рид, ридина*), *срџ, сџрана* (*насџраничав, насџранлив, сџрничав*), *сџрмен* (*сџрм, сџрмлив, сџрмнолиџиџе, сџрмолија, сџрнлив*) и *удолен* (*удолничав*). Се дава распространетоста на сите називи и разновидности и неопходните етимолошки толкувања за секоја лексема. Освен тоа, се врши проверка на дијалектниот материјал во македонските лексикографски трудови *Речник на македонскиот јазик со срџскохрвајски џолкувања* и *Толковен речник на македонскиот јазик*.

Клучни зборови: називи за изразување на семемата 'стрмен', македонски говори, распространетост, етимолошки толкувања.

Проучувачите на народните говори при теренските истражувања, помеѓу другото, наидуваат на два термина, на термините **експлоратор** и **информатор**. Првиот термин, кој е понејасен, доаѓа од францускиот јазик, сп. фр. *explorateur* *вој.* извидник, извидувач, шпион; испитувач (Вујаклија 1972: 274)¹, а вториот термин доаѓа од латинскиот јазик, сп. лат. *informator* 1. човек кој дава информации, известувач; 2. публикација во која се дадени известувања, податоци за нешто (Миќуновиќ 2005: 201). Од толкувањата на термините,

¹Види: Литература.

коишто се однесуваат на проучувањата на народните говори, за терминот **експлоратор** соодветно е значењето 'испитувач', а за терминот **информатор** соодветно е значењето 'човек кој дава информации, известувач'.

Од страна на експлораторите им било поставувано прашање на информаторите: што подразбираат под поимите 'нерамен крај, област, место' (Видоески 2000: 175), при што се барала основната асоцијација на поимот 'нерамен', односно називите за изразување на семемата 'стрмен'. Притоа, се добиени следните информации. Лексемата *сѝрмен* со нејзините разновидности (115 потврдувања) покрива најголем дел од македонската јазична територија². Помали ареали од македонската јазична територија во однос на лексемата *сѝрмен* зафаќаат лексемите *брежен* со разновидностите (71 потврдување) и *врл* со разновидностите (63 потврдувања).

Мали ареали зафаќаат лексемите *збрден* со разновидностите (14 потврдувања), *џорнина* со разновидностите (10 потврдувања), *насиранливо месѝо* со разновидностите (6 потврдувања) и *риден* со разновидностите (четири потврдувања). Другите лексеми (*џрајово месѝо*, *завален /навал месѝо/*, *крив*, *ка̑р*, *лошо месѝо*, *срѝ месѝо*, *ѝумба месѝо* и *удолно*) имаат островски карактер.

Како што споменавме најголем број потврдувања на македонската јазична територија има лексемата *сѝрмен* со значење 'што нагло се издигнува, што е речиси вертикален' (ТРМЈ V: 593). Лексемата *сѝрмен* се среќава во следните говори: прилепскиот (Крушовјани, Тројаци), битолскиот (Драгош, Скочивир, Путурос, Старавина), демирхисарскиот, крушевскиот (Д. Дивјаци), кичевскиот (Букојчани, Туин), велешкиот (Црквино), смилевскиот, дебарскиот (Баниште), охридскиот (Рамне) преспанскиот (Арвати), тиквешкиот (Рожден, Конопиште), струмичкиот (Габрово, Стинек), виничкиот (Блатец). Од овој назив ги забележавме следните фонетски разновидности: *сѝ^армен* (Бапчор – Костурско), *сѝ^йрмен* (Љубаништа – Струшко, Претор – Ресенско, Ресен), *шѝ^ирмен* (Нивици – Долна Преспа), *сѝ^ра̑вин* (Негован – Солунско).

Називот *сѝрмен* во два пункта го нотиравме во двокомпонентен состав, сп. *сѝрмен брек* (Попадија – Воденско) и *сѝрмен ѝаѝ* (Лешница – Кичевско).

Многу често разгледуваниот назив го среќаваме во формата за среден род, сп. *сѝрмно* нотираан во следните говори: прилепскиот

²Дијалектниот материјал е користен од проектот Македонски дијалектен атлас при Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје.

(Тополчани, Никодин, Прилепец), битолскиот (Дихово), кичевскиот (Прострање, Попоец), велешкиот (Извор, Подлес), скопскиот (Зелениково), долнопреспанскиот (Нивици), леринскиот (Д. Котари), костурскиот (В'мбел), тиквешкиот (Марена), струмичкиот (Ново Село, Смоларе), радовишкиот (Дукатино) и делчевскиот (Стар Истевник). Од оваа форма ги среќаваме следните фонетски разновидности, сп. *сѝѧрмно* (Лескоец, Речица – Охридско), *сѝр^амно* (Миравци, Стојаково – Гевгелиско), *сѝрѧмно* (Гуменце – Воденско), *сѝрвно* (Граждено – Долна Преспа, Лезово, Спанчево, Припечани – Кочанско), *сѝерно* (Радожда – Струшко) и *сѝрно* ? (Крчишта – Костурско).

Формата за среден род ја наоѓаме и во двокомпонентен состав, сп. *сѝрмно месѝо* забележан во следните говори: битолскиот (Буково, Кукуречани), кичевскиот (Вранештица), велешкиот (Градско, Праведник), скопскиот (Ракотинци, Катланово), охридскиот (Волино), тиквешкиот (Клисуре), радовишкиот градски говор, кумановскиот (Четирце) и овчеполскиот (Кнежје). Од двокомпонентниот состав ги среќаваме следните фонетски разновидности, сп. *сѝрмно ме(:)сѝо* (Башино Село – Велешко), *сѝѧрмно (месѝо)* (Луково – Струшко, Маврово – Гостиварско), *сѝѧрмно месѝо* (Крушје – Ресенско), *срѧмно месѝо* (Амбар Ќој – Кукушко), *сѝермно месѝо* (Езерец – Костурско), *сѝрвно месѝо* (Нерези, Белимбегово, Љубанце – Скопско, Спанчево, Соколарци – Кочанско) и *сѝрно месѝо* (Зеленич – Леринско).

Во голем број пунктови од македонската јазична територија се употребува разновидноста *сѝрм*. Оваа разновидност е нотирана во следните говори: прилепскиот (Стровија), велешкиот (Подлес, Праведник), кичевскиот (Букојчани), поречкиот (Г. Белица), скопскиот (Н. Брезница, Драчево), дебарските (Галичник, Ефловец), долнопреспанскиот (Леска), костурскиот (Ошчима), мариовскиот (Витолиште), малешевскиот (Пехчево, Берово), пробиштипскиот (Злетово), кумановскиот (Романовце) и тетовскиот (Милетино). Од разновидноста *сѝрм* се среќаваат следните фонетски варијанти: *сѝ^ѧрм* (Л'к – Долна Преспа, Печково, Куново – Гостиварско), *сѝѧрм* (Глобочица, Ржаново – Струшко, Царев Двор – Ресенско, Пожаране – Гостиварско, Г. Косоврасти – Дебарско, Попадија – Воденско) и *сѝо:рм* (Модрич – Струшко).

Во ограничен број населби разновидноста *сѝрм* ја наоѓаме и во формата за среден род, сп. *сѝрмо* (Кнежево – Кратовско), *сѝрмо (месѝо)* (Кнежино – Кичевско, Младо Нагоричане – Кумановско).

Освен овие разновидности од лексемата *сѝрмен* се среќаваат и следните зборообразувачки разновидности, сп. *сѝрмолија* (Смилево, Буково – Битолско), *сѝѧрмолиѧа* (Крушје – Ресенско), *сѝрмлиф* (Драчево – Скопско), *сѝрнл'иво* (Павлешенци – Светиниколско) и *сѝѧрмнолишиѧе* (Љубојно – Ресенско).

Лексемата *сѝрмен* со разновидностите произлегува од општослов. и праслов. приставка *str̥mъ, проширена со наставката -en (ERHSJ III: 346). Компонентата *месѝо* од составите произлегува од општослов. и праслов. *m̥esto (БЕР IV: 446–447; ERHSJ II: 438).

Со значење 'стрмен' на македонската јазична територија се среќава и лексемата *брежен* со повеќе разновидности. Лексемата *брежен* е забележана во следните говори: прилепскиот (Тополчани, Крушовјани, Слечче, Тројаци), битолскиот (Ѓавато, Паралово), кичевскиот (Лешница, Букојчани, Туин, Светорача), поречкиот (Г. Белица, Здуње), скопскиот (Бардовци, Н. Брезница), велешкиот (Лугунци, Црквино, Извор, Богомила), охридскиот (Оровник), струшкиот (Модрич, Ржаново, Глобочица), гостиварскиот (Волковија, Пожаране, Печково), дебарските (Жерноница, Ростуше, Галичник, Г. Косоврасти, Горенци, Гари, Ефловец, Голем Папрадник, Цепиште, Држилово), тиквешкиот (Барово), костурскиот (Горенци, Ошчима), кумановскиот (Ракотинце) и тетовскиот (Челопек). Од лексемата *брежен* се нотирани следните фонетски разновидности, сп. *бреѝен* (Куново – Гостиварско, Боровец – Струшко) и *брежан* (Црешево, Кучково – Скопско, Четирце – Кумановско).

Називот *брежен* во пунктот Ранковци – Кумановско го нотиравме во двокомпонентниот состав *брежен крај*.

И лексемата *брежен* се јавува во формата за среден род, сп. *брежно* (Прострање, Вранештица, Кнежино, Попоец – Кичевско, Маврово – Гостиварско, Ботун – Охридско, Дукатино – Радовишко, Ранци – Кајларско). Од формата за среден род се регистрирани фонетските разновидности: *бреѧно* (Црнешево – Воденско) и *бре:ѧно* (Струпино – Воденско).

Во неколку населби е регистриран двокомпонентниот состав *брежно месѝо* (Марковени, Езерец – Костурско, Дедино – Радовишко, Жегѓане – Кумановско).

Во населбата Стење – Ресенско е нотирана разновидноста *брек*, а во населбата Слимница – Костурско е забележана конструкцијата *на бреѧ*.

Од лексемата *брежен* се забележани и следните зборообразувачки разновидности, сп. *бреѧовиѧ* (Карабуниште, Извор –

Велешко), *бре̄гов'ӣӣ* (Блатец – Виничко), *бре̄гов'ӣӣо* (Подареш – Радовишко), *бре̄гов'ӣӣо мес̄ӣо* (Конче – Радовишко, Спанчево – Кочанско), *бр'е̄'во мес̄ӣо* (П'теле – Леринско), *брежливо мес̄ӣо* (Радожда – Струшко) и *брежулаво мес̄ӣо* (Младо Нагоричане – Кумановско).

Лексемата *брежен* произлегува од општослов. и праслов. назив *bergъ, без рефлекси во балтичките јазици (БЕР I: 84–85; ERHSJ I: 210).

Освен лексемите *с̄ӣрмен* и *брежен* со разновидностите, со поголема застапеност на македонската јазична територија се јавува и лексемата *врл* со разновидностите. Лексемата *врл* со значење 'стрмен' е нотирана во следните говори: скопскиот (Дивле), струмичкиот (Стинек), виничкиот (Блатец), малешевскиот (Мачево, Пехчево, Берово), пробиштипскиот (Долни Стубол) и кумановскиот (Четирце, Думановце, Орашац). Од оваа лексема се нотирани фонетските разновидности: *в̄рл* (Пирин–Сандаско) и *врл* (Блатец–Виничко).

Во населбата Судиќ – Светиниколско е нотиран двокомпонентниот состав *врл рид*.

И лексемата *врл* со значење 'стрмен' се среќава во формата за среден род, сп. *врло* (Смоларе, Нивичино – Струмичко, Љуботен – Штипско, Припечани, Костин Дол – Кочанско, Киселица – Делчевско, Павлешенци, Немањици – Светиниколско, Шопско Рударе – Кратовско, Ранковци, Младо Нагоричане – Кумановско, Кркља – Кривоपालанечко). Од формата за среден род се регистрирани следните фонетски разновидности: *в̄рло* (Конче – Радовишко, Миравци – Гевгелиско), *в̄рло* (Мутулово – Кукушко) и *врло* (Костин Дол – Кочанско, Лаки – Виничко).

Почесто формата за среден род се среќава во двокомпонентен состав, сп. *врло мес̄ӣо* (Клисура – Кавадаречко, Костурино, Вељуса – Струмичко, Радовиш, Дукадино, Дедино – Радовишко, Штип, Никоман, Долни Балван – Штипско, Лезово, Спанчево, Гратче, Калиманци – Кочанско, Винаца, Богословец – Светиниколско, Жегњане, Клевовце, Думановце – Кумановско, Луке – Кривоपालанечко). Од овој состав среќаваме и фонетски разновидности, сп. *врло мес̄ӣо* (Саса – Делчевско), *в̄рло мес̄ӣо* (Подареш – Радовишко, Конско – Гевгелиско), *в̄рло мес̄ӣо* (Пирава – Валадовско, Патарос, Крецово – Кукушко).

Од лексемата *врл* се нотирани следните зборообразувачки разновидности, сп. *врл'ак* (Двориште – Беровско), *врл''ак* (Жидилово

– Кривопаланечко), *врљ'ак* (Жегњане – Кумановско, Габер – Кривопаланечко), *врл'аӣ* (Габрово – Струмичко), *врл'ина* (Орашац – Кумановско) и *в̄рл'иво мес̄ио* (Амбар Ќој – Кукушко).

Називот *врл* со разновидностите произлегува од стцслов. *vrъgъ*, *vrěšti*. Семантичкиот развој е од *врл*: фрлен – итар – стрмен (БЕР I: 211; ERHSJ I: 698–699).

Во петнаесетина населби од македонската јазична територија со значење 'стрмен' се среќава лексемата *збрден* со разновидностите. Оваа лексема е нотирана во два пункта од тиквешкиот говор (Рожден и Конопиште). Од лексемата *збрден* се јавува и формата за среден род *збрдно* во населбите: Дуње – Прилепско, Драгош – Битолско и Д. Котари – Леринско, односно *зб̄рно* во пунктот Чеган – Воденско. Од формата за среден род е регистриран двокомпонентниот состав *збрдно мес̄ио* во населбите: Живојно – Битолско, Поп'лжани, Буф – Леринско, односно *брдно мес̄ио* во пунктот Луке – Кривопаланечко.

Во изолирани населби ги среќаваме следните разновидности, сп. *збрд* (Витолиште – Прилепско), *збрдн'ина* (Рожден – Кавадаречко), *брд'ина* (Поп'лжани – Леринско) и *брдув'ӣиу* (Луковец – Воденско).

Називот *збрден* со разновидностите произлегува од праслов. (стслов.) назив *brъdo*, кој со значењето 'стрмен' се среќава само во јужнослов. јазици (БЕР I: 101; ERHSJ I: 204–205).

Во десетина населби на македонската јазична територија со значење 'стрмен' ги наоѓаме разновидностите од коренот *ǰor-*, сп. *ǰ̄арн'ина* (Пирава – Валандовско), *н'а̄гурнина* // *н'а̄гурника* (Чеган – Воденско), *на̄гурн'ина* (Савек – Серско), *нана̄г'орно* (Тработевиште – Делчевско), *ӯгорнина* // *ӯгорен ѱ̄а̄ӣ* // *ӯгорно мес̄ио* (Гломбочани – Долна Преспа), *'ӯгорно мес̄ио* (Виница) и *ǰорнич'аво* (Лезово – Кочанско).

Разновидностите од коренот *ǰor-* произлегуваат од балтослов., општослов. и праслов. (стслов.) назив *gora* (БЕР I: 264; ERHSJ I: 589–591).

Во уште помал број населби со значење 'стрмен' е регистрирана лексемата *с̄ирана* со разновидностите, сп. *с̄ирана* (Љуботен – Штипско), *нас̄иранливо* (Киселица – Делчевско), *нас̄иранливо мес̄ио* (Калиманци – Кочанско), *на̄с̄иранл'иво мес̄ио* (Мутулово – Кукушко), *с̄иран'ичаво мес̄ио* (Псача – Кривопаланечко) и *нас̄ираннич'аво* (Кркља – Кривопаланечко).

Називот *сѝрана* со разновидностите произлегува од општослов. и праслов. *storna (ERHSJ III: 341–342).

Другите називи со значење 'стрмен' имаат островски карактер, сп. *ѡр'аѡуво месѡо* (Дојран), произлегува од општослов. и праслов. корен *horp- (БЕР I: 274; ERHSJ I: 682 – 683), *з'авален* (Банско) (БЕР III: 116), *н'авѡл месѡ'оѡо* (Савек – Серско) произлегува од општослов. и праслов. *valiti (БЕР IV: 457; ERHSJ III: 562 – 563), *криф* (Липинци – Кајларско) произлегува од балтослов., општослов. и праслов. придавка *krivъ (БЕР III: 5 – 7; ERHSJ II: 200 – 201), *ка̋р* (Муртино – Струмичко), произлегува од турскиот јазик, тур. kır (БЕР III: 197 – 198; БТР : 359), *л'ошо месѡо* (Амбар Кој – Кукушко), *л'ошу м'есѡо* (Градобор – Солунско), чија прва компонента *лош* произлегува од праслов. јазик *lašъ, а се среќава во јужнослов. јазици (БЕР III: 481; ERHSJ II: 319–320), *ридѡн* (Тearце – Тетовско), *р'идно м'есѡо* (Емборе – Кајларско), *ридој* (Буф – Леринско), *ридин'а* (Кадијца – Благоевградско) (БЕР VI: 249) е веројатно од праслов. *hridъ 'скала', *shridъ (БЕР VI: 249; БЕР IV: 985; ERHSJ I: 687), *сарѡ месѡо* (Фурка – Гевгелиско), произлегува од ие., балтослов., општослов. и праслов. *sgrъ (ERHSJ III: 322), *ѡ'умба месѡо* (Тремно – Кајларско) е романска и балканска ономатопеја (ERHSJ III: 480) и *удолно* (Лескоец – Охридско), односно *удоун'ичаво* (Кнежево – Светиниколско), произлегува од општослов. и праслов. dolъ (БЕР I: 408 – 409; ERHSJ I: 419).

Во некои пунктови при изразувањето на семемата 'стрмен' има дообјаснувања, сп. *сѡрмно ме(:)сѡо*: во машки род вон употреба (Башино Село – Велешко), *сѡрм*: малу, многу стрмно (Милетино – Тетовско); *брежен*, но: стрмно место (Богомила – Велешко); *врло месѡо*: стрмно (Штип) и *врл'ак*: брежно место (Габер – Криво-паланечко).

Многу честа е синонимијата за изразување на семемата 'стрмен' во македонските говори, придружена понекогаш и со извесни појаснувања, сп. синоними со лексемата *сѡрмен* или со нејзините разновидности: *сѡрмен // сѡрм // брежен* (Букојчани – Кичевско), *сѡрмен // сѡрмно месѡо* (Катланово – Скопско), *сѡрмен // сѡрмолија* (Смилево – Битолско), *сѡрмен // брежен* (Крушовјани, Тројаци – Прилепско, Туин – Кичевско, Црквино – Велешко), *сѡрмен // бреѡов'иѡ // врл* (Блатец – Виничко), *сѡрмен // врл* (Стинек – Струмичко), *сѡрмен // врлаѡ* (Габрово – Струмичко), *сѡрмен // збрден* (Старавина – Битолско), *сѡрмен // збрден*: многу е збрдно, *збрдн'ина* (Рожден – Кавадаречко), *сѡрмен // збрдно*: ретко (Драгош – Битолско), *сѡрмен брек // сѡрмно месѡо* (Попадија – Воденско),

сѝрмен ѝаѝ // *брежен* (Лешница – Кичевско), *сѝрмно месѝо*: повеќе во практична употреба // *сѝрм* (Подлес – Велешко), *сѝрмно месѝо*: во практичниот говор // *сѝрм* (Праведник – Велешко), *сѝрмно месѝо* // *сѝрмолија* (Буково – Битолско), *сѝрмно*: во практичниот говор повеќе // *брежен* (Тополчани – Прилепско), *сѝрмно*, *стрмна*: машки род нема // *брежен* // *бреговиѝ* (Извор – Велешко), *сѝрмно* // *брежно* (Прострање, Попоец – Кичевско), *сѝ'рмно* // *брежно* // *врло месѝо* (Дукатино – Радовишко), *сѝермно* // *брежливо месѝо* (Радожда – Струшко), *сѝ'рмно* // *врло* (Смоларе – Струмичко), *сѝр^амно* // *вр^ало* (Миравци – Гевгелиско), *сѝрвно* // *врло* (Долни Балван – Штипско), *сѝ'рвно* // *врло м'есѝо* (Спанчево – Кочанско), *сѝрвно* // *врло месѝо* // *џорнич'аво* (Лезово – Кочанско), *сѝ'рмно* // *зб'рдно* (Д. Котари – Леринско), *сѝ'армно* // *удолно* (Лескоец – Охридско), *сѝрмно месѝо*: во практичниот говор // *сѝрм* (Праведник – Велешко), *сѝрмно месѝо* // *сѝрмолија* (Буково – Битолско), *сѝ'армно месѝо* // *имаѝ сѝ'арм'олија* (Крушје – Ресенско), *сѝрмно месѝо* // *бр'ежан* // *врл* (Четирце – Кумановско), *сѝрмно месѝо* // *брежно* (Вранештица – Кичевско), *сѝ'армно (месѝо)* // *брежно* (Маврово – Гостиварско), *сѝ'армно месѝо* // *брецен* (Боровец – Струшко), *сѝермно месѝо* // *брежно месѝо* (Езерец – Костурско), *сѝрвно месѝо* // *брежан* (Црешево – Скопско), *сѝ'рвно месѝо* // *бреговиѝо месѝо* // *врло месѝо* (Соколарци – Кочанско), *сѝ'рмно месѝо* // *врло месѝо* (Клисура – Кавадаречко), *сѝрмно месѝо* // *врло месѝо* (Радовиш), *ср'мно месѝо* // *вр'л'иво месѝо* // *л'ошо месѝо* (Амбар Ќој – Кукушко), *сѝрм* // *сѝрмлиф* (Драчево – Скопско), *сѝрм* // *брежен* (Ефловец – Кичевско, Г. Белица – Бродско, Н. Брезница – Скопско, Ошчима – Костурско), *сѝрм* // *брежен*: во жаргон – *брежно*, синцилиа надолу (Галичник – Дебарско), *сѝ'арм* // *брежен* (Пожаране – Гостиварско, Г. Косоврасти – Дебарско, Ржаново, Глобочица – Струшко), *сѝ'арм* // *брежен* (Печково – Гостиварско), *сѝ'арм* // *брецен* (Куново – Гостиварско), *сѝо:рм* // *брежен* (Модрич – Струшко), *сѝрм* // *врл* (Берово, Двориште – Беровско), *сѝрм*: не м'ожеш да сп'аднеш // *врл*: на'угоре к'ат се 'оде, врло е (Злетово – Пробиштипско), *сѝ'рмо* // *удоун'ичаво* (Кнежево – Кратовско), *сѝрмо (месѝо)* // *брежно* (Кнежино – Кичевско), *сѝрмо (месѝо)* // *бреж'у'аво месѝо* // *врло* (Младо Нагоричане – Кумановско) и *сѝрнл'иво* // *врло* (Павлешенци – Светиниколско).

Со оглед на фактот што дел од називите *брежен*, *врл*, *збрден*, *удолно*, *л'ошо месѝо* или нивните разновидности и разновидностите од коренот *џор-*, влегуваат во синонимен однос со лексемата *сѝрмен* или со нејзините разновидности, во продолжение ќе ги приведеме

другите синоними, сп. *брежен* // *брежина*: стрмна област (Челопек – Тетовско), *бр'ежно месѝо* // *вр'ло месѝо* (Дедино – Радовишко), *бр'ежно м'есѝо*: бр'ежно м'есто на брегови не мош да зам'ину // *врло м'есѝо* // *врл'ак* (Жегѓане – Кумановско), *бреџов'иѝо* // *вр'ло месѝо* (Подареш – Радовишко), *бреџов'иѝо* // *вр'ло*: тов'а е м'есто ногу вр'ло (Конче – Радовишко); –*врл* // *врло месѝо* (Думановце – Кумановско), *врл* // *врл'ина* (Орашац – Кумановско), *врло* // *сѝр'ана* (Љуботен – Штипско), *врло* // *насѝр'анливо* (Киселица – Делчевско), *вр'ло* // *насѝр'анливо месѝо* (Мутулово – Кукушко), *врло*: многу стрмно, не се поминува // *насѝр'ан'ичаво* (Кркља – Кривопаланечко), *врло месѝо* // *брдно месѝо* (Луке – Кривопаланечко), *врло месѝо* // *уџорно месѝо* (Виница), *вр'ло месѝо* // *џорн'ина* (Пирава – Валандовско), *вр'ло месѝо* // *насѝр'анливо месѝо* (Калиманци – Кочанско); – *збр'дно* // *н'аџурнина* // *н'аџурн'инка* (Чеган – Воденско), *збр'дно м'есѝо* // *брд'ина* (Поп'лжани – Леринско), *збр'дно м'есѝо* // *ридој* (Буф – Леринско); – *уџорнина* // *уџорен ѝаѝ* // *уџорно месѝо* (Гломбочани – Долна Преспа) и *наџурн'ина* // *н'ав'ал месѝо'оѝо* (Савек – Серско).

При јазичната анализа на разгледуваните називи за изразување на семемата 'стрмен' во македонските говори од аспект на нивното потекло може да се констатира дека најголемиот број од називите се македонски наследени зборови, сп. *брежен* (*бреџ*, *бреџов*, *бреџовиѝ*, *брежлив*, *брежуљав*), *врл* (*врлак*, *врлаѝ*, *врлив*, *врлина*), *џорнина* (*џорничав*, *наџорнина*, *наџорнинка*, *нанаџорен*, *уџорен*, *уџорнина*), *џраѝов*, *завален* (*навал*), *збрден* (*брдина*, *брдовиѝ*, *збрд*, *збрднина*), *крив*, *лош*, *рид* (*рид*, *ридина*), *срѝ*, *сѝрана* (*насѝраничав*, *насѝранлив*, *сѝрничав*), *сѝрмен* (*сѝрм*, *сѝрмлив*, *сѝрмнолиѝиѝе*, *сѝрмолија*, *сѝрнлив*) и *удолен* (*удолничав*).

Само мал дел од разгледуваните називи за изразување на семемата 'стрмен' во македонските говори се од туѓо потекло, сп. *кајр* е заемка од турскиот јазик, а *ѝумба* е романска и балканска ономаатопеја.

За изразување на семемата 'стрмен' од разгледуваните називи со нивните зборообразувачки разновидности во *Речникоѝ на македонскиоѝ јазик со срѝскохрваѝски ѝолкувања* се забележани следните лексеми со извесни нијанси, сп. *врл* adj 1. zao, loš. 2. strm (PMJ I: 85), *врлина* f strm, strmenit (PMJ I: 85), *збрден* -дна adj strman; местото е збрдно mesto је strmno (strmina је) (PMJ I: 250), *наџорнина* i нагорница f v. нагорниште (PMJ I: 439) [нагорниште n uzbrdica (PMJ I: 439)], *сѝрм* adj v. стрмен (PMJ III: 339) [*сѝрмен* -мна adj strm, strmen, strmenit; стрмен брег strma obala; стрмен пат strm put; стрмни скали

strmne stepenice (PMJ III: 339)], *сѝрмно* adv strmo, strmenito; многу е стрмно mnogo је strmo (PMJ III: 339), *у̀зорен* -рна adj uzbrdan, uzbrdit; угорно место uzbrdica (upotrebljava se i kao imenica, samo: угорно uzbrdica) (PMJ III: 427), *у̀зорнина* i угорница f uzbrdica (PMJ III: 427) и *удолен* -лна adj nizbrdan, nizbrdit (PMJ III: 428).

Како составен дел на назив е регистрирана компонентата: *лош* adj loš, zaо, rđav (PMJ I: 390).

Со несоодветно значење се регистрирани називите: *бре̄* m 1. obala; морски брег morska obala. 2. breg, brdo (PMJ I: 45), *бре̄овӣи* adj bregovit (PMJ I: 45), *крив* adj I (opp. прав). 1. (извиен)... 2. (навален на една страна)... 3. (виновен))... II pogrešan... III hrom, ćorav (PMJ I: 365), *̀орнина* f 1. v. згорнина. 2. (dijal.) vetar severac (PMJ I: 109) [*з̀орнина* f 1. površina. 2. v. згорниште (PMJ I: 253), *з̀орнишӣе* n 1. lice (odela). 2. v. згорница. 3. prid, prida, dodatak pri trampi ili prodaji; ќе дадеш и малку згорниште за чојава daćeš i malo pride за чоју (PMJ I: 253), *з̀орница* f vrst gornje ženske odeće (PMJ I: 253)], *навал* m navala, tiska, gužva (PMJ I: 434), *навал* adv од навал navalice, navlaš, hotimice; пцовисала лиса од навал lija se pretvarala da је crkla (PMJ I: 434), *рид* -ови, -је, -ишта m brdo, planina; на врвот на ридот на vrhu brda; по ридови и по долови по brdima i по dolovima; по ридот угоре; uz brdo; по ридот удолу niz brdo (PMJ III: 117), *риден* adj brdovit, planina; ридно место brdovito mesto (PMJ III: 117), *ср̄* m (орудие за жниење) srp; со српот на рамо sa srpom o ramenu; (fraz.) излезе срп – женска смрт smisao: ćim роће žetva nastaju teški dani za ženu; срп и чекан srp i ćekić (PMJ III: 313), *ср̄ес̄ӣ* adj (кој има форма на срп, v. срповиден) srpast; српеста месечина srpasti mesec (PMJ III: 313), *ср̄овиден* -дна adj (кој има вид на срп, српест) srpast; срповидна положба srpasti položaj (PMJ III: 313), *ср̄ообразен* -зна adj v. срповиден (PMJ III: 313), *ср̄иче* n dem. od срп srpak, strpac, strpić (PMJ III: 313), *сѝрана* f I strana. 1. (пространство, место што се наоѓа оддесно или оддлево, однапред или одзади на нешто) ... 2. (правец)... 3. (една од површините на нешто)... 4. (во геометријата – права линија што заградува геом. фигура)... 5. геогр.четирите страни на светот... 6. (fig. особеност, црта)... 7. (fig. гледиште, став, становиште)... II (razg.) mera: 1/2 tovara;... (PMJ III: 336), *сѝраничен* -чна adj 1. боѝни, робоѝни; странична улица робоѝна ulica. 2. (fig.) drugostepeni, uzgredni; странично прашање uzgredno pitanje (PMJ III: 336) и *шумба* f 1. uzvišenje, hum, humka; тумби и длапки uzvišenja i udubljenja. 2. ispurćenje (PMJ III: 412).

Во РМЈ воопшто не се забележани називите со разновидностите или не се нотирани само разновидностите: *брежен* (*бре̄гов*, *брежлив*, *брежуљав*), *брдина* (*брдовӣи*), *врлак* (*врла̄ӣ*, *врлив*),

̄орничав, ̄райов, збр̄д (збр̄днина), к̄р, нана̄горен, нас̄ираничав (нас̄иранлив), с̄ирмлив (с̄ирмнолишӣе, с̄ирмолија, с̄ирнлив) и с̄ирничав.

Интересно е да се одбележи и тоа што во РМЈ се обработени лексемите: *врловӣ* adj strm strmenit (РМЈ I: 85), *на̄горе* adv 1. nagore, *naviše*. 2. uzbrdo; се качуваме нагоре penjemo se nagore. 3. по реката нагоре uz reku (РМЈ I: 438–439), *на̄горен* -рна adj 1. uzbrdan. 2. uzlazan; нагорна линија uzlazna liniја (РМЈ I: 439), *на̄горница* f v. нагорниште (РМЈ I: 439) [*на̄горнишӣе* n uzbrdica (РМЈ I: 439)], *нана̄горнишӣе* n v. нагорниште (РМЈ I: 455), *с̄ирмнина* f strmina. 1. (стрмно место) штом ја минавме стрмнината, седнавме čim smo prešli strminu, seli smo, 2. (стрмна положба, наклонетост; особина на стрмен) голема беше стрмнината на брегот *velika je bila strmina obale* (РМЈ III: 339), *с̄ирмнишӣе* n strmina, strmac, strmenica (РМЈ III: 339), *с̄ирмос̄ӣ* f strmnost, strmenitost (РМЈ III: 339), *ӯгоре* adv 1. gore; угоре високо удољу длабоко, v. горе. 2. (нагоре) и vis, gore; со рацете кренати угоре sa rukama dignutim u vis (gore); ide i sa predlogom: на угоре, v. нагоре (РМЈ III: 427), *ӯгорница* f uzbrdica (РМЈ III: 427), *ӯгорнишӣе* n uzbrdica (РМЈ III: 427) и *удолница* f v. удолниште (РМЈ III: 428) [удолниште n nizbrdica (РМЈ III: 428)], кои не се регистрирани во досега испитаните дијалектни пунктови со значењето 'стрмен'.

Со оглед на фактот што во *Толковнио̄ речник на македонскио̄ јазик* „влегува најупотребуваната лексика на современиот македонски стандарден јазик“ (ТРМЈ I: IX), односно „според неговата намена“ има поинаква концепција од *Речнико̄ на македонскио̄ јазик со ср̄скохрва̄ски ѿолкувања*, а, исто така, се наоѓа во завршна фаза, сепак ние ќе извршиме проверка и во тој лексикографски труд. Имено, во него се евидентирани следните називи со извесни нијанси: *врл*, *врлиот* прид. 1. Што е лош, поган, лут, завидлив. *Врл* човек. *Врла* душманка. 2. Што е стрмен, мошне кос. *Врл* осој, *Врла* планина. 3. Лут, јак вкус. *Врла* ракија (ТРМЈ I: 312), *врлина*, мн. *врлини* ж. (арх.) 1// *Злоба*, *лошотија*. 2. *Стрмина* (ТРМЈ I: 312), *збр̄ден*, *збр̄дниот* прид. Што е со нагорница; стрмен. *Збр̄ден* брег. *Збр̄дна* нива. *Збр̄дно* место (ТРМЈ II:187), *збр̄днина*, мн. *збр̄днини* ж. *Нагорница*, *стрмина*. Под селото имаше страотна *збр̄днина* (ТРМЈ II:187), *на̄горнина*, мн. *нагорнини* и *нагорница*, мн. *нагорници* ж. *Нагорно*, *стрмно* место на пат, на рид и др.; сп. *нагорниште*; спротив. *надолнина*. Местото е малку *нагорнина*. || *на̄горнинка*, мн. *нагорнинки* ж. дем. и хип. (ТРМЈ III: 215), *с̄ирм*, *стрмиот* прид. сп. *стрмен*. || *с̄ирмо* прил. *Брегот* стрмо се спушташе надолу (ТРМЈ V: 503), *с̄ирмен*, *стрмниот* прид. Што нагло се издигнува, што е речиси вертикален.

Стрмен сокак. Стрмна планина. Стрмни скали. Стрмен терен. || *сѝрмно* прил. Уличката стрмно се искачуваше нагоре по ридот. || *сѝрмносѝ* ж. (ТРМЈ V: 593), *сѝрмолија*, мн. стрмолии ж. в. стрмнина (ТРМЈ V: 593) и *сѝрмолишиѝе*, мн. стрмолишта ср. сп.. стрмниште (ТРМЈ V: 593).

Како составен дел на друг назив е забележана компонентата: *лош*, лошиот прид. 1. а) Што не е добар (во морална смисла), зол, злобен; спротив. добар... б) Што е опасен, свиреп, крволочен... 2. Што не чини, што е некавалитетен... Што не е добар во својата работа, занимање и сл.... 4. Што е без содржинска, естетска и друга вредност... 5. Што не донесува соодветна, доволна корист... 6. Што навестува нешто непријатно, злокобен, несреќен... 7. За време – што е непријатно, опасно, тешко... 8. За болест, рана – што е тешка, опасна за живот (ТРМЈ III:63–64).

Со други значења се нотирани називите: *брег*, мн. брегови, избр. мн. брега, зб. мн. брежје м. 1. Гранична линија меѓу копно и вода, земјата во појасот покрај река, езеро или море. Езерото лесно го записнува песочниот брег. Овој мост спои два брега... 2. Помал рид. Овците исчезнаа зад бреговите. ◇ Го префрла од рид на брег – го лаже, го мами. || *бреже*, мн. брежиња ср.; *брекче*, мн. брекчиња ср. дем (ТРМЈ I: 179), *бреговии*, бреговитиот прид. Што има брегови. Бреговити долини. || *бреговииосѝ* ж (ТРМЈ I: 179), *крив*, кривиот прид. 1. Свиткан, извиен, што не е прав; што има искривен облик... 2. Што не е исправен, што е навален на една страна... 3. Што е неправилен... 4. За човек, животно – куц... 5. Виновен... 6. Погрешен, неправилен... (ТРМЈ II: 637), *навал*, мн. навали м. Мешаница, множество луѓе. Немаше многу навал, па брзо наполниме вода (ТРМЈ III:201), *навал* прил. Во составот: од навала – не вистински, со преправање. Се разболел од навал. Се искашла од навал (ТРМЈ III: 201), *рид*, мн. ридови, ридишта, избр. мн. рида, зб. мн. ридје м. Возвишение на земјата, височина, брдо. Пошумен рид. Се искачивме горе по ридот, дури до врвот. Слегува од ридот да ги пречека. Зад ридот на исток се појави сонцето. ◇ Префрла неког од рид на брег – мами. || *риѝче*, мн. ритчиња ср. дем.; *ридишиѝе*, мн. ридишта ср. аугм. || *ридски*, ридскиот прид. Ридска трка. Ридски тополи. Ридско коњче (ТРМЈ V: 238–239), *риден*, ридниот прид. Што се однесува на рид. Ридно место. Пошумена ридна месност (ТРМЈ V: 239), *срѝ*, мн. српови, избр. мн. српа м. Направа за рачно жнеење со рачка и метален остар дел во форма на полумесечина. Остар срп. Жетвари со српови на рамо. ◇ Излезе срп – женска смрт – со почетокот на жетвата започнуваат и најтешките работни денови на жената. Срп

и чекан – симбол на пролетеријатот и на комунистичките партии. || *ср̄иче*, мн. српчиња ср. дем. (ТРМЈ V: 545), *ср̄јесѝ*, српестиот прид. Што има форма на срп. Српест клун. Српеста месечина (ТРМЈ V: 546), *ср̄јовиден*, срповидниост прид. сп. српест (ТРМЈ V: 546), *ср̄јообразен*, српообразниот прид. сп. српест (ТРМЈ V: 546), *сѝрана*, страни ж. 1. Гранично површина на некое тело или гранична линија на некоја површина... 2. Една од површините на нешто, лице и опачина на некој предмет... 3. Крај, предел, територија на една земја... 4. Дел од подножјето до врвот на рид, планина и сл.... 5. (мат.) Плоштина, линија што ограничува, заградува геометриско тело... 6. Поединец или колектив што се бори за нешто наспроти некого (на суд, во војна, полемика и др.)... 7. Линија на крвно сродство... 8. (прен.) Сфаќање, гледиште, став, становиште... 9. (прен.) Особеност, црта... 10. Секоја одделна страница во една книга, тетратка, нотес, весник и др.... 11. (арх.) Мера – половина товар... (ТРМЈ V: 583–584), *сѝраничен*, страничниот прид. 1. Што се однесува на страна, што се наоѓа од страна; бочен... 2. (прен.) Што е во втор план, второстепен... || *сѝранично* прил. Ветерот дуваше странично (ТРМЈ V: 585) и *сѝраничкум* прил. (дијал.) в. странично (ТРМЈ V: 585).

Во ТРМЈ не се забележани следните називи: *брежен* (*брегов*, *брежлив*, *брежуљав*), *брдина* (*брдовиѝ*), *врлак* (*врлаѝ*, *врлив*), *горничав*, *грајов*, *збрд*, *ка̄р*, *нанагорен*, *насѝраничав* (*насѝранлив*), *сѝрмлив* (*сѝрнлив*) и *сѝрничав*.

Интересно е да се одбележи и тоа што во ТРМЈ се обработени лексемите: *врлеж*, мн. врлежи м. Стрмнина, остра косина. Се повлекле зад диви и непристапни врлежи. Надоаѓаа врлежи без патеки, по нив долови и пак врлежи. || *врлежинка*, мн. врлежинки ж. дем. (ТРМЈ I: 312), *врловиѝ*, врловитиот прид. в. врл 2 (ТРМЈ I: 312), *нагорен*, нагорниот прид. 1. Што се качува нагоре, стрмен. Многу нагорни скали. Нагорно место. Нагорни патишта. 2. Што станува повисок, од пониско оди кон повисоко ниво. Нагорна линија. Нагорно движење на цените (ТРМЈ III: 215), *нагорничав*, нагорничавиот прид. Штро се качува нагоре, стрмен. Нагорничав пат. Нагорничаво место (ТРМЈ III: 215), *нагорниѝѝе*, мн. нагорништа ср. сп. нагорнина; спротив. надолниште. Одвај се искачија по нагорништето (ТРМЈ III: 215), *нанагорниѝѝе*, мн. нанагорништа ср. в. нагорниште (ТРМЈ III: 260), *сѝрмина*, мн. стрмини ж. в. стрмнина (ТРМЈ V: 593), *сѝрмнина*, мн. стрмнини ж. Стрмно место, стрмна страна, стрмна положба. Се изкачи по стрмнината до црквичката. Брегот е со голема стрмнина. || *сѝрмнинка*, мн. стрмнинки ж. дем. (ТРМЈ V: 593),

сѝрмнишиѝе, мн. стрмништа ср. Стрмно место, стрмнина. Паѓаме по стрмништето (ТРМЈ V: 593), *сѝрмол*, мн. стрмоли м. в. стрмнина (ТРМЈ V: 593), иако не се регистрирани во досега испитаните дијалектни пунктови со значењето 'стрмен'.

При проверката на дијалектниот материјал во лексикографските трудови РМЈ и ТРМЈ очекувано ни прави впечаток фактот што во лексикографските трудови не се опфатени сите називи што се нотирани на македонската јазична територија. Во нив, помеѓу другото, не е забележан називот *брежен* со значење 'стрмен', иако зафаќа голем ареал од македонската јазична територија, јавувајќи се според честотата на второ место, веднаш по лексемата *сѝрмен*. Од друга страна, пак, позитивно е тоа што во лексикографските трудови се нотирани и се обработени зборообразувачки разновидности на разгледуваните називи, кои не се регистрирани во досега испитаните дијалектни пунктови.

Треба да споменеме дека обработениот материјал од *Толковниот речник на македонскиот јазик* досега е објавен заклучно со буквата С, така што не можеме да имаме увид во неговата севкупност. Меѓутоа, двата лексикографски труда укажуваат на фактот дека се опфатени повеќето од називите со значење 'стрмен'. Наша задача, помеѓу другото, е и тоа да го откриеме и да го протолкуваме во границите на нашите можности македонското дијалектно богатство за да го направиме достапно на јавноста, особено на научната, за понатамошни проследувања.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕР I–III, = Група автори: *Бџлџарски еѝтимолоџичен речник*, I–III, Редактор: В. И. Георгиев, Издателство на Бџлгарската академия на науките, Софија, 1971–1986.
- БЕР IV, = Група автори: *Бџлџарски еѝтимолоџичен речник*, IV, Научни редактори: В. И. Георгиев, И. Дуриданов, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Софија, 1995.
- БЕР VI, = Група автори, *Бџлџарски еѝтимолоџичен речник*, VI, Редактори: Марија Рачева, Тодор Ат. Тодоров, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Софија, 2002.
- БТР, = Група автори: *Бџлџарски ѝѝлковен речник*, Второ издание, Дџржавно издателство „Наука и изкуство“, Софија, 1963.

- Видоески, Божидар (2000), *Прашалник за собирање мајеријал за Македонскиот дијалектен атлас*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Македонски дијалектен атлас 1, Скопје.
- Вујаклија, Милан (1972), *Лексикон стараних речи и изрази*, Просвета, Београд.
- Микуновиќ, Љубо (2005), *Речник на старански зборови и изрази*, Просветно дело АД, Скопје.
- РМЈ I–III, = *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*, I–III, Редактор: Блаже Конески, Составувачи: Тодор Димитровски, Благоја Корубин, Трајко Стаматоски, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков – Скопје, Скопје, 1961–1966.
- ТРМЈ I–V, = Група автори: *Толковен речник на македонскиот јазик*, Том I–V, Главен редактор: д-р Кирил Конески, Редакција: д-р Снежана Велковска, д-р Кирил Конески, д-р Живко Цветковски, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков – Скопје, Скопје, 2003–2011.
- ERHSJ I–IV, = Petar Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971–1974.

SUMMARY

The author of this paper analyses the words for expressing the sememe ‘steep’ based upon the dialect material in the Macedonian language. Additionally, the author ascertains that many various words for expressing the mentioned sememe exist on the Macedonian language territory. Drvoshanov presents widespread of all words and variances for the sememe ‘steep’ and moreover he explains the necessary etymological interpretations of every lexeme. Besides that, by checking the dialect material within the Macedonian lexicographic papers *Dictionary of the Macedonian Language with Serbo-Croatian Interpretations* and *Monolingual Dictionary of the Macedonian Language* the author emphasizes the wealth of the Macedonian dialects.

Светлана Давкова-Ѓоргиева

811.163.3:373.2:642.72

811.16:373.2:642.72

ОКОЛУ ЕТИМОЛОГИЈАТА НА ПОИМОТ САД/ПОСАТКА

Апстракт: Во оваа статија нашето внимание ќе го задржиме на појаснување на прашањето за содржината на поимот *сад* (стсл. *сџдз*) како и на семантиката на името *сад* во поблиските и во подалечните словенски јазици. Ова произлегува оттаму што лексемата *сад* уште во прасловенскиот период не била само просто кажано многузначна, туку таа имала исклучително голем семантички опфат. Имено, освен 'правна институција' (лат. *judicium*) и дејности коишто се однесуваат на неа, Словените со овој назив означувале и 'предмет со вдлабната форма во кој се држи, чува, става нешто' (лат. *vas*).

Клучни зборови: поимот сад, содржина, семантика, изведените од овој назив зборови, македонски јазик, словенските јазици, хомонимиски конфликти, етимолошки толкувања.

Низ вековите познатиот раздел означен со името *сад* ја менувал својата содржина и својата семантика, а како резултат на тоа се менувало и значењето на соодветното име, односно од дијахрониска гледна точка тоа бележи извесен развој. Токму ова создава различни усложнувања што се сврзани со содржината на поимот *сад* и на таа лексичко-семантичка група во словенските јазици, како и на определувањето на местото на односнава група и на нејзиниот однос кон другите називи (лексичко-семантички групи).

Голем дел од етимолозите претполагаат дека прасловенскиот облик на лексемата *сад* е **sǫdъ* (стрсл. *сџдз*) и дека таа по секоја веројатност била многузначна. Имено, уште тогаш еден од поимите кои односнава лексема ги означувала било денешното лат. *judicium*. Како доказ за ове е фактот што од прасловенски до денес, во старите и новите словенски јазици прасловенското **sǫdъ* // *sǫd* се чува со значење 'државна институција за разрешување граѓански спорови како и за разгледување криминални престапи и кривични дела', сп.: стсл. *сџдз*, струс. и стукр. *сџдз*, укр., белорус., луж. *суд* (*sud*), слов. *sud*, чеш. *soud*, словен. *sǫd* и пол. *sąd*, срп. и хрв. *sud*. Разликите во фонетскиот состав на лексемите се должат на историскиот развој

на носовката од заден ред /ж/ во соодветните јазици, како и на отпаѓањето на големиот ер /ъ/ на крајот на зборот. По метонимиски пат со овој назив се именувале и други поими, кои се однесувале на една сфера од односнава група. Имено, освен 'судска институција' речиси во сите словенски јазици лексемата се среќава и со значење 'зграда, просторија во која се наоѓа судската институција'. Постоенето, односно присуството на различни форманти на изведенките од **sqdъ* со значење 'судска институција', сп. во: буг. *сџдилишце*, рус. *судиице*, укр. *судиице*, луж. *sudnja*, пол. *sąd, sądu, sala sądowa* (со зн. судница), словен. *sodnija*, срп. и хрв. *sudište, sudilšite*, ги наведува етимолозите да тврдат дека се работи за подоцнежни формации (Скок III: 355-356; Фасмер III: 794; Младенов 1941: 627; Геров V: 303; Миклошич 1962: 315).

При проверка на лексикографските трудови во македонскиот јазик, Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања (понатаму РМЈ) и Толковен речник на македонскиот јазик (понатаму ТРМЈ), ја нотираме следнава состојба. РМЈ (III: 346) ја регистрира лексемата *суд* со шест значења: 1. државен орган што разгледува граѓански и кривични спорови, 2. разгледување дела од оваа институција, судење, 3. општествен орган избран од членови на некој колектив, организација и сл., 5. зградата во која се суди, судница, судилиште, 6. мислење, заклучок, оценка. Горенаведените значења во целост се совпаѓаат со значењето на лат. *judicium*. Во ТРМЈ (V: 608), пак, забележана е лексемата *суд* со четири значења: 1. (лог.) еден од битните елементи на формалната логика во кој, во вид на реченичен исказ, нешто се тврди или се одрекува, 2. мислење, оценка за нешто или некого, 3. а) државен орган што решава кривични и граѓански спорови, најразлични престапи, б) зграда каде што се суди; судилиште, в) судски колектив, колегиум што води одреден судски процес и 4. орган за оценување избран од членовите на некој колектив или организација. До именувањето *судилишће* стои ознаката ретко, а односно именување се толкува како 1. државен орган што разгледува спорови и носи пресуди и 2. зградата, просторијата во која се суди; судница (V: 610).

Старословенската лексема *сџдъ* во другите словенски јазици ја среќаваме и со друго значење, 'предмет со вдлабната форма, во кој се држи, чува, става нешто' (лат. *vas*). Ова укажува на фактот дека, во прасловенскиот јазик со називот **sqdъ* // *sād* и со изведенките од односниов назив, биле именувани и други поими. Така во словенечкиот јазик лексемата *sōd* се регистрира со значење 'сад, бочва, каца', во чеш. и во слов. јазик лексемата *sud* означува 'бочва,

каче', во пол. јазик лексемата *sąd*, во глуж. и длуж. *sud* значи 'бочва, каца', додека во буг. јазик лексемата *съд*, а во срп. и хрв. јазик лексемата *sud* се среќава со толкувањето 'куќна посатка (стаклена, глинена, дрвена, метална или од порцелан) во која може да се налее течност, да се стави јадење или да се готви', но и со значење 'буре, каца'. Изведенки од односнава лексема со значењето што го има латинското *vas* регистриравме во: рус. јазик, *сосудъ* м. 1. сад, 2. биол. сад и *йосуда* 1. садови и 2. разг. (*сосуд*) сад, со истото значење во укр. јазик *судина* (РМР 1997: 784; 607), во срп. и хрв. јазик *posuda*, *posoda*, *posuđe*, во буг. *съсъд*, *сосуд* (Скок III:355-356; Фасмер III: 794; Младенов 1941: 627; Геров V: 303; РСХКJ VI:62, РМР 1997: 784; 607).

РМЈ (III: 135) регистрира две лексеми: лексемата *сад¹* и *сад²*. Првата е нотирана со три значења: 1. посатка; 2. (во анатомијата - орган во телото на луѓето и животните по кој се движи крвта или лимфата) крвни садови; 3. (*bot.* кај растенијата - трубичка од ќелии по кои се движи водата). Изведенката *йосајќа* (II: 361) е забележана со истото толкување на лексемата *posuđe* во срп. и хрв. јазик. И во ТРМЈ се регистрирани именувањата *сад¹* и *сад²*, како и именувањето *йосајќа* со гореспоменатите значења. Сп. *Сѝаклен сад. Емајлирани садови ...; Наведнаѝа над мијалникоѝ ѝаа ѝи миеше ѝосајќиѝе. Бакарна ѝосајќа* (IV: 351; V: 272).

При проверка на етимолошките речници и на речниците на современите словенски јазици (поблиски и подалечни) може да се забележи дека поимите: 1. 'институција за разрешување на грѓански спорови и за разгледување на криминални престапи и кривични дела' (лат. *judicium*) и 2. 'предмет со вдлабната форма, во која се држи, чува, става нешто' (лат. *vas*), се означуваат со хомонимни имиња (идентични по својот звуков состав зборови), кои во речниците се обележуваат соодветно со сџдз I /*sud* I и сџдз II /*sud* II, ситуација наследена од старословенскиот јазик. Може да се каже дека етимолозите се единствени во нивното тврдење, дека двата збора се генетски поврзани и дека произлегуваат од ср. др-индоевропскиот збор *somdhis* (*samdhis* // *samdhä*') којшто е составен од предлогот **som* со значење 'со, заедно' и коренот **dhē*- што значи 'поставува, става'. Според Преображенски, санскритската лексема *somdhis* значи 'соединување', додека пак според Фасмер лексема *somdhis* значи 'договор, врска, обединување'. Со истово значење односнава лексема ја регистриравме во сгрч. *συνθήκη* како и во лат. *con-d-us*. Изведенките: рус. *сосудъ*, *йосуда* со значење 'сад', со истото значење забележано и во украинскиот како *судина*, во срп. и хрв.

posuda, posoda, posude, исто така се изведени од **som-* и **dhě*, ср. лит. *indas* со значење 'сад, посатка'. Во сргрч. јазик присутна е лексемата *νῆκη* со значење 'место за чување на нешто'. Ова според Фасмер, дава основа да се тврди дека прасловенската лексема **sodъ* го означувала и поимот лат. *vas* 'предмет со вдлабната форма, во кој се држи, чува, става нешто' (Фасмер III: 794). Во старословенскиот јазик, напоредно со *сџдъ* II (**sodъ*) во употреба е дериватот *сџдѣ*, а двете лексеми (формации) освен поимот 'предмет со вдлабната форма' го означуваат и пошироко поимот 'орудие, инструмент', грч. *ὄργανον*, лат. *instrumentum* (Миклошич 1963: 985).

Според Скок, во срп. и хрв. јазик, именувањето *syd¹* е општословенска и прасловенска лексема, сп. **sъsodъ* (стсл. *sodъ*) со значење: 1. сад, посатка, 2. бочва, 3. кошница. Хомонимијата на односно именување со *syd²* 'juducium', во почетокот се отстранувала со помош на префиксот *-sъ*: стсл. *sъ-sodъ*, *sъsudy* – *sasud* 'стаклена ампула'. По ова, според Скок, именувањето *syd* настанало со стегање на самогласката *s-* „ *sъs-*. Со полна вокализација називов е присутен во рус. јазик како *сосуд* 'сад, посатка', а во срп. и хрв. јазик хомонимијата меѓу двете лексеми се избегнала, во почетокот, со помош на акцентот, а подоцна со употреба на префиксот *po-*: *posuda*. Тој заклучува дека лексемата *sud* всушност е префиксална сложенка составена од три елементи: префиксите *sъ-*, *sъ-* и *dъ-* (значат 'заедно'), а самогласката у настанала од веларниот назал *o*, сп.: во пол. *sąd*, словен, *sôd*, буг. *сăд* (Скок III: 355-356; РСХКJ IV: 772).

Прашањето за хомонимиски конфликти во македонската филологија преку илустративен пример е поставено во *Крайќајџа словенска грамајџика* од Григор Прличев уште во 1868 година, приредена од Димитар Пандев и Драги Стефанија издадена во Охрид 1994 година. Во делот каде што го обработува прашањето за лексикализацијата на примерите со рефлекс у зад носовката од заден ред, има едно објаснување каде што вели „*Так в Мак. казвѣѣ судъ за да не ѣрава съзвуче съ съжтѣ коеѣо ѣроизнисяѣ сџдѣ*“ (1994: 34; 62). Прличев, имено, го објаснува примерот за разрешениот конфликт на хомонимите со форма *сџдѣ* како *суд* и *сад*, давајќи му на односно прашање, чисто системно решение, како влијание од српскиот, евентуално од рускиот јазик, прашање кое и денес се смета за актуелно. Врз основа на овој и уште на неколку други примери, засновани на историската фонологија Пандев подвлекува за можна претпоставка дека хомонимиски конфликт настанува кога фонетски случајно ќе се совпаднаат две форми, кои претходно не биле

хомоними, додека целосната хомонимија, од историскојазичен аспект, нужно би барала длабока етимолошка врска, односно длабока мотивираност на јазичните знаци, комуникативно обезбедени во јазичната практика и кодирано заштитени, како хомоними (Пандев 2002:16).

Несомнено е дека удвојувањето на префиксот *сз-* во *сзсџдз* ја игра улогата на диференцирачки семантички признак, а појавата според Барболова (1999: 17) е плод на стремежот на создавачот на јазикот да ја избегне полисемијата (многузначноста), така што преку *сџдз* I го запазува прасловенскиот облик, а *сџдз* II – *сзсџдз* соодветствува на буг. *съсџд*, *сосуд* со значење како во рускиот јазик. Истата функција ја има и префиксот *-ѳо* во руските и украинските варијанти *ѳосуда* и *ѳосудина*, како и во српските и хрватските *posuda*, *posoda* и во македонското *ѳосаѳка*. Меѓутоа, овие изведенки, од една страна се јавуваат како синоними на *сџд*, *суд*, *сад*, а од друга страна истите се јавуваат како многузначни.

Содржината на поимот *сад* и изведените од него зборови, до голем степен се открива во лексикографската дефиниција на лексемите *суда*, *сосуд* и *ѳосуда* во *Толковный словарь живого великорусского языка* на Даль. Таму лексемата *суда* како именка од ж. р. и мн. форма *соды* се толкува како 'сад, посатка, садови, прибор за домаќинство, прибор за јадење, прибор за чај и друг вид посатки што се однесуваат на јадење и пиење (V: 354); лексемата *сосуд* како именка од м.р. ја регистрираме со толкувањето 'посатка, сад прибор за чување нешто, секој предмет што собира нешто, секој изработен предмет во кој се чува храна, посебно течност; сѐ што содржи, собира во себе нешто; инструмент орудие; дрвена, железна или глинена направа со празна внатрешност во која нешто се чува...' (IV: 280); и лексемата *ѳосуда* ж. р. едн. се бележи со значење 'сад за секојдневна домашна употреба, прибор за домаќинство, посебно прибор за јадење; општо во него се чува, се готви и послужува храна; посатка за течност стаклена или дрвена; посатка за миење или перење' (III: 348).

Геров во *Речник на бѳлѳарскиот јазик* ги вклучува лексемите *сџдз*, *сџдѳе*, *сзсџдз*, *сџдина* и *сџдз* и сите ги изедначува со основното значење на руското *сосудъ* 'дрвена, железна или глинена направа со празна внатрешност во кој нешто се става, чува...'. За последната формација *сџдз* го додава и значењето 'чукнат, искршен сад, цреп'. Лексемата *сџдѳ*, изведена од *сџдз*, е предадена со конкретно значење 'мал сплескан, земјен сад за ракија, карта, плоска...'. Што

се однесува до лексемите *сзсџеуџ* и *сзсџдиџ* ги објаснува како деминутивни форми добиени од *сзсџд* (V: 303).

Во *Българскиот ѝџлковен речник* (2001: 944; 945) називот *сџд*¹ е толкуван како 'предмет, прибор од домаќинството во кој се чува течност, зрнести продукти и др., на пр. бочва, чаша, грне, паница, чинија', а називот *сџдина*, *сџдинка* се толкува како сад во домаќинството (за хранење, пиење и др.)'.

Барболова во нејзината студија *Имена за сџдове в българскиџе диалекџи* (1999) смета дека потполни сведоштва кои би помогнале во разјаснувањето на развојот на лексемата *сџд* // *сзсџд* и кои сѐ поими се означувале со неа низ различни историски периоди нема. Таа само допушта дека во почетокот со називот *сџдџ* се означувала претставата за шупливо, празно тело, односно 'предмет што имал вдлабната форма'. Според Барболова останува нејасна и семантичката врска меѓу *сџд* I и *сџд* II, ако се земе предвид дека тие две лексеми се навистина со еднаков генетски производ.

За разлика од именувањето *сџд* I, именувањето *сџд* II во словенските јазици се среќава во различни форми (изведени зборови) и со различни значења. Би можеле да заклучиме дека, лексемата **sǫdъ* уште во прасловенскиот период не била само просто кажано многузначна, туку таа имала исклучително голема семантичка содржина. Освен правна институција (лат. *judicium*) и дејности што се однесуваат кон неа, Словените со односнава лексема го означувале и поимот 'предмет со вдлабната форма, во кој се држи, чува, става нешто' (лат. *vas*). Изведените лексеми коишто од една страна се јавуваат како синоними на *сџд*, *суд*, *сад* (*сџд* II), а од друга страна истите се јавуваат и како многузначни, укажуваат на фактот дека на различно ниво од историскиот развој на словенските јазици во поимот *сад* се губат или се вклучуваат нови поимања и нови значења. Проблемот, секако, е тесно поврзан со претставата на соодветните народи за опфатот, односно за тоа што сѐ влегува во поимот *сад*.

ЛИТЕРАТУРА

- Барболова 1999, *Барболова З.*, Имена за съдове в българските диалекти, София 1999.
- БЕР, Български етимологичен речник, I–VII, 1971–2010, София.
- Геров 1978, *Геровъ Н.*, Речник на българския език, I–V, 1895–1905, Пловдив.
- Далъ 1956, *Далъ В.*, Толковны словарь живого велокорусского языка, I–IV, 1880–1884, Москва 1956.
- Младенов 1941, *Младенов Сѝ.*, Етимологически речник на българския език, София 1941.
- Миклошич 1862–65., *Miklosich F.*, Lexicon paleoslaveniko-graeco-latinim, 1862–65, герг. Wiена 1963.
- Пандев 2002, *Пандев Д.*, Хомонимски конфликти во македонскиот јазик, Зб. Норма и речник, Скопје 2002.
- Прличев 1994, *Прличев Г.*, Кратка словенска граматика, приредиле Д. Пандев и Д. Стефанија, Охрид 1994.
- РМЈ, Речник на македонскиот јазик, I–III, 1961 – 1966, Скопје.
- РМР, Руско-македонски речник, Скопје 1997.
- РСХКЈ, Речник српскохрватскога књижевног језика, I–VI, 1967 – 1976, Нови Сад – Загреб.
- Скок, *Skok P.*, Etimologijski riječnik hrvatskog ili srpskog jezika, I – IV, 1971 – 1974, Zagreb.
- ТРМЈ, Толковен речник на македонскиот јазик, I – V, 2003 – 2011, Скопје.
- Фасмер, *Фасмер М.*, Ытимологическии словарь русского языка, I – IV, 1964–1973, Москва.

SUMMARY

The author of this article analyses the question about the content and semantics of the word *container* (*sŏdъ // säd). Checking the etymological interpretation and the interpretation in the modern Slavic dictionaries, can be concluded that this word has had lots of meanings and a big semantic coverage. Besides of the meaning of this word such as „court,, (latin. – *judicium*) and the activities that come along with it, Slavs also used this word for an object with hollow shape, in which can be kept something (latin. – *vas*). The etymological interpretations show that these two words (сѡдъ I / *sud* I and сѡдъ II / *sud* II) are genetically related and come from the sanscritic word **somdhis*. On the different level of the historical development of the Slavic languages, the homonymy between these two words is being avoided with the creation of derivatives. These derivatives in some cases can be found as synonyms of the word container and in others they are found as words with lots of meanings.

Гоце Цветановски

811.163.3*27

ВЛИЈАНИЕТО НА УРБАНАТА СРЕДИНА ВРЗ ЈАЗИЧНИОТ ИЗРАЗ НА ПОЕДИНЕЦОТ И НА КОЛЕКТИВОТ

Апстракт: Човечките суштества, низ својата еволуција, имаат развиено универзална способност за определување на искуствата, односно за кодирање и комуникација со нив по пат на симболи. Разни објаснувања на поимот „култура“ рефлектираат различните теории и критериуми на оценување и разбирање на човековата активност. Во овој контекст како производ на културата се јавува градот. Градот, според зборовите на англискиот лингвист Мајкл Халидеј е место за разговор. Во идеализирана смисла, говорната заедница е група луѓе која е (1) врзана со некој вид на општествена организација, (2) во која луѓето разговараат едни со други и (3) сите зборуваат слично. Целта на овој труд е да се разгледа проблемот на јазичното изразување на поединецот во урбаната средина, како и влијанието на денешниот скопски градски говор како говор со престиж врз стандарднојазичната норма.

Клучни зборови: социолингвистика, урбана дијалектологија, антрополошка лингвистика, дијалект, говор, разговорен јазик

Човечките суштества, низ својата еволуција, развиле универзална способност за определување на искуствата, т.е. за кодирање и комуницирање со нив по пат на симболи. Кога биле научени тие системи на симболи, луѓето почнале да се развиваат независно од биолошката еволуција (со други зборови, едно човечко суштество може да се научи на верување, на вредности или на начинот на создавање на нешто, иако двете човечки суштества не се во биолошко сродство). Постојат аргументи кои оспоруваат дека таа способност за симболичко размислување и социјално учење е производ на човековата еволуција.

Луѓето кои живеат одвоено еден од друг развиваат единствена култура, но елементите на различните култури можат лесно да се шират од една група луѓе на друга.

Овде ќе се задржам на поимот култура, како и на поимите урбана средина и говорна заедница и сфаќањата за културните

разлики во определен временски и просторен контекст, применувајќи ги антрополошките теоретски поставки за културата, како и одразот на културата во сферата на јазикот како дел од културата.

Зборот *култура* доаѓа од латинскиот корен *colere* (населува, одгледува). Поимот култура се однесува на севкупната човекова активност, т.е. претставува интегрална целина на човековото знаење, верување и однесување и неговата способност за пренесување на стекнатите искуства на идните поколенија. Различните објаснувања на поимот „култура“ се одраз на различните теории и критериуми на разбирање и оценување на човековата активност. Во тој контекст како продукт на културата се јавува градот. Градот, според зборовите на англискиот лингвист Мајкл Халидеј (Halliday; 1990) „...е местото на разговор. Јазикот го создава и го одржува. Неговите жители трошат многу енергија комуницирајќи и во разговорот тие постојано ги потврдуваат и повторно ги обликуваат основните поими со кои се дефинира урбаната средина.“ Градот е говорна заедница. Но, дијалектолозите добро знаат дека поимот „говорна заедница“ е идеализирана конструкција која се состои од три основни концепти: општествени групи, комуникациски мрежи и јазично хомогено население. Во секоја од овие единици постои определена норма. Во идеализирана смисла, говорната заедница е група луѓе која е (1) врзана со некој вид на општествена организација, (2) во која луѓето разговараат едни со други и (3) сите зборуваат слично.

Но, во урбаната средина моделот на класична говорна заедница почнува да се распаѓа и повеќе тоа не е корисна форма на идеализација којашто можеме да ја поврземе со фактите.

Кога, пак, зборуваме за дијалект и за стандард повторно треба да се осврнеме на разликите меѓу дијалектот и регистарот. Дијалект е која било варијанта на некој јазик кој се дефинира со оглед на говорителот. Дијалектот што се зборува е функција на тоа што е. Регистарот, пак, е варијација дефинирана во однос на општествениот контекст – тоа е функција на она што се прави во определено време. Дијалектот е тоа што се зборува, регистарот е тоа што се зборува во определен момент. Стандардот, обично се врзува со писмениот јазик, кој се стекнува преку формалното образование.

Сето ова може да се спореди и со македонската јазична ситуација од осамостојувањето до денес.

Во продолжение ќе се задржам на две точки: 1) меѓусебното влијание на дијалектите и стандардниот јазик од кодификацијата

до денес, 2) влијанието на денешниот скопски градски говор како говор со престиж врз стандарднојазичната норма.

Познато е дека на кодификацијата се гледа како на непрекинат процес во којшто стандарднојазичната норма треба постојано да ја следи јазичната практика и во одредени услови таа не само што треба да ги задоволува нејзините потреби туку и да ги предвидува, а со самото тоа и да ги планира.

Кодификацијата на македонскиот јазик, иако официјално е завршена во 1945 година, како процес е започната многу порано. Уште во средината на 19 век и првата половина на 20 век се јавиле истакнати македонски научни работници кои ги дале основните принципи на кодификацијата на нашиот јазик: определувањето на неговата дијалектна основа, карактерот на правописот и начините на збогатување на лексичкиот фонд. Од овие, претходно наведени принципи, посебно ќе се задржам на определувањето на дијалектната основа на македонскиот стандарден јазик, не затоа што за него не е доволно пишувано или кажувано, речиси, од сите наши лингвисти, туку затоа што го поврзувам со првата наведена точка од оваа статија.

Познато е дека како основа за современиот македонски јазик послужиле централните говори, или како што ги нарекува Блаже Конески *a*-говори. Познати се и причините за таквиот избор. Но, не треба да го забораваме и фактот дека овие говори влегуваат во една поголема говорна целина, во составот на западното македонско наречје, пошироката основа за денешниот стандарден јазик. Освен тоа, во прескриптивната норма влегоа и низа особености од нашите источни говори. Вака поставената дијалектна основа и умешната синтеза од одделни карактеристики на нашите дијалекти ѝ овозможи долговечност на кодификацијата на македонскиот стандарднојазичен израз.

Во првите години по кодификацијата, видливо е влијанието на нашите дијалекти врз стандардниот јазик, како во фонетиката, така и во морфологијата и во лексиката. Но, како што одминува времето, со оглед на функциите што ги врши стандардниот јазик, постепено доаѓа до оддалечување на стандардниот јазик од дијалектната основа и негово посилно влијание во јазичниот израз на говорителите, припадници на различни македонски дијалекти.

Овде ќе се задржам на некои општи тенденции во развојот на кодифицираниот македонски јазик, а наедно и ќе се обидам да го прикажам влијанието на денешниот скопски градски говор врз

стандардниот јазик. Со тоа, според мое размислување, ќе можеме подобро да ги согледаме јазичните процеси што се случуваат денес, а како научни работници, ќе можеме да дадеме свој придонес во јазичното планирање.

Меѓу општите тенденции во нашиот јазик, ќе ги издвојам оние што се однесуваат на гласовниот систем.

Во однос на вокалите, се забележува еден процес што води кон потесен и пократок изговор (ваквата тенденција е особено нагласена во скопската јазична средина и посебно кај младата популација), наспроти нешто поширокиот и подолг изговор на вокалите во општоприфатениот правоговорен узус, кој се смета за правилен и има општонароден, а не локален карактер. Говорителите, кои најчесто престојуваат и работат подолго време во Скопје, го прифаќаат ваквиот изговор сметајќи го за престижен, а со самото тоа и за правилен. За помладите генерации, родени во Скопје, поширокиот и подолг изговор на вокалите е неприфатлив, дури и невозможен, а ваквиот изговор кај некое лице автоматски го идентификува како говорител на некој западен (поточно речено, централен) дијалект. За ваквата тенденција придонесуваат и медиумите, односно новинарите и водителите на радио и телевизиски емисии.

Од сонантите, овде ќе се задржам на тенденцијата за изговор на полумекото /л/ како /љ/. Ова е процес спротивен на општата тенденција во македонскиот гласовен систем во кој се губи опозицијата меки : тврди консонанти. Во овој случај наместо од мека до полумека, па и кон тврда фонема, таа од полумека станува тврда како што е во северните македонски говори. Причините за ваквата тенденција се многубројни, меѓу другото, тука ги вбројувам следниве: различното потекло, разновидната дијалектна ситуација, нееднаквиот развоен процес на целата територија, туѓото влијание, како и не многу адекватната граfiја и ортографија за овој глас. Овде е неопходно да нагласам дека она што го нарекуваме градски скопски говор од дијалектолошка гледна точка, не претставува во класична смисла на зборот дијалект, туку тој ги има сите карактеристики на еден јазичен супстандард. Со ова, практично ние влегуваме во подрачјето на урбаната дијалектологија каде што социолингвистичкиот фактор е од пресудно значење за толкувањето на јазичните појави. Во Скопје како центар со најголема концентрација на говорители од различни краишта на Македонија се создаваат услови за најголемо приближување меѓу дијалектите, за израмнување на дијалектните разлики, а со тоа и создавање на еден

наддијалектен јазичен израз, кој во рамките на разговорниот стил има и дијалектни и туѓи елементи од стандардниот јазик. Од аспект на традиционалната дијалектолошка наука, градскиот скопски говор веќе не постои, од причина што родените говорители во градот Скопје се реткост. Но затоа пак, сè уште постојат скопските говори кои се делат на помали говорни целини: скопскоблатскиот и скопскоцрногорскиот говор. Од типолошки аспект скопскоблатскиот говор му припаѓа на западното, а скопскоцрногорскиот на северното македонско наречје. И еден општ преглед може да ни ги покаже разликите во поглед на гласовниот систем, поконкретно за изговорот на полумекото /л'/ . Во скопскоцрногорскиот говор неговиот изговор е близок до изговорот на српското меко /љ/, а во скопскоблатскиот говор имаме едно шаренило во изговорот, од полумекото /л'/ до меко /љ/. Интересен податок е тоа дека колку што сме поблиску до градот Скопје, толку повеќе доаѓа до израз мекото /љ/. И во однос на другите гласови, како што се на пример, гласовите /ќ/ и /ѓ/, па и гласовите /х/ и /с/ се јавуваат различни процеси. Имено, само накосо ќе споменеме дека во стандардниот јазик, како општоприфатен узус за изговор на гласовите /ќ/ и /ѓ/ е оној на смекнатите /к/ и /г/ (пред /е/ и /и/), но за жал, состојбата со изговорот на овие два гласа е таква што тие се реализираат во повеќе факултативни варијанти, од меки експлозивни /к/ и /г/ па сè до гласови со изразена фрикација, блиски до изговорот на српските /ћ/ и /џ/. Што се однесува до гласот /х/, можеме да забележиме едно рапидно зголемување на честотата на овој глас во стандардниот јазик, наспроти општата тенденција во нашите дијалекти, посебно во централните, за елиминација на овој глас. Ситуацијата со гласот /с/ е исто така алармантна, особено во градот Скопје каде што се забележува една тенденција за негова замена со гласот /з/.

Посебен проблем претставува акцентирањето, односно грешењето во акцентот и акцентските целости. Некои тенденции во поглед на акцентирањето се под силно влијание на денешниот скопски градски говор, кој во седумдесеттите години стана основа за формирање на македонскиот супстандард. Препознатливи белези во областа на акцентот се: неговото поместување на пенултима (ред'овен, зад'ача, особ'ина и сл.), непоместување во членувани форми (ф'абриката, п'артијата и сл.), но и недоследност во поглед на акцентските целости како препознатлив белег на македонскиот јазик во однос на другите словенски јазици.

Урбаната говорна заедница е хетерогена единица каде што се покажуваат разлики не само меѓу поединците туку и во говорот

на самиот поединец. И како што вели Лабов, поради тоа мораме да бидеме свесни за основниот факт на урбаниот говор, а тоа е дека самиот јазик е променлив. Со други зборови, јазичниот систем е систем на варијации. Урбаниот говор не можеме да го опишеме врз основа на една инваријанта на нормата и потоа отстапувањата од таа норма. Нормите на урбаниот говор се составени од простор, а не од точки. Нема докази дека градскиот човек има некои општ интегриран говор некаде во малиот мозок. Напротив, тој го усвоил обликот кој е многу хетероген и тој реагира така што извлекува по неколку варијанти и ним им придава нормативна вредност. Во хиерархиската општествена структура како што тоа е нашата култура, вредностите коишто се придаваат на јазичните варијации се општествени вредности, а варијацијата служи како симболичен исказ на општествената структура. Тоа што за некоја група значи престиж и облик по кој треба да се тежнее, макар во определени општествени контексти, за друга група може да биде извор на потсмев и општествена одбивност. Во суштина, тука нема разлика; тоа е истиот феномен виден од друг агол.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бугарски, Ранко: *Јазици*. ЕИН-СОФ: Скопје, 2001.
2. Duranti, Alessandro: *Language as Culture in U.S. Anthropology: Three Paradigms*. *Current Anthropology* 44(3):323-348, 2003.
3. Errington, J. Joseph: *Structure and Style in Javanese: A Semiotic View of Linguistic Etiquette*. University of Pennsylvania: Philadelphia, 1988.
4. Jakobson, Roman: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe compare a celle des autres langues slaves*, Prague, 1929.
5. Конески, Блаже: *За македонскиот литературен јазик*. Култура, Скопје, 1967.
6. Конески, Блаже: *Историја на македонскиот јазик*. Култура, Скопје, 1986.
7. Конески, Блаже: *Грамајика на македонскиот литературен јазик*. Култура, Скопје, 1987.
8. Конески, Блаже: *Историска фонолозија на македонскиот јазик*. Култура, Скопје, 2001.
9. Labov, William: *The Study of Nonstandard English*. National Council of Teachers of English: Washington, DC, 1969.

10. Labov, William: *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1972.
11. Labov, William: *Locating Language in Time and Space*. Academic Press, New York, 1980.
12. Saussure, Ferdinand de: *Écrits de linguistique générale* (edition prepared by Simon Bouquet and Rudolf Engler), Gallimard: Paris, 2002.
13. Савицка, Ирена; Спасов, Људмил: *Фонолоџија на современиот македонски стандарден јазик*. МАНУ, Скопје, 1991.
14. Halliday, Michael: *New ways of meaning: the challenge to applied linguistics*, 1990. Reprinted in Fill and Mühlhäusler (2001) pp175–202.
15. Цветановски, Гоце: *Каршијачкиот говор - Скопско (со посебен осврт на синтаксата)*. Институт за македонски јазик. Посебни изданија, кн. 41: Скопје, 2004.
15. Цветановски, Гоце: *Проблемот на меѓујазичните корелации при изучувањето на сродни јазици*. Литературен збор, XLVI/3-4: Скопје, 1999.

SUMMARY

Human beings, through its evolution, have developed a universal ability to determine the experiences, i.e. coding and communicating with them by symbols. Various explanations of the term „culture“ reflect different theories and criteria of evaluation and understanding of human activity. In this context as a product of culture occurs town. The city, in the words of the English linguist Michael Halliday is the place of conversation. In an idealized sense, the speech community is a group of people which is (1) connected with some kind of social organization, (2) in which people talk with each other and (3) all speak alike. The purpose of this paper is to show linguistic expression of the speakers of language environment in Skopje.

Бранислав Геразов
Зоран Ивановски

004.934.5.021:811.163.3

СИСТЕМ ЗА СИНТЕЗА НА ГОВОР НА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК БАЗИРАН НА КВАЗИ-ДВОГЛАСИ

Апстракт: Вештачката синтеза на човековиот говор претставува област на интензивно истражување во светската наука. Во трудов се претставени основите на системот за синтеза на говор од текст „Зборувај македонски“. Тој се заснова на парадигмата на синтеза со надоврзување и составен е од два главни модула: Модул за анализа на текст и Модул за синтеза на звук, кои во себе вклучуваат седум различни подмодули. Дизајнираните подмодули се базираат на низа оригинални решенија и алгоритми. Системот користи база на единки од мешан тип, базирана на нов тип на единки, наречени квази-двогласи, кои овозможуваат оптимизација на големината на базата, во однос на квалитетот на синтетизираниот говор. Резултатите покажаа висок квалитет на синтетизираниот говор најдобар досега за македонскиот јазик.

Клучни зборови: синтеза на говор, говор од текст, гласови, интонација, алгоритам

1. Вовед

Вештачката синтеза на човековиот говор била инспирација за голем број на научници и пронаоѓачи низ вековите. Сепак, дури денес, науката и технологијата се на работ од исполнувањето на вековниот сон – да се синтетизира човеков говор кој нема да може да се разликува од природниот [1, 2]. Навистина, не само што модерните синтетизатори се сосема разбирливи и звучат речиси потполно

природно, тие почнуваат во синтетизираниот говор да внесуваат чувства и да го имитираат текот на природниот говор, со вметнати паузи, воздишки, насмевки и слични ефекти [3].

Синтетизаторите за говор вообичаено имаат задача да синтетизираат говор од даден влезен текст, поради што, тие се нарекуваат и системи за синтеза на говор од текст (ГОТ). Покрај високиот степен на развој на ГОТ-системите на глобално ниво, тие се направени само за дел од светските јазици. Првиот обид за синтеза на говор на македонски јазик датира од 1996 г., кога е дадено концепт-решение за ГОТ-систем за македонски јазик со база на единки од ранг на слогови [4]. Подоцнежната работа се фокусирала на развојот на модулот за анализа на влезниот текст и на генерирање на соодветната просодија [5, 6]. Тука се и авторите на *AlfaNum* кои во емулацијата на македонскиот јазик ја употребуваат српската база на единки, тврдејќи дека притоа нема поголеми загуби во квалитет [7]. Најголем придонес во ова поле дал Чунгурски, кој креира систем со македонска база на единки [8].

Сè уште постои недостиг на висококвалитетен систем за синтеза на говор на македонскиот јазик. Ова е основниот мотив на авторите зад дизајнот и реализацијата на ГОТ-системот „Зборувај македонски“. Прототип решението на ГОТ-системот, е објавено во [9], а својата финализација ја доживува со [10].

2. Основи на ГОТ-системот „Зборувај македонски“

Системот за синтеза на говор од текст „Зборувај македонски“ е базиран на парадигмата на синтеза со надоврзување [9]. Тој користи база на единки од мешан тип, базирана на единки од ранг на проширени двогласи, наречени квази-двогласи, воведени од авторите за потребите на овој систем [11]. Преку квази-двогласите е овозможена оптимизација на големината на базата во однос на квалитетот на излезниот говор. Нивното воведување, според сознанијата на авторите, претставува уникатен придонес во областа на синтезата на говор. Изработениот Модул за генерирање на просодија, [12], со алгоритамот за генерирање на интонациските криви, [13], кој е дел од системот „Зборувај македонски“, е прв потполно функционален модул од овој вид изработен за синтезата на македонскиот јазик. Тој исто така, вклучува и Модул за трансформација на гласот кој внесува разноликост во системот и

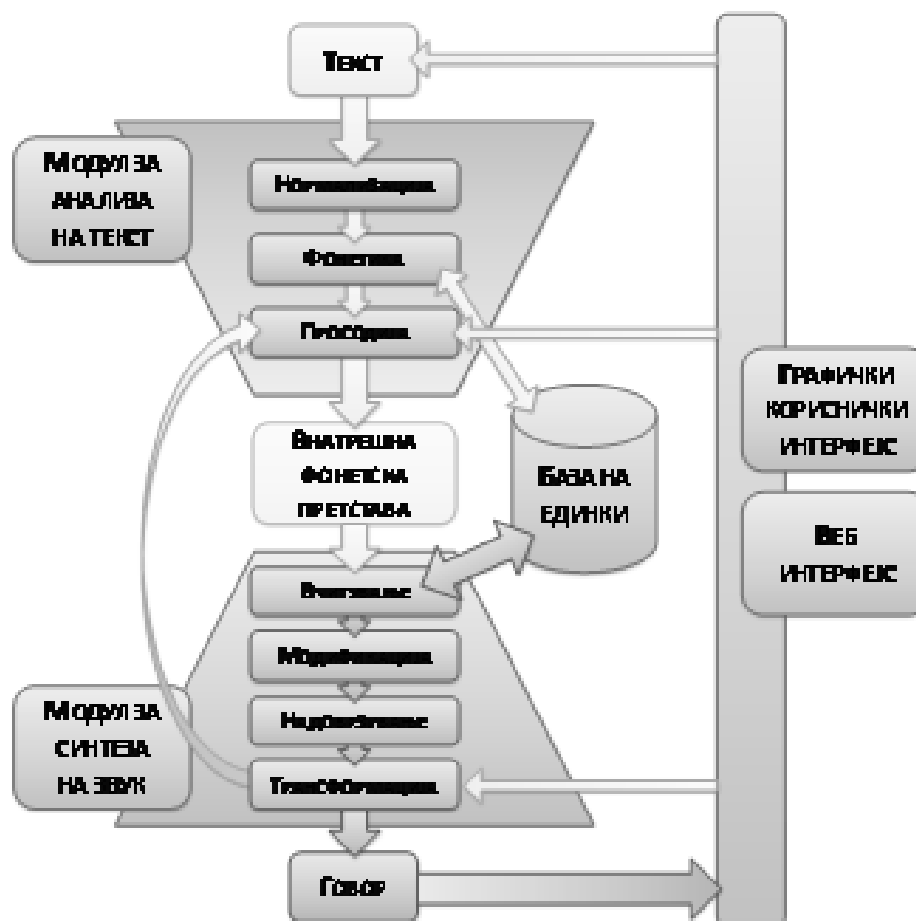
го овозможува неговото прилагодување кон корисникот [14]. Уште повеќе, воведените алгоритми и оригинални решенија во системот, во кои посебен акцент беше ставен на едноставноста, можат лесно да се прилагодат и имплементираат во било кој од ГОТ-системите кои се направени или се во фаза на развој за другите светски јазици.

При развојот на ГОТ-системот „Зборувај македонски”, се направени истражувања на гласовната и на интонациската структура на македонскиот јазик, кои се од значење не само во областа на синтезата на говор, туку и за лингвистичката наука [15 – 18]. За прв пат е изброен точниот бој на двогласи во нашиот јазик, што е од големо значење, како за процесот на дизајнирање и снимање на бази на единки за ГОТ-системите, така и за македонската фонотактика, која се занимава со законитостите на впарување на македонските гласови.

3. Архитектура

Архитектурата на ГОТ-системот „Зборувај македонски” е дадена на Сл. 1. Таа го следи моделот на песочен часовник [1], кој го дели ГОТ-системот на два главни модули. Првиот модул е Модулот за анализа на текст и тој претставува влезен модул на ГОТ-системот. Неговата задача е да го претвори влезниот текст во внатрешна гласовна претстава, составена од фонетска транскрипција на влезниот текст и додатна информација за неговата предвидена просодија. Оваа внатрешна претстава потоа се искористува за синтезата на самиот говор во вториот модул, којшто е Модул за синтеза на звук.

На сликата е прикажана и комуникацијата помеѓу различните модули како и контролата над целиот систем од страна на Графичкиот кориснички интерфејс и делумно од Веб-интерфејсот. Може да се види дека во системот постои главен тек на податоците во кој влезниот текст од графичкиот кориснички интерфејс влегува во Модулот за анализа на текст, каде постапно поминува низ неговите три модули и станува трансформиран во Внатрешна фонетска претстава. Таа продолжува во Модулот за синтеза на звук, каде минувајќи низ неговите четири модули, постапно се заменува со аудио сигналите на единките кои се модифицираат и надоврзуваат, па соодветно се трансформираат за да се добие синтетизиранiot говор.

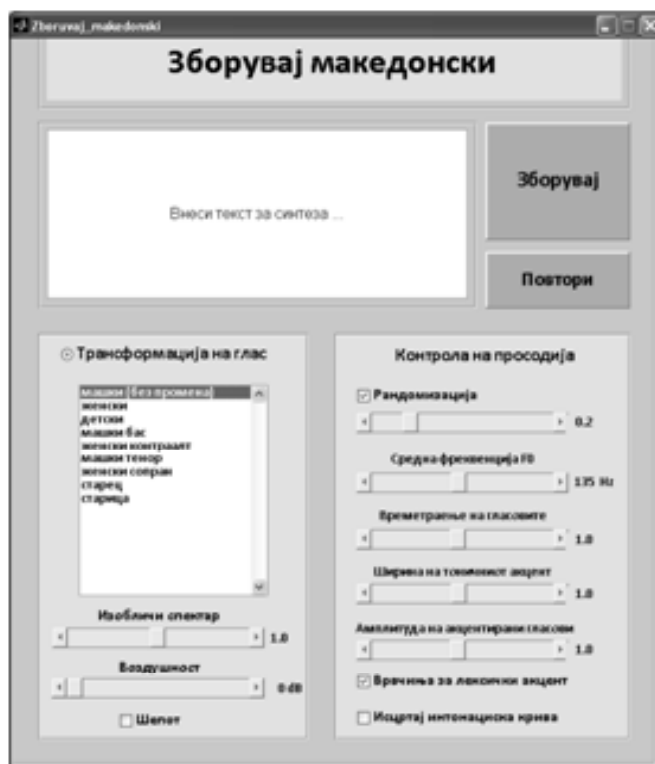
Сл. 1 – Архитектура на ГОТ-системот „Зборувај македонски“

4. Графички кориснички интерфејс

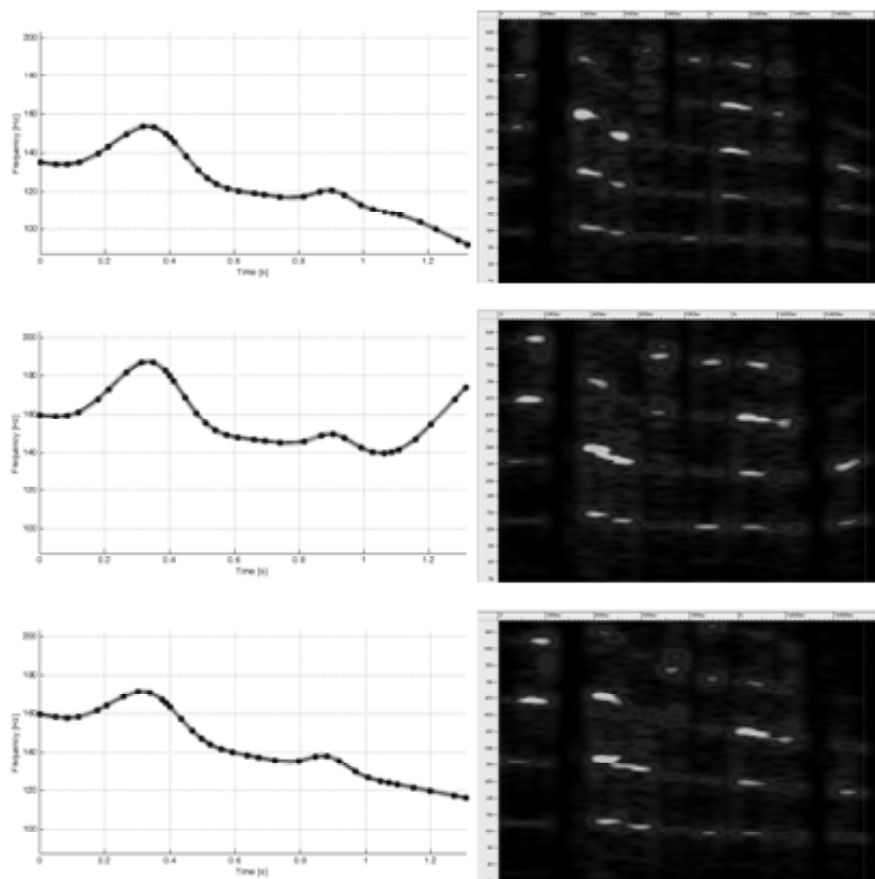
Графичкиот кориснички интерфејс има за задача да овозможи интуитивна контрола на ГОТ-системот од страна на корисниците, Сл. 2. Преку него корисникот му го задава влезниот текст на системот, а тој за возврат му го проследува резултатниот синтетизиран говор. Исто така, тој овозможува опционално вклучување и контрола на Модулот за трансформација на глас кој го нуди системот.

5. Резултати

Резултатите од синтезата на говор можат да се видат на Сл. 3. Дадени се спектрограми на синтетизираниот говорен сигнал наспроти генерираните интонациски криви од Модулот за генерирање на просодија. На сликата се прикажани спектрограми на синтетизиран говор за реченицата „Јас зборувам македонски” во вид на расказна (горе), прашална (средина) и извична (долу) реченица, споредени со соодветните интонациски криви. Може да се види јасна корелација меѓу движењето на интонацијата на синтетизираниот говор и генерираните интонациски криви.

Сл. 2 “Графичкиот кориснички интерфејс на ГОТ-системот „Зборувај македонски”

Сл. 3 – Резултати од синтезата на говор

6. Заклучок

Крајната цел на реализацијата на ГОТ-системот „Зборувај македонски” е да се добие систем за синтеза на македонски јазик со висок квалитет. Резултатите добиени со употреба на системот покажаа остварување на овие амбиции. Дизајниран е систем кој е во состојба не само потполно разбирливо, туку и со соодветна просодија да изговори било каков влезен текст на македонски јазик. Прикажаниот систем претставува придонес во полето на синтезата на говор на македонски јазик, но и пошироко за развојот на

едноставни, но квалитетни ГОТ-системи со мали побарувања во поглед на ресурсите.

Конечно, при развојот на ГОТ-системот „Зборувај македонски”, се направени и лингвистички истражувања на гласовната и интонациската структура на македонскиот јазик, кои се од значење не само во областа на синтезата на говор, туку и за пошироката македонска лингвистичка наука.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Jurafsky D., J. H. Martin, *Speech and Language Processing: An introduction to natural language processing, computational linguistics, and speech recognition*, 2 ed., Prentice Hall, May 2008.
- [2] Taylor P., *Text-to-Speech Synthesis*, Cambridge University Press, 2009
- [3] Campbell N., в*Developments in Corpus-Based Speech Synthesis: Approaching Natural Conversational Speech*, IEICE Trans. Inf. & Syst., vol.E88-D, No.3 march 2005.
- [4] Јосифовски Љ., Синтеза на Македонски Говор врз база на текст, Магистерска работа, Електротехнички Факултет, Скопје 1996
- [5] Грчевски Н., Синтеза на Македонски Говор врз база на текст, Магистерска работа, Електротехнички Факултет, Скопје 2001
- [6] Зрмановска М., Синтеза на македонскиот говор врз база на текст со прозодија, Магистерска работа, Електротехнички Факултет, Скопје 2005
- [7] Delić V., M. Sečujski, D. Pekar, Jakovljević, Mishković, в*A Review of AlfaNum Speech Technologies for Serbian, Croatian and Macedonian*, IS-LTC 06, Ljubljana, Slovenia, 9. - 10 october, 2006
- [8] Чунгурски С., Говорни синтетизатори на македонски јазик, Докторска дисертација, Факултет за електротехника и информациски технологии, Скопје, Македонија, 2009.
- [9] Gerazov B., G. Shutinoski, and G. Arsov, в*A Novel Quasi-Diphone Inventory Approach to Text-To-Speech Synthesis*, MELECON '08, Ajaccio, France, May 5 – 7, 2008.
- [10] Геразов Б., Систем за синтеза на говор на македонски јазик базиран на квази-двогласи, Факултет за електротехника и информациски технологии, Скопје, Македонија, 2011.
- [11] Gerazov B., Z. Ivanovski, в*The Construction of a Mixed Unit Inventory for Macedonian Text-to-Speech Synthesis*, International Scientific – Professional Symposium INFOTEH, Jahorina, Bosnia and Herzegovina, Mar 16 – 18, 2011

- [12] Gerazov B., Z. Ivanovski, вProsody Generation Module for Macedonian Text-to-Speech Synthesis”, AES 130th Convention, London, UK, May 13 – 16, 2011
- [13] Gerazov B., Z. Ivanovski, вGeneration of Pitch Curves for Macedonian Text-to-Speech Synthesis”, 6th Forum Acusticum, Aalborg, Denmark, Jun 26 – Jul 01, 2011.
- [14] Gerazov B., S. Bogdanova, Z. Ivanovski, вLinear predictive based voice transformation module for Macedonian TTS”, TELFOR 2009, Belgrade, Serbia, Nov 24 – 26, 2009
- [15] Геразов Б., З. Ивановски, „Анализа на интонацијата на ниво на интонациски фрази во македонскиот јазик”, XLIV Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, XXXVIII Научна конференција, Охрид, 14 – 15 јули 2011
- [16] Gerazov B., Z. Ivanovski, R. Bilibajkić, вModeling Macedonian Intonation for Text-to-Speech Synthesis”, DOGS 2010, Iriski Venac, Serbia, Dec 16 – 18, 2010
- [17] Gerazov B., Z. Ivanovski, вAnalysis of Intonation Dynamics in Macedonian for the Purpose of Text to Speech Synthesis”, TELFOR 2010, Belgrade, Serbia, Nov 23 – 25, 2010
- [18] Gerazov B., Z. Ivanovski, вAnalysis of Intonation in the Macedonian Language for the Purpose of Text-to-Speech Synthesis”, EAA EUROREGIO 2010, Ljubljana, Slovenia, Sep 15 – 18, 2010

A Speech Synthesis for Macedonian Based on Quasi-diphones

Summary

The artificial synthesis of human speech is an area of intense scientific research. The paper presents the basics of the speech synthesis system вSpeak Macedonian”. It is based on the concatenative synthesis paradigm and comprises two main modules: the Text Analysis Module and the Sound Synthesis Module, which themselves are made up from seven different submodules. The designed submodules are based on a sum of original solutions and algorithms. The system uses a mixed rank Unit Inventory, based on a new unit type named quasi-diphones. This new type of units allows for the optimization of the inventory size in respect to the synthesized speech quality. The results have shown high-quality of the synthesized speech, the best yet for the Macedonian language.

Наташа Стојановска-Илиевска

811.163.3367.633

МАКЕДОНСКИТЕ ПРЕДЛОЗИ–ИНДИКАТОРИ НА ПРИЧИНСКАТА РЕЛАЦИЈА И НИВНИТЕ АНГЛИСКИ ПРЕВОДНИ ЕКВИВАЛЕНТИ

Апстракт: Врз основа на корпус од литературни дела, овој труд ги анализира карактеристиките на македонските предлози кои се користат како индикатори на каузалноста и ги евидентира нивните англиски преводни еквиваленти. Споредувајќи ги со нивните англиски парници, овој труд испитува широк спектар на македонски предлози покажувајќи ја нивната употреба во разни реченични позиции и во различни структури, сигнализирајќи или чисто каузално значење или овозможувајќи покомплексна (причинска и временска) интерпретација.

Клучни зборови: предлози, причинска релација, каузалност

Во овој труд се анализираат македонските предлози со кои се изразува причинската релација на ниво на (дел-)реченици со едно предикативно јадро и се посочуваат нивните англиски преводни еквиваленти.

При споредбата на ваквите реченици со едно предикативно јадро кои содржат предлошка група како прилошка определба за причина со паралелните причински зависносложени реченици, Минова-Ѓуркова констатира дека станува збор за семантичка еквиваленција на две конструкции кои синтаксички се реализираат со различни структури.

Бидејќи живеат некои родители заедно со своите возрасни деца, тие постепено примаат одделни погледи на младите.

Поради заедничкиот живот со своите возрасни деца, некои родители постепено примаат одделни погледи на младите¹.

¹ Минова-Ѓуркова (1997: 21)

Врз основа на примерите, таа укажува и на тоа дека во последнава реченица е извршена номинализација (живеат заедно - заеднички живот), а наместо зависната причинска дел-реченица имаме зависна именска група конституирана од предлог и именска група која функционира како прилошка определба за причина.

Во овој контекст Тополињска го спомнува терминот *синтаксичка деривација*, под што таа подразбира „поминување од поексплицитен кон постегнат, покондензиран синтаксички модел со иста појмовна содржина“². Поконкретно, за ова истражување најважна е онаа синтаксичка деривација при која од дел-реченица зависна од сврзнички предикат се изведува именска група (или во терминологијата на Тополињска: именска синтагма) која е функционално еквивалентна на неа. Притоа, под сврзнички предикати се подразбираат сврзниците на паратаксата и на екстензионално сложените реченици³.

Како резултат на ваквата деривација доаѓа до демоција на еден од двата аргументи. Како што констатира Тополињска, „овој процес на демоција го засегнува не само аргументот подложен на номинализација, туку и конститутивниот за појдовната ПАС сврзнички предикат, чиј површински показател од зборовната група сврзници преминува во зборовната група предлози“⁴.

Тополињска сврзничките предикати ги дели на асоцијативни, темпорални и каузални, а ги илустрира резултатите на синтаксичката деривација во последната група со следниов пример.

Човекот се навреди ... зашто ти се однесуваше непристојно...
/ **поради** твоето непристојно однесување...⁵

Во горенаведениот пример номинализацијата води до појава на глаголска именка. Токму во ваквите случаи најлесно се реконструира зависната причинска дел-реченица која соодветствува на предлошката група воведена со предлог што сигнализира причинско значење. Тоа е евидентно од следниот пример:

Поради зголемувањето на температурите, не се препорачува долготрајно изложување на сонце.

Бидејќи температурите се зголемија, не се препорачува долготрајно изложување на сонце.

Меѓутоа, освен (од)глаголски именки како дополнување на предлозите се јавуваат и заменски форми или именски форми од поинакво

² Тополињска (2003: 8)

³ Тополињска (2003: 75)

⁴ Тополињска (2003: 75-76)

⁵ Тополињска (2003: 82)

потекло. Притоа во предлошката група не се пројавува никаков глаголски облик, поради што реконструкцијата на зависната причинска дел-реченица зависи од лексичкото окружување во контекстот. Од следните примери станува јасно дека една ваква предлошка група, извадена од контекст, може да доживее бројни причински интерпретации, а долунаведените три секако не ги исцрпуваат сите можности.

Двајцата пријатели се скараа поради парите.

Двајцата пријатели се скараа зашто едниот му должеше пари на другиот.

Двајцата пријатели се скараа зашто едниот му ги украде парите на другиот.

Двајцата пријатели се скараа зашто не можеа да ги поделат парите меѓу себе.

Тие настрадаа поради него.

Тие настрадаа зашто тој невнимателно возеше.

Тие настрадаа зашто тој ги издаде.

Тие настрадаа зашто тој реагираше брзоплето.

Во македонскиот јазик, причината заради која настапува извесна последица најчесто ја воведуваат следниве предлози: *поради, заради и од*.

Поради

Предлогот поради е индикатор единствено на причинската релација. Поради неговата семантичка еднозначност, примерите во кои се јавува недвосмислено упатуваат на каузалната поврзаност помеѓу дејството изразено со глагол во личноглаголска форма, од една страна, и именската група, од друга страна.

Врз основа на примерите од корпусот, може да се заклучи дека предлошката група воведена со поради може, но и не мора да се јави на почетокот на реченицата, а и дека неговиот најчест преводен еквивалент е *because of*. Во случаите кога се разгледуваат две можни причини за дејството изразено со личноглаголска форма, забележана е конструкцијата на алтернативна негација *не (само) поради ... туку поради ...*, која е предадена на англиски со *not (so much) because of... but because of...*

Евидентирана е и неговата употреба и во конструкцијата на алтернативни прашања (*дали*) *поради...или поради...*, на која ѝ одговара (*whether*) *because of ... or because of...* во преводот.

Поради законот на местото, оптимизмот значи подобар избор од песимизмот.

Because of the law of place, optimism is a more favorable choice than pessimism. (ЦР/ТП)

Таа се сети како поминува по нејзиното теме студот од неговата сенка, иако сонцето не влегуваше во собата **поради** богатото зеленило на лозата.

She felt the chill of his shadow passing over her head, though the sun did not enter the room **because of** the rich greenery of the vines. (МКР/ССТЉ)

...сиот се сметуваше, него дури го возбудуваше страшно и белината на хартијата, и тоа **не** беше **само поради** бојата, та таа да може да се смени со жолтина, на пример, **туку поради** празнината што ја содржеше таа.

He was deeply distressed. Even the whiteness of the paper disturbed him, **not so much because of** the color - that could be easily changed - to yellow, for example - **but because of** the emptiness of the sheet. (МКР/МЗП)

Татко ми умре во една ноќ кога, **дали поради** долгото ноќно читање, **или поради** однапред определената осуденост на човекот да биде сам - длабоко спиев.

My father died one night as I, **whether because of** a long night reading, **or because of** some predetermined fate of a person to be alone – slept deeply. (ЦР/И)

Според Чашуле, специфика на конструкциите со предлогот поради е можноста тие да означуваат посредна, поопшта состојба на каузалност, односно „причина која се јавува надвор од потесната сфера на агенсот на сооднесената реченична предикација, т.е. како еден вид посредно влијание т.е. индиректна причина“, како во примерот:

Состанокот е одложен **поради немање кворум**.⁶

Тој додава дека во ваквите случаи, предлогот *йоради* не може да се замени со другите предлози кои функционираат како носители на каузално значење во македонскиот јазик, како што се *од*, *за* и *со*.

Истиот автор наведува дека конструкциите со *йоради* во периодот „непосредно по кодифицирањето на македонскиот јазик биле невообичаени и неприемливи, но имено поради ваквото специфично означување на посредна каузалност, се пробиле во јазичниот стандард“⁷.

⁶ Чашуле (1989: 98)

⁷ Чашуле (1989: 99)

Заради

Во македонскиот јазик, освен *ѝоради*, како причински сврзник може да се јави и *заради*. Тоа е пример за полифункционален предлог бидејќи може да биде употребен и со целно и со причинско значење. Во своето истражување на показателите на причинската релација во македонските дијалекти, Геговски наведува дека „*заради*-трансформите во дијалектниот јазик се почести од *ѝоради*-трансформите“⁸. Интересно е што и моето истражување, базирано на дела напишани на стандарден македонски јазик, ја бележи поголемата застапеност на предлошките групи со *заради* (во каузална употреба), отколку на предлошките групи со *ѝоради*. Ова особено привлекува внимание и поради ставот на Геговски дека во македонскиот стандарден јазик има тенденција за „поголема специјализација - *ѝоради* го фиксира своето основно предикативно значење на сигнализатор на каузалност, а *заради* - основното значење на интенционалност“⁹. Резултатите од моја анализа укажуваат на фактот дека во стандардниот јазик предлозите *заради* и *ѝоради* функционираат паралелно како индикатори на каузално значење.

Како што се гледа од примерите што следат, предлошките групи воведени со предлогот *заради* се појавуваат во иницијална, медијална и финална позиција.

Се јавуваат и во комбинација со сврзникот *или*, во конструкцијата *заради... или заради...*, која како англиски еквивалент ја има *because of ... or because of...*

Предлошка група воведена со *заради* може да се јави и како одговор на прашање поставено со *зошѝо*.

Беше регистриран и случај на комбинацијата *заради некој сѝрав* (преведена како *out of certain fear*) иако именката *сѝрав*, како впрочем и други именки кои означуваат психолошки состојби, најчесто се јавува со предлогот *од*.

Заради мала навреда пред сведоци, предизвикал големи несреќи.

Because of a slight insult in front of witnesses, he caused great unhappiness. (Ч)

Виното, **заради** човечки гревови, се скиселило.

The wine turned sour **because of** human sins. (ДКВ)

⁸ Геговски (2000: 78)

⁹ Геговски (2000: 83)

Сопственикот беше во пензија **заради** инвалидност, Мустак-лијата беше стар ерген, а Брадестиот вдовец.

Owner had retired **because of** a disability, Moustache was a confirmed bachelor, and Beard a widower. (А/ТДЗ)

„**Заради** миразот си одиш **или заради** мене?“ прашала тетка Љуба.

„Are you leaving **because of** the dowry **or because of** me?“ Aunt Ljuba asked. (МКР/ССТЉ)

Зафир - добро. Но зошто Ут? Веројатно **заради** некоја сличност со таа птица.

Zafir - fine. But why Owl? Probably **because of** some resemblance to this bird. (Ч)

Заради нешто, можеби **заради** некој страв во самата природа, шумите долго поттреперувале.

There was something **because of which**, perhaps **out of** a certain fear which existed in nature itself, the forests trembled for a long time. (ДКВ)

Од

Со каузално значење се употребуваат и предлошките групи со *од*. Како што се гледа од примерите, слично на предлозите *for, of, out of* во англискиот јазик, предлошките групи воведени со *од* можат да означуваат физиолошки состојби¹⁰. За нив Тополињска вели дека тие претставуваат „најстар тип на каузална реченична трансформа“¹¹ во македонскиот јазик. Како преводни еквиваленти на *од* се јавуваат: *of, out of, because of, from*. Предлошките групи воведени со *од* се јавуваат и во иницијална и во финална позиција.

Во мугрите двете срнчиња ги најдов мртви - умреле **од страв**.

In the dawn the two does were found dead – they died **of fear**. (ЦР/ОИА)

Од здодевност и заради обложување, двапати цвакал неодран гуштер.

Out of boredom, and for a bet, he twice chewed up unskinned lizards. (Ч)

Од нивната врева, непресушна како благословен извор, не се слуша ни телефонот, ни домофонот, ни грамофонот, ни касетофонот, ни радиото, ни телевизорот - сè додека не ги седнат на вечера и не ги легнат в кревет, кога пак почнуваат плачките.

Because of their racket, perpetual as a blessed spring, neither the telephone, nor the speakerphone, nor the gramophone, nor the tape-recorder can be

¹⁰ Тополињска (2003:83)

¹¹ Тополињска (2003:83)

heard – until they are taken to dinner and put to bed, when they start crying again. (ЦР/НДБР)

Од напор телото почнуваше да му се подвива.

His body began to bend **from** the strain. (А/П)

Според Чашуле, конструкцијата од+ГИ „означува директна каузалност, најчесто во опфатот на агенсот на сооднесената реченична предикација“¹². Тој констатира нејзина голема распространетост во македонскиот литературен јазик, но ја забележува и продуктивноста на овој модел и во народниот јазик.

Други предлози

Освен поради, заради и од, Според Чашуле, можни се и следниве предлошки конструкции со глаголска именка коишто имаат можна причинска интерпретација: *без+ГИ, во+ГИ, до+ГИ, за+ГИ, зад+ГИ, на+ГИ, ѿо+ГИ, ѿред+ГИ, ѿри+ГИ, со+ГИ, ѿреку+ГИ, и сѿоред+ГИ*¹³.

Од сите нив, во *Грамаѿикаѿа на македонскиоѿи лиѿератѿурен јазик* се спомнува единствено дека полифункционалните предлози *за* и *ѿо* наоѓаат примена во искажувањето на каузалната релација, во примери од типот: „не дошол по болест, станало *ѿо* грешка“¹⁴.

Интересно е што дел од предлошките групи (на пр. оние воведени со предлозите: *со, на, ѿреку, ѿри* и сл.) добиваат различна интерпретација во зависност од контекстот. Кое конкретно значење ќе се актуелизира зависи од контекстот. Таа семантичка варијабилност тие ја споделуваат со глаголските прилози. Како поткрепа на тврдењето дека и именски групи воведени од гореднаведените предлози можат да добијат причинско толкување, ги цитирам долунаведените примери од корпусот.

Според Чашуле, заедно со конструкциите со предлогот *од*, конструкциите со предлогот *со* се основните начини за реализација на каузално значење во народниот јазик¹⁵. Освен темпорално и кондиционално значење, предлошката конструкција со *со* може да изрази и каузално значење, кое е во тесна врска со значењето на постериорност. Во одредени примери е впечатлива и начинската компонента која укажува на начинот на кој се извршува дејството.

¹² Чашуле (1989: 99)

¹³ Чашуле (1989: 95)

¹⁴ Конески (1966: 324, 333)

¹⁵ Чашуле (1989: 99)

Со своето организирање Македонците станаа главниот фактор во решавањето на македонското прашање како во своите очи, така и во очите на Европа.

Through this organization it was the Macedonians themselves who became the chief factor in settling the Macedonian question, not only in their own eyes but also in the eyes of all Europe. (ЗМР)

Што се однесува на конструкциите со предлогот *во*, Чашуле нив ги карактеризира како маргинални во современиот македонски литературен јазик, и додава дека кај нив честопати каузалноста се јавува како надополнување кон други значења, на пример темпоралното¹⁶.

Во желбата што побрзо да си заминат им направила голема услуга.

Wanting them to leave as soon as possible, she'd done them a great favour. (А/ТДЗ)

Иташе речиси на слепо, понекогаш помислуваше дека **во брзањето** не видел некоја оаза, но се тешеше дека ќе ја види следната.

He rushed almost blindly, occasionally thinking that **in his haste** he had not noticed some oasis, but he consoled himself that he would see the next one. (ПЧ/ХТ)

Уште една маргинална конструкција за изразување на каузално значење е предлошката група со *преку*, која е карактеристична за формалниот регистар, и чие основно значење е означување на средство. Во тој контекст, Тополињска го наведува и следниов пример на конструкција составена од *преку* + ГИ чие каузално толкување е експлицирано во соодветната причинска дел-реченица:

*Зашто сисџемајски го подиѓнувавме нивото на образованието ... / Преку сисџемајско подиѓнување на нивото на образованието ... ја подобрихме ситуацијата*¹⁷.

Во конструкциите со предлогот *за* најчесто станува збор за глаголи кои бараат предлошки објект како комплемент, како што се: *просџува за, се извинува за, казнува за* итн.

Навестуваше некои скорешни промени што сигурно ќе го довеле во положба да може послободно да ја планира својата иднина и иднината на тетка Љуба, **се извинуваше за** својата несреденост, а често од неговите писма бликаа тешки

¹⁶ Чашуле (1989: 106)

¹⁷ Тополињска (2003: 84)

самообвинувања од кои тетка Љуба речиси по правило никогаш не беше во состојба да извлече некаков заклучок.

He hinted at some imminent changes that would surely place him in a position to more freely plan his future and that of Aunt Ljuba, he **apologized for** his being unsettled, and often his letters were full of heavy self-recriminations that Aunt Ljuba could never really understand. (МКР/ССТЉ)

Во средината на селото Р. се запреа пред колонијалната продавница, селанецот слезе, откако најпрвин посака да им **плати за** превезувањето...

They pulled up in the middle of the village of R., in front of the grocer's, the villager got out, first offering to **pay for** the ride... (А/ТДЗ)

Предлошките групи со *при* се карактеризираат како формални, а во нив како примарно се восприема темпоралното значење, додека каузалната интерпретација се развива секундарно.

При таквата национална раздвоеност и **при** полното економско разорување бесмислени ќе станат секакви конференции, замешувања и реформи, зашто сите ќе водат кон еден дележ на Македонија.

As long as there exists this kind of national dividedness, together with utter economic powerlessness, nothing can be achieved by any conferences, reforms or attempts at intervention because everything will lead to the inevitable partition of Macedonia. (ЗМР)

Во врска со предлошките групи воведени од предлогот *на*, би можело да се каже дека каузалноста во нив е тесно поврзана со темпоралното значење (како симултаност или непосредна антериорност).

Во отсуство на пример од корпусот, го наведувам следниов пример од Тополињска за конструкција составена од *на* + ГИ чие каузално толкување е експлицирано во соодветната причинска прилошкоопределбена реченица:

Зашто многу инсистирав ... / На мое инсистирање... тој на крај ми ја објасни работата...

Во овој контекст, Чашуле ја спомнува и конструкцијата *благодарение (благодаретки) на*¹⁸. Како за илустрација, го приведувам следниот пример од ретките примери пронајдени во корпусот.

Благодаретки на условите, сега ние си го избираме за општ литературен јазик централното македонско, т.е. велешко-прилепско-битолско-охридското наречје.

¹⁸ Чашуле (1989: 117)

Now, however, **thanks to** circumstances, we are taking the dialect of central Macedonia (Veles-Prilep-Bitola-Ohrid) as our general literary language. (ЗМР)

Како носители на каулазно значење се јавуваат и неколку конструкции со структура предлог + ИГ + предлог, како што се: *како резултат на...*, *како последица на...*¹⁹ и сл. Во корпусот се забележува нивно ретко присуство, а во сите случаи преводниот еквивалент е *as a/the result of*.

... српскиот шовинизам, **како резултат на** основно изучените народни интереси, стои многу повисоко, и многу погоре од бугарскиот национален индиферентизам....

... Serbian chauvinism, **as the result of** a fundamental knowledge of national interests, stands far higher than Bulgarian national indifference... (ЗМР)

Ако сега нашите противници го допуштаат образувањето на помали етнографски целини од поголема, **како последица на** историска неопходност...тогаш зошто сега тие не можат и не сакаат да го допуштат образувањето од таа голема етнографска целина што ја викале сите, па и тие, бугарски народ, две помалечки целини - бугарска и македонска?

If our opponents now admit that smaller ethnographic units have been formed from larger groups **as a result of** historical necessity ... why is it that they cannot and will not agree that from this larger ethnographic unit, which everybody including themselves describes as the Bulgarian nation, two smaller units might be formed: a Bulgarian and a Macedonian one? (ЗМР)

Од прегледот на предлошките групи со кои се изразува каузалното значење во македонскиот јазик и нивните преводни еквиваленти би можеле да заклучиме дека во случаите каде што недвосмислено се упатува на каузално толкување, одбран е и соодветен преводен еквивалент во англискиот јазик (како што е случајот со *as a result of* како преводен еквивалент на *како резултат на/како последица на*). Од друга страна, во случаите каде што се чувствува присуството и на некоја друга релација, истата наоѓа одраз и во англискиот превод (*as long as* како преводен еквивалент на *џри*). Во други случаи, пак, навестувањето на каузална поврзаност, но неинсистирањето на неа доведува до употреба на преводни еквиваленти во вид на партиципни форми, со нивната семантичка неопределеност (*wanting* како преводен еквивалент на *во желба*).

¹⁹ Тополињска (2003: 87)

Како начини за изразување на посредна каузалност кои се карактеристични за формалните функционални стилови, особено за новинарско-публицистичкиот, Чашуле ги наведува и: *во врска со* + ГИ, *по повод (на)* + ГИ, *врз основа на* + ГИ и *со оглед на* + ГИ. Поради карактеристичното поле на употреба на овие изрази, истите не беа евидентирани во делата од корпусот.

Општии завршни забелешки

Во споредба со зависните причински реченици, забележлива е поретката употреба на предлошките групи како прилошки определби за причина и во двата јазика. Тоа би можело да е резултат на неколку фактори. Имено, за разлика од глаголот во личноглаголска форма употребен во зависните причински реченици, именската група во составот на предлошката група го згуснува и кондензира изразот. Поради тоа, на предлошките групи им се дава приоритет кога е јасно дека намерата на авторот е да постигне постегнат израз.

Исто така, некои од разгледаните предлози се покарактеристични за формалниот регистар, што дополнително го стеснува нивното поле на дисперзија. Во тесна врска со нивото на формалност е и поголемата вообичаеност на некои предлошки конструкции во стручно-научниот и новинарскиот функционален стил. На сметка на тоа, тие не се толку својствени за белетристиката и оттука произлегува и нивната поретка застапеност во корпусот.

ДЕЛА ОД КОРПУСОТ ОД КОИ СЕ ЕКСЦЕРПИРАНИ ПРИМЕРИТЕ:

Крсте Мисирков - *За македонскиите работи*. Избор, редакција, предговор, забелешки и превод д-р Блаже Ристовски. Скопје: Мисла 1985. (Krstе P. Misirkov - *On Macedonian Matters*. Skopje: MANU, 2003. Превод: Alan McConnell; јазична редакција: Graham W. Reid) (ЗМР)

Славко Јаневски - *Чудојворци*. Скопје: Македонска книга, 1988 (Slavko Janevski - *Miracle Workers*. Skopje: Detska Radost, 1997. Превод: Zoran Ančevski and David Bowen) (Ч)

Славко Јаневски - *Девеј Керубинови векови*. Скопје: Македонска книга, 1989 (Slavko Janevski - *The Nine Centuries of Kerubin*. Skopje: Detska Radost, 1997. Превод: Snežana Nikolovska-Nečovska) (ДКВ)

Игор Исаковски - *Хаикој на џанчаркајџа* од Игор Исаковски - *Песочен часовник*. Скопје: Магор, 2002 (Igor Isakovski - *Sandglass* од Babylonia CD-Rom, Скопје: Blesok, 2004. The Dancer's Haik (Превод: Richard Gaughran) (ПЧ/ХТ)

Трајче Крстевски - *Теџање див зајак* од *Анџолоџија на македонскиот ѝосџмодернисџички расказ*. Избор, редакџија и предговор: Саво Цветановски. Скопје: Наша книга, 1990 (Trajce Krstevski: *Killing a Wild Rabbit* од *Anthology of the Macedonian postmodern short story* - Selected, edited and introduced by Savo Cvetanovski. Skopje: Naša kniga, 1990. Превод: Milena Mitrovska and Michael Black) (А/ГДЗ)

Ефтим Таковски - *Пџовка* од *Анџолоџија на македонскиот ѝосџмодернисџички расказ*. Избор, редакџија и предговор: Саво Цветановски. Скопје: Наша книга, 1990 (Eftim Takovski: *The Curse* од *Anthology of the Macedonian postmodern short story* - Selected, edited and introduced by Savo Cvetanovski. Skopje: Naša kniga, 1990. Превод: Milena Mitrovska and Michael Black) (А/П)

Блаже Миневски *Орелот и Аџнија* од *Тајна одаја: Анџолоџија на македонскиот расказ на XX век*. Скопје: Три, 2000 (ЦР/ОИА)

Блаже Конески: Таблица прваја од *Тајна одаја: Анџолоџија на македонскиот расказ на XX век*. Скопје: Три, 2000 (ЦР/ТП)

Димитар Солев: *Ни ден без ред* (од Разгледи, година XXXVII, бр.7-10, септември-декември 1994, стр. 452-465). (ЦР/НДБР)

Јадранка Владова: *Исџо* (од Владова, Јадранка. *Воден знак*. Скопје: Култура, 1990). (ЦР/И)

Преводите се објавени во: Caesarean Cut - *Macedonian short stories* (Selected by: Kata Kulavkova). Skopje: Macedonian P.E.N. Centre, 2001

Blazhe Minevski: *The Eagle and Agnija* (Превод: Elizabeta Bakovska)

Blazhe Koneski: *Primer* (Превод: Ljubica Arsovska and Margaret Reid)

Dimitar Solev: *Not a Day without Order* (Превод: Elizabeta Bakovska)

Jadranka Vladova: *The Same*. Превод: Elizabeta Bakovska.

Богомил Ѓузел: *Машина за џишување* од *Македонски раскази: анџолоџија*. Скопје: Култура, 1979 (Bogomil Gjuzel: *The Typewriter* од *Prose Selection '98- '99*. Skopje: Macedonian P.E.N. Centre, 1999. Превод: Alan McConnell) (МКР/МЗП)

Србо Ивановски: *Сиџе сврџувачки на џеџка Љуба* од *Тајна одаја: Анџолоџија на македонскиот расказ на XX век*. Скопје: Три, 2000 (Srbo Ivanovski: *All Aunt Ljuba's Engagements* во *Balkan Literatures*. Skopje: Macedonian P.E.N. Centre, 2001. Превод: Elizabeta Bakovska) (МКР/ССТЉ)

ЛИТЕРАТУРА

- Геговски, Д. (2000) *Изразување ѝрчинска врска меѓу насѝаниѝе во македонскиѝе дијалекѝи (маѝисѝерски ѝруд – необјавен)*, Скопје: Филолошки факултет.
- Конески, Б. (1966) *Грамаѝика на македонскиоѝ лиѝераѝурен јазик*, Скопје: Просветно дело.
- Минова-Ѓуркова, Л. (1997) *Сврзувачки средсѝива во македонскиоѝ јазик*. Скопје: Детска радост.
- Тополињска, З. (2003) *Полски – Македонски: Грамаѝичка Конфронѝација. 6. Синѝаксичка деривација*. Скопје: МАНУ.
- ×ашуле, И. (1989) *Синѝакса на македонскаѝа ѓлаѓолска именка*. Скопје: НИО Студентски збор.

**Macedonian Prepositions Used as Indicators of Causality
and Their English Translation Equivalents**

Summary

Based on a corpus of literary works, this paper analyzes the features of the Macedonian prepositions used as indicators of causality and records their English translation equivalents. Comparing them to their English counterparts, this paper surveys a wide range of Macedonian prepositions demonstrating their use in various sentence positions and in a variety of structures, signalling either a purely causal meaning or triggering a more complex (causal and temporal) interpretation.

Јасминка Делова-Силјанова

811.162.3'373.72:811.163.3'255

ЧЕШКИТЕ ФРАЗЕМИ СО КОМПОНЕНТА *ПЕТИЦА* ВО ПРЕВОДИТЕ НА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК

Апстракт: Во трудов се задржуваме на чешките фраземи со соматска клучна компонента *йейица*, што ги ексцерпиривме од дела на чешки јазик преведени на македонски. Во нашата анализа поаѓаме од когнитивистичката теорија, телесноста и јазичната слика на светот. Правиме семантичка поделба на фраземите и ги споредуваме со македонските преводи.

Клучни зборови: соматска фразеологија, телесност, когнитивистика
„Околниот свет е партнер во разговорот којшто нашето тело го води со негог (Хогенова, 2001: 41).

1. Темата за телесноста во современата феноменолошки ориентирана филозофија е силно експонирана. И не само таму – телото и телесноста во заемност со мислата, субјективноста и интерсубјективноста поинаку се проучува и во природните науки. Да ја споменеме и медицината и пристапите што на човекот гледаат како на психосоматско суштество. Но, когнитивната лингвистика ја интересира, пред сè, тоа дека основно место на телесноста во нашиот когнитивизам и однос кон светот воопшто може да се интерпретира токму од секојдневно употребуваниот јазик. Така, на пример, во рамките на фразеологијата прво место (квантитативно и квалитативно) зазема т.н. соматска фразеологија – во фраземите мошне често се јавуваат глава, око и очи, рака, срце, но и влакно или нокт. Називите на деловите на човечкото тело секојдневно (врз основа на метафориско или метонимиско пренесување) се употребуваат за означување на големо мноштво предмети/нешта, телото служи за броење (прстите) и како помагало за определување на квантитет и мерка (мерки за далечина, како стапка, палец, лакот, чекор, грст, голтка, залак). Глаголите што примарно се однесуваат на телесноста, движењето, сетилната перцепција, манипулација со предмети во просторот и сл.

добиваат низа пренесени значења, упатуваат на емоции, когнитивни процеси, социјални односи, комуникации и др. (оди понатаму, притиска на некогo, влече некогo, виси на некогo, носи одговорност, цврсто стои на земја). Во телесноста и во доживувањето на телото во однос на просторот има потекло на постепено конституирање на лицата што зборуваат и на заменките, но и на предлозите или на некои прилози, како што укажува во големиот број примери од етнолошките истражувања уште Касирер (1996: 154н).

М. Џонсон и Џ. Лејкоф заеднички ги формулирале тезите за концептуалните метафори во својата книга „Метафорите со кои живеамег. Книгата ја започнуваат со тврдењето дека „метафората е присутна целиот наш секојдневен живот, и тоа не само во јазикот, туку и во мислењето и во дејството. Нашиот обичен поимен систем во чии рамки мислиме, како се однесуваме, во суштина има метафоричен карактерг.

За принципот на телесност, она што нас нè интересира, централна метафора е ориентациската. Ваквата метафора го организира целиот систем на поими, и тоа сите заемно во однос на себе. Ориентациска – бидејќи повеќето од нив имаат нешто заедничко со ориентацијата во просторот: горе-долу, внатре-надвор, напред-назад, кон-од, длабок-плиток, централен-периферен. Овие просторни ориентации произлегуваат од околноста дека имаме тело од определен специфичен тип и дека во нашата физичка средина овие тела функционираат на определен специфичен начин.

2. Предмет на интерес во овој труд се фраземите со клучна соматска компонента ПЕТИЦА во делата на чешки јазик преведени на македонски.

Петиците се задниот дел на стапалата. (за мак ј. – се среќаваат во множинска форма, со исклучок на познатиот израз од грчката митологија *Ахилова ѝејџица* со значење ‘ранливо место, слаба точка’) (Велјановска, 1998).

Петицата/стапалото ја претставува слободата на движење; дружењето на драга волја; чедноста. Бакнувањето или миењето на нозете означува целосна понизност и почитување, трагите од стапалото го претставуваат патот што го поминал човекот. Да се биде без стапала, како во случајот на боговите на огнот, укажува на нестабилноста на пламенот. Замена на нозете со други мускули, на пример телото-риба на Еа-Оан, укажува на елемент што е под управа на даденото божество, односно на неговата дуална природа. Во кинеската симболика табанот/стапалото го означува мерењето

на времето или на дел од времето. Божествата што под нозете ги гмечат луѓето го прикажуваат газењето на страстите и постоењето на овој свет. Удирањето со ногата по подот укажува на немоќна разлутеност (Миловановиќ, 1994: 450).

Колку повеќе се оди кон земјата, толку повеќе се интензивира симболичкото значење на најдолу или крајно долу. Во таа смисла, долните делови на телото се означени и како периферни. Оттука произлегуваат некои од митските и магиско-обредните кодови на петиците, како и на деловите на облеката поврзани со нив – чорапите, чевлите и сл. Овие делови на човечкото тело се во директен контакт со земјата, и тоа во пригоди кога е дозволено тоа, но и во моменти кога тоа не е дозволено за луѓето.

Постојат и низа обредни активности за евентуална заштита на интегритетот на човечкиот ентитет во ситуации кога не е пожелно човекот да биде во директен контакт со земјата (Ристески, 2003).

3. Од материјалот што го ексцерпиравме извлековме вкупно 13 фраземи. Од нив, различни фраземи се 6.

3.1. Семантичката анализа потврдува дека човечкото тело и неговото физичко искуство за нашето размислување и за нашиот јазик претставува значително важен фактор. Од една страна, има фраземи што рефлектираат чисто сензомоторично искуство на нашето тело, како *mit hlavu jako koleno*, од друга страна доаѓаме до апстрактно размислување за информации од недопирлив карактер (на пример, емоциите) кое се поврзува со физичките чувства или со изгледот на определени делови на телото кои ги следат овие аспекти на размислување (на пример: *s odchozími starostmi mu spadl kámen ze srdce*).

Фраземите ги анализираме врз основа на принципот на телесноста, шемите ги разгледуваме според поделбата на Млејнкова, според концептуалните метафори на Лејкоф и Џонсон.

Секоја шема е анализирана од аспект на особеностите и карактеристиките што можеме да ги најдеме во фраземите и од аспект на реалноста што тие ја интерпретираат и ја вреднуваат.

Семантичката поделба на фраземите со компонента ПЕТИЦА тргнува од аспект на когнитивистичката семантичка поделба на телото и телесноста, и тоа:

1. Телото како единство на своите делови.
2. Телото како средство за броење. – Телото како мерка.
3. Ориентација на телото во просторот.
4. Изгледот на телото – споредба врз основа на визуелната сличност.
5. Деловите на телото и нивната специфика.

6. Телото како жртва/гаранција.
7. Човечко тело = човек. / Човечко тело = живот.
8. Телото претставува карактер – дадена особеност.
9. Човечкото тело и изразувањето емоции и човечки односи.
10. Телото како комуникативно средство. / Телото како сигнал за договор/согласување/несогласување.

Секоја шема е анализирана од аспект на особеностите и карактеристиките што може да се најдат во фраземите, од аспект на реалноста што ја интерпретираат и ја оценуваат фраземите. Шемата од десет карактеристики го одразува чисто сензомо-торичкото искуство на човекот (2, 3, ...), но исто така и човечките емоции и односи што човекот ги концептуализира со помош на деловите на своето тело (љубов, тага, задоволство, но и одмазда, лутина, казна и др.).

Во продолжение ќе ја разгледаме семантиката на секоја фразама одделно и во тие рамки ќе видиме дали за овие фраземи е избран соодветен превод.

4. Ориентација на телото во просторот

Нашето тело секој ден работи со просторот во кој се движиме, ја восприемаме нашата положба и просторната ориентација. Главата го раководи нашето тело, затоа е неопходна нејзина ориентација во просторот. Ако главата примарно е поврзана со ориентацијата нагоре, ногата примарно е сместена долу, петиците имаат контакт со земјата, значи се сместени најдолу.

Оттаму произлегува дека најизразената ориентација е спротивставеноста горе-долу, како и напред-назад.

4.1. Петицата го означува крајниот дел од телото (*Pata znamená koncovou část těla*)

Нешто може, но и не мора да има глава и петици, но главата и петиците симболизираат почеток и крај, целосност, заокруженост, хомогеност.

4.1.1. Чешката фразама *od hlavy až k patě* во нашиот материјал ексцерпиран од чешките дела преведени на македонски јазик ја сретнавме во три варијанти. Во сите варијанти, во чешкиот јазик има исто значење и тоа се однесува на целото тело, на целиот надворешен изглед на човекот.

Во македонскиот јазик означува целосна опфатеност, целосност, потполност. Исто така, ја сретнавме во три варијанти: *од глава до петици*, *од врв глава до нозе* и *од петица до глава*, односно од *петици до под гуша*.

Во секој случај, оваа чешка фразема во македонскиот јазик има соодветна фразема која и структурно одговара на чешката.

Во првиот облик *od hlavy až k patě* ја има во еден пример и е соодветно преведена: *од глава до йеѝици*.

Cítila jeho užasly a žárlivý pohled, který ji obléval od hlavy k patě ... (str. 194 KČ205CZ)	Celá postava (E.M.); (při hodnocení, posuzování zevnějšku někoho) zdůrazňuje okolnost, že jde o celý, celkový zvenějšek, (při jeho prohlížení) že jde též po prohlídce pozornou, zevrubnou. (SČFI) nesl.
Го чувствуваше неговиот вчудовиден и љубоморен поглед, поглед што ја облеваше од глава до петици ... (str. 147 KČ205MK)	Од глава до петици – целосна опфатеност (К.В.); целосно, потполно; Од врв глава до нозе – целосно, сиот, од глава до нозе; (Сн.В.); Од петица до глава (теме)/ Од петици до под гуша: Сиот, целосно (ФРМЈ)

4.1.2. Во втората варијанта, во чешкиот јазик се разликува само предлогот и соодветно на него и падежот во кој се наоѓа именката *йеѝици*. На македонски јазик станува збор за основната варијанта *од глава до йеѝици*.

Во нашиот материјал ја сретнавме двапати. За илустрација ќе наведеме само еден пример:

...popsal dceru od hlavy do paty , ale nikdo podobné neviděl. (BN1212CZ)	Celá postava (E.M.) (při hodnocení, posuzování zevnějšku někoho) zdůrazňuje okolnost, že jde o celý, celkový zvenějšek, (při jeho prohlížení) že jde též p prohlídku pozornou, zevrubnou. (SČFI) nesl.
...ја опишал ќерка си од глава до петици , но никој слична не видел. (стр. 65 BN1212MK)	Од глава до петици – целосна опфатеност (К.В.); целосно, потполно; Од врв глава до нозе – целосно, сиот, од глава до нозе; (Сн.В.); Од петица до глава (теме) / Од петици до под гуша: Сиот, целосно (ФРМЈ); Го измери од глава до петици – го опфати со поглед целосно (Сн.В.)

4.1.3. Во третиот облик, *od pat až k šíji*, втората компонента, која исто така означува дел од човечкото тело, наместо глава е употребена именката *врай̄и/ишија*, но на македонски е преведена со основната варијанта *од глава до ње̄ишици*, значи изменет е редоследот на компонентите, но има и различна соматска компонента. Сепак, сметаме дека преводот е соодветен, без разлика што во Фразеолошкиот речник на македонскиот јазик е засведочено постоење на варијанта на фраземата која и структурно сосема ќе одговара на чешката фразама: *od ње̄ишици до њод гуша*:

...konvulzivní záchvěvy probíhaly souběžně jejich těly od pat až k šíji . (str. 175 KČ171CZ)	Celá postava (E.M.) (při hodnocení, posuzování zevnějšku někoho) zdůrazňuje okolnost, že jde o celý, celkový zvenějšek, (při jeho prohlížení) že jde též p prohlídku pozornou, zevrubnou. (SČFI) nesl.
...конвулзивни грчови ги зафатија истовремено нивните тела од петиците до главата . (str. 132 KČ171MK)	Од глава до петици – целосна опфатеност (К.В.); целосно, потполно; Од врв глава до нозе – целосно, сиот, од глава до нозе; (Сн.В.); Од петица до глава (теме) / Од петици до под гуша: Сиот, целосно (ФРМЈ).

4.2. Кога сакаме да изразиме дека некоја работа, излагање е комплетно и дека има логична низа на настаните, во чешкиот јазик веламе дека *má to hlavu a patu*. И спротивно, кога нешто е сосема измешано, така што никој не може во тоа да се снајде, тогаш тоа значење може да се изрази со фраземата *nemá to hlavu ani patu*.

Оваа фразама во нашиот материјал ја сретнавме еднаш и е преведена со македонската *нема нӣиу глава нӣиу о̄иашка*, што значи дека е нешто неразбирливо, нејасно и глупаво.

Чешката фразама, пак, има значење дека нешто сосема е исплеткано, дека нема логика и дека се работи за нешто што нема никаква смисла.

Ако ги споредиме значењата на овие фраземи во чешкиот и во македонскиот јазик, би можеле да заклучиме дека чешката и македонската фразама имаат истото значење.

Štábní šikovatel blábolil něco, co nemělo ani hlavy, ani paty . (str. 483 JH2293CZ)	Je to celé popletené, nelze se v tom vyznat; nemá to logiku (E.M.); bez hlavy a bez paty: takový (projev, text ap.), který nemá, nedává smysl; takovým způsobem (se vyjadřovat) (SČFI) nesl.
Штабниот наредник и натаму мрмореше нешто што немаше ниту глава ниту опашка . (стр. 443 JH2293МК)	Нема ни глава ни опаш/ка: неразбирливо е, нејасно е, глупаво е (ФРМЈ).

4.3. Петицата, исто како и ногата, во општа смисла на зборот симболизира движење, но во онаа „побрзаг смисла на зборот. Се вели дека *někdo utiká, jako by tu za patami hořelo* или *йџрча како да му џори зад йеџициџиџе*. *Paty někomu ukázat* значи на некого да му се заврти грбот, односно да му ја откажеме/одбиеме нашата помош или нашето внимание, да се замине.

4.3.1. *Být někomu stále v patách*, односно *mít někoho pořád v patách / za patami* значи да се биде некому постојано зад петиците, да се следи на секој чекор или да се прогонува.

Во македонскиот јазик оваа фразема ја има во неколку варијанти, па кога *некој е некому зад йеџициџиџе* значи дека брзо ќе го стигне, дека го следи на секој чекор или дека го прогонува.

Во нашиот материјал оваа фразема ја сретнавме двапати и овие фраземи се сосема еквивалентни.

За илустрација ќе прикажеме еден пример:

A když už je jí zase v patách , upustí stuhu, která se za ní rozvine jako široká řeka. (str. 241 MK2438CZ)	Někoho sledovat, pronásledovat, už?? už dohánět (E.M.).
А кога ? е повторно зад петиците , ја пушта панделката, која зад неа се разлева како широка река. (стр. 291 MK2438МК)	Му е зад/по петиците – брзо ќе го стигне, ќе го фати, го следи (К.В.); Му дојде зад петиците: многу му се приближи; Зад петиците му е: 1. го следи на секој чекор, го прогонува 2. сосем блиску му е; Му се наоѓа зад петиците / По петиците му е: Го следи највнимателно, го прогонува на секој чекор (ФРМЈ).

4.3.2. Кога некој сака да си замине, тогаш – се употребува *~e{ kat a f r azema otočil se na patě a jel pryč. Се сврѝе на ѝейициѝа и замина* е буквален превод на чешката фраза, како што е направено во трите примери ексцерпирани од делата на чешки јазик преведени на македонски.

...и otočil se Prokop na patě a ubíral se podle ostatného plotu dál. (str. 136 KČ114CZ)	= udělat čelem vzad a jít pryč: rázně se otočit o sto stupňů a odejít; otočit se na podpatky a jít pryč (E.M.).
...и Прокоп се сврте на петицата и продолжи понатаму крај бодликавата ограда. (str. 100 KČ114MK)	Се свртува налево круг – за 180 степени (ФРМЈ).

Во македонските речници не пронајдовме ваква фраза, па можеме да ја сместиме меѓу оние што немаат соодветен еквивалент со истата соматска компонента. Би можело да се преведе со *се сврѝе налево круѝ*, што можеби звучи војнички со оглед на тоа што е војнички термин, или, како што е направено водниот пример, кога во македонскиот превод е употребен само истиот глагол – *се сврѝе*:

... otočil se na patě a loudal se zpátky k zámku. (str. 137 KČ115CZ)	= udělat čelem vzad a jít pryč: rázně se otočit a sto stupňů a odejít; otočit se na podpatky a jít pryč (E.M.).
... се сврте и се влечеше понатаму во замокот. (str. 101 KČ115MK)	Се свртува налево круг – за 180 степени (ФРМЈ).

5. Телото претставува карактер – дадена особеност

Со посредство на човечкото тело ги изразуваме и ги вреднуваме човековите особини.

Слабоста е изразена со митската фраза *Ахилова ѝейициѝа* или *Achillova pata*.

5.1. Во материјалот ексцерпиран од делата на чешки јазик преведени на македонски јазик оваа фраза се појави трипати. Со оглед на тоа што ја има и во чешкиот јазик и во македонскиот јазик, преводот на оваа фраза не претставувал особена тешкотија и тука се работи за целосни еквиваленти. Единствено во македонскиот јазик, во зависност од тоа кој е преведувачот, се јавува во два облика, како *Ахилова ѝейициѝа* и *Ахилеева ѝейициѝа*. Оваа фраза ја најдовме и во македонските фразеолошки речници и во Толковниот речник на македонскиот јазик во формата *Ахилова ѝейициѝа*.

...začali slídit po mém soukromém životě, to byla moje Achillova pata ... (str. 24 MK608CZ)	Zranitelné místo (E.M.); určitá jednotlivá, dílčí vada, nedostatek, slabina někoho n. něčeho, která může negativně ovlivnit, ohrozit celek (SČFI).
...почнаа да го проследуваат мојот приватен живот, тоа беше моја ахилова петица ... (str. 34); ...почнаа да душкаат по мојот приватен живот, тој ми беше Ахилева петица ... (str. 30 MK608MK).	Ахилова петица – ранливо место, слаба точка (К.В.); слаба точка (Сн.В.); (книж.) најслабото, најранливото место на некого или на нешто (ФРМЛ).

6. Заклучок

Во материјалот што е ексцерпиран од делата на чешки јазик преведени на македонски јазик сретнавме 6 фраземи со клучна компонента *йеџица/pata*.

Фраземата од глава до петици има 3 појавувања. Варијантата од *йеџици до враџи* се појавува еднаш, а сличната на неа, *нема ни глава ни йеџица* – еднаш. *Некому му е во йеџици* – двапати, *се сврџе на йеџица* – трипати и три појавувања на *Ахилова йеџица*.

Сето тоа може да се види од следнава табела:

Бр.	Соматска компонента	Број на појавувања на чешката фраза	Број на македонски еквиваленти						
			■	◆	●	○	□	◇	
1.	<i>od hlavy až k patě / od hlavy do paty</i>	3	3						
2.	<i>od pat až k šiji</i>	1			1				
3.	<i>nemá to hlavu ani patu</i>	1			1				
4.	<i>Být někomu stále v patách</i>	2	2						
5.	<i>otočit se na patě a jít pryč</i>	3					3	3	
6.	<i>Achillova pata</i>	3	3						

Легенда:

- целосен еквивалент (чешкиот израз е ист со македонскиот)
- ◆ делумен еквивалент (граматичка промена во изразот)
- релативен еквивалент (промена на компонентата)
- аналог (целосно различна фраза)
- безеквивалентни (нема македонски еквивалент или не бил најден)
- ◇ буквално или неточно преведена фраза

6.1. Од аспект на структурата на чешките фраземи, 3 фраземи се безглаголски, а една од нив (*Achillova pata*, 3.1.) е составена од придавка + именка, додека другите две во форма предлог + именка + предлог + именка (на пр., *od hlavy až k patě*, 2.1.1., 2.1.2.).

Другите три фраземи се глаголски. На две фраземи формата им е: глагол + именка (со клучна соматска компонента) (2.3.1., 2.3.2.), додека третата фразема е составена од глагол + именка (клучна соматска компонента) + именка (друга соматска компонента) (2.2.).

6.2. Соодветните преводни еквиваленти на македонски јазик – што се однесува на чешките именски и глаголски фраземи – и на македонски јазик исто така станува збор за фраземи со иста структура.

6.3. Од аспект на задржување на соодветната клучна соматска компонента, во овој случај *pata*, односно *йејицица*, како што можеме да видиме и од приложената табела, кај 3 фраземи е сочувана клучната компонента (*od hlavy až k patě / od hlavy do paty : od ělavaiĭa do йејицициѝе; Být někomu stále v patách : му е зад/ĭo йејицициѝе; Achillova pata : Ахилова йејицица*), додека во другите три имаме различни случаи.

6.3.1. Имено, во една фразема во преводниот еквивалент соматската компонента на фраземата е заменета со друга, соматска (*od pat až k šiji : od йејицициѝе до ělavaiĭa*), па така наместо *иција* (односно *враиј*) е употребена именката глава.

Во вториот случај соматската клучна компонента *йејицица* е заменета со друга несоматска компонента – *оѝаишка* (*nemá to hlavi ani patu : нема ниѝу ěлава ниѝу оѝаишка*).

6.3.2. Во третиот случај имаме безеквивалентна фразема во македонскиот јазик. Во два случаи преведувачот избрал да направи буквален превод (*otočít se na patě a jít pryč : се сврѝе на йејицицаѝа*), додека во третиот случај направил избор да преведе без фразема, односно значењето на фраземата да го преведе само со глагол (*otočít se na patě a jít pryč : се сврѝе*).

7. Јазичната слика на светот во лингвистиката како предмет за јазично проучување ја има поврзаноста на јазикот, културата и секојдневниот живот. Се претпоставува дека секој јазик заедно со својата култура и со својата историска основа создава специфично искуство на даденото општество, учествува во создавањето на специфична слика на светот за тоа општество. Таа слика има влијание врз тоа на каков начин говорителот на дадениот јазик го

разбира светот во кој живее, како го вреднува тој свет, на кој начин говорителот ја доживува својата егзистенција во тој свет, а притоа не смееме да заборавиме ни на тоа на кој начин ги споделува своите доживувања со другите членови на своето јазично културно општество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Vaňková, Irena. 2007. *Nádoba plná řeči: (Člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007.
2. Vaňková, Irena. 2003. O těle, smyslech, citech a prožitcích. *Čeština doma a ve světě*. 2003, roč. 11, č.1/2, s. 7-9.
3. Mrhačová, Eva. 2000. *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice: Tematický frazeologický slovník II*. Ostrava: Ostravská univerzita Ostrava - Filozofická fakulta, 2000.
4. Lakoff, George; JOHNSON, Mark. 2002. *Metafory, kterými žijeme*. 1.vyd. Brno: Host, 2002.
5. Čermák, František. 2007. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007.
6. Велјановска, Катерина. 1998. *Фразеолошкиѝе изрази во македонскиоѝ јазик (со ѝосебен осврѝ на сомаѝскаѝа фразеолоѝија)* докторска дисертација
7. Миловановиќ, Крсто. 1994. *Речник симбола*. Народно дело. Крагујевац,
8. Ристески, Љупчо С. 2003. *Кулѝурна ѝоѝоѝрафија на човечкоѝо ѝело*: ЕтноАнтропоЗум, ПМФ, Институт за географија, Завод за Етнологија, Скопје

РЕЧНИЦИ

1. Čermák, František; Hronek, Jiří et al. 1983. *Slovník české frazeologie a idiomatiky:Přirovnání*. Praha: Academia, 1983.
2. Čermák, František; Hronek, Jiří et al. 1988. *Slovník české frazeologie a idiomatiky:Výrazy neslovesné*. Praha: Academia, 1988.
3. Čermák, František; Hronek, Jiří et al. 1994a. *Slovník české frazeologie a idiomatiky:Výrazy slovesné A-P*. Praha: Academia, 1994. ISBN 80-200-0347-9 (1.díl). ISBN 80-200-0503-X (soubor).
4. Čermák, František; Hronek, Jiří et al. 1994b. *Slovník české frazeologie a idiomatiky:Výrazy slovesné R-Ž*. Praha:
5. Велковска, Снежана. 2008. *Македонска фразеолоѝија со мал фразеолошки речник*. Скопје

CZECH PHRASES WITH THE COMPONENT *HEEL*
IN THE TRANSLATION INTO MACEDONIAN LANGUAGE

Summary

The terms for the parts of the human body (based on the metaphoric or metonymic meaning) are used everyday to express of great number of things, while the body is used for counting (fingers) and as a means to determine a quantity or measure (measures of distance as foot, thumb, elbow, step, handful, sip, bite).

The subject of interest in this paper is the phrases with a key somatic component HEEL in the Czech works translated into Macedonian language.

We analyse the phrases on the basis of the body principle, while we analyse the schemes according to the division of Mlejnková and according to the conceptual metaphors of Lakoff and Johnson.

Each scheme is analysed from the aspect of specifics and characteristics which can be found in the phrases, as well as from the aspect of the reality which they interpret and value.

The HEELS are the rear part of the feet, and they symbolise the freedom of movement; friendship of good will; chastity.

In the material which is excerpted from the Czech works translated into Macedonian language, we have come across 6 phrase having as a key component heel/pata. Three of them are noun and three of them are verb phrases. In three phrases within the Macedonian translation the key somatic component *heel* has been preserved, while the other three phrases have different translations: change of the key somatic component with another somatic component, change with another non somatic component and nonequivalent translation.

Елена Јованова-Грујовска

811.163.3'367.622.22/:23'371

ИЗРАЗУВАЊЕ СУБЈЕКТИВНОСТ ПРИ ИМЕНУВАЊЕТО НА ХРАНАТА

Апстракт: Анализата на лексемите со кои се именува храна во македонскиот јазик покажува дека односот на луѓето кон храната е исклучително позитивен до хипокористичен. Во ретки ситуации тој став е погрден т.е. пејоративен. Субјективниот став за храната го среќаваме во колоквијалниот јазик, во кругот на семејството и при обраќањето кон дете. Употребата на деминутивно-хипокористичните форми во кулинарските рецепти има извесна дистинктивна функција.

Клучни зборови: Лексика со субјективна оценка, деминутив, хипокористик, аугментатив, пејоратив, лексема, лексичко значење.

Лексичкото значење е индивидуално за секоја лексема засебно. По дефинирањето на основното (конкретното) значење, долготрајната и честа употреба води кон понатамошен семантички развој на лексемата во еден јазик што постепено го дава секундарното значење (кое понекогаш може да се наметне како основно). Стекнувањето ново значење е долготраен процес. Освен полисемијата, што се дефинира како способност на лексемата да се реализира во повеќе значења т.е. во повеќе семантички реализации (Гортан-Премк, 1997:38), чести се синонимните образувања од различен корен, но и од ист корен со различни зборообразувачки форманти. Ова особено се однесува на лексиката со субјективна оценка од тематското подрачје **храна**. Именките со субјективна оценка (деминутиви, хипокористици, аугментативи и пејоративи), вообичаено и најчесто, егзистираат во рамките на основното значење на лексемите.

Прва и основна грижа на човекот низ историјата му била да најде и да приготви храна за себе и за својата заедница. Исхраната на еден народ е условена не само од изобилството и разновидноста на прехранбените производи што ги дава природната средина, туку

и од економските, социјалните, верските и културните навики. Во приготвувањето и послужувањето јадење за секојдневните потреби, за постите и за празничната трпеза се отсликуваат обичаите и културата на живеење на македонскиот народ. Се разбира, субјективниот став кон храната, очекувано, е позитивистички и галовен. Ги среќаваме следниве деминутивно-хипокористични лексеми во врска со исхраната:

алвица, бонбонче, бонче '1. детски изговор за бонбонче 2. мал бон 'паричен знак', *брашенце, брашненце; буле* 'погача (печена во пепел)', *буленце; варилце, векничка, вечерица, вечеричка, ѓравче, ѓравченце, ѓраше, ѓрашец, ѓрашуле; ѓрозјенце, дињче, дробенче, дуњичка, дуњка, дуњче; ѓеврече, ѓувече, залаче, залче; зејтинче, зелјенце, зелкичка, зелниче, зелче, јаѓненце* дем. хип. од јагне, *јаѓојиче, јајценце, јајче, јајченце, јаренце, јариче* од јаврија 'млада кокошка која сѐ уште не носи јајца', *јаричка; кавурмица, калинчица, канелка, карамелка, касајче, кашица, кашичка, киселинка* од киселина 'оцет', *киселинче, кифличка, колаче, колаченце; колбавче, комајиче* од комат '1. пита со зелје 2. големо парче леб, сирење и сл.', *којанче, корица, коричка, корче; кравајче, краешниче, крајче, крајченце, крајчец; кромијиче, лајанце, лебец, лебинка; леблебишекерче, лейче, лижавче, лижалче, лизајче, лизарче; лимонче, лоец, лојца* '1. дем. од лој 2. дијал. лајца, лажица'; *локумче, лукче, мавца, мавче; мазниче, манџичка, масленце, маслинче, масолце, масуле, масчичка* од маст, *мавца; мевце, меденце* од мед 'слатка, густа течност што ја произведуваат пчелите', *медец; мезенце, месоле, месце, месчинка; мейиче, мливице* од мливо '1. жито што се носи во мелница за да се сомеле 2. веќе сомелено жито; брашно', *моме* дем. од мома '1. девојка 2. тенко парче леб', *мрвичка, мрвка, мрвулка, мрвче; оривче, орисче; ѓасѓирмица* хип. од пастрма 'солено и сушено месо', *ѓечурче, ѓиѓѓарче* 'мал тркалезен леб одозгора шарен, питар', *ѓоѓаче, ѓоѓачица, ѓоѓачка; ѓоѓарица, ѓоѓарка, ѓршличе; ѓченичка, ѓуканичка, рибанче, ронче; салце, симиѓиче, сиренце, сируѓиче, сланиница, сланинка; солца, сомунче, сомче, суѓица, суѓичка; ѓиѓѓаничка* од тиганица 'вид питулица, мекица', *ѓировче, ѓиронче, ѓирошичка, ѓукче, ѓулулумбиче, кебајиче, кофѓиенце, чорбица, чорбичка; шекерче.*

По дијалектите, во народната терминологија чести се лексикализираните деминутиви и лексеми со значење 'дел од...' т.е. 'единка од множеството': квасец, пршка, ронка, скрупца, соленка, трошка, циронка. Оваа тенденција има своја развојна линија и на современ план.

Позитивниот субјективен став што преминува во галовност во среќаваме и во називите на напивки и пијалоци. При ваквото именување ретко станува збор за мало количество од некоја течност (наколку голтки, чашка), а многу почесто за хипокористичност. Во врска со напивките и пијалаците ги изделуваме следните лексеми: *биричка* од дијал. бира ‘пиво’, *бозица*, *винце*, *водица*, *водичка*, *војца*; *жолтичка* ‘1. болест на црниот дроб; жолтица 2. златна монета; дукат, 3. разг. жолта ракија’ (се разбира ние го земаме предвид значењето под бр.3), *кафенце*, *киселичка*, *коњаче*, *млекце*, *џивце*, *ракиица*, *ракииче*, *ракиичка*.

Дел од називите на растенија, животни, птици и риби се однесуваат на храната што е или што може да биде приготвена од нив: пржена *белвичка*, печено *бише/џрасенце*, манџичка *бораниичка*, печено *буџиче*, чорба од јагнешко *џлавче*, тавче-*џравче*¹ ‘вид потпечено јадење во тава од варен грав и зачини’, манџа *џраше/џрашеи*, суво *џрозјенце*, вкусно *дињче*, варено *зелјенце*, *зелче/зелкичка* салата, печено *јаџненце*, варено *јајце* (лексикализиран деминутив, в. Митева, 1982:132) *јајценце/јајче/јајченце*, печено *јаџуле*, мелени *каранфилчиња*, варено *клавче*, *коковче* со ориз, вкусни *косиенчиња*, кисело *красџавиче*, салата *красџавички*, *крилица* на жар, потпечено *кромџиче*, посна *лекичка*, *чајче со лимонче*, сочна *лубеничка*, салата од *марулка/марулке*, *меџце со џечурчиња*, рендано морско *оревче*, *ребренца* на скара, пржено *риџиче*, чадена *сланинка/сланиница*, полнети *џиџкички*, потпечени јагнешки *цревца*, *џиџерче* на жар.

Во примерите како *џолнеџи џиџкички* и *јаџнешки цревца*, деминутивно-хипокористичните форманти имаат дистинктивна функција. Полнетите (или пржените) тиквички се подготвуваат од посебен вид ‘мали издолжени плодови во форма на тиква со тенка кора и ситни семки’. Јагнешките цревца се поситни од говедските и свинските црева што се користат во исхраната за полнење колбаси.

Субјективниот став за вкусот и примамливоста на храната го среќаваме во колоквијалниот јазик во кругот на семејството и со пријателите. Убедувањето на помалите деца да ја јадат домашната храна започнува со галовно-умалително именување на конкретното јадење. Понекогаш и во кулинарските рецепти објавени во печатот или во специјализирани книги и брошури може да се сретнат хипокористични форми. Често пати, оваа појава има и извесна

¹ Станува збор за вискокалорично печиво што иако обично се подготвува во помала тава е обилен оброк за семејството. Познато е и како *џавче-џрав*, а само за верски слави се печат *џави џрав*.

дистинктивна функција; сп. Секоја *ѝорѝица* премачкајте ја со шлаг-пена и посипете ја со рендана чоколада. Врз крушите рендаме *морско оревче* и наросуваме со мелени *каранфилчиња* и цимет².

Мелените *каранфилчиња* се 'исушени цветни пупки од вид суптропско дрво што се употребуваат како зачин, *Mugistica fragrans*', за разлика од *каранфилчеѝо*, дем. од каранфил 'диво или градинарско цвеќе со мирисливи, тркалезни цветови со многу цветни ливчиња; *Dianthus carzophyllus*'. *Морскоѝо оревче* е синоним за мускатно оревче, како 'зачин од плодот од мускатово дрво'³. Додека, под *ѝорѝица* се подразбира 'ситен сладок колач од брашно, путер, јајца, шеќер итн. со прелив и разни декорации'. Како синоним може да се јави *ѝорѝичка* што може да се однесува и на 'дем. од торта'.

Во деривацијата на деминутивно-хипокористичните лексеми од тематското подрачје храна се вклучени повеќе форманти: -ка, -е, -че, -ичка, -ица, -ца, -це, -енце, -ец, -ле, -уле, -инка. Анализата покажува дека тие имаат влијание на стилски маркираните значења на дериватите.

Ретки се ситуациите во кои храната се нарекува со погрдни зборови. Ги бележиме следниве аугментативно-пејоративни лексеми од лексичко-семантичката група храна и пијалаци:

водеѝина, *водиѝиѝе*, *водурина* 'водникаво јадење'; *зелениѝиѝе* '1. зеленчук, зарзават 2. зелена билка 3. зелена боја', *колачиѝиѝе*, *колбасиѝиѝе*, *кремиѝиѝе*, *лоѝиѝиѝе*, *ѝоскуринка* од поскура 'пченичен леб што се употребува во православното богослужение', *сомуниѝиѝе*, *чорбиѝиѝе*.

Вкусот и мирисот на јадењето понекогаш не ги задоволува критериумите за свежа и вкусна храна, па поради тоа може да биде погрдно окарактеризирана. Ова особено се одразува во колоквијалниот јазик, пред сè во жаргонот на младите, каде што се почести аугментативно-пејоративните лексеми:

ѝорчило '1. горчина 2. прен. огорченост, душевна мака, беда', *ѝорчовина*⁴; *киселиѝиѝе*, *кисловина*; *солиѝиѝе*.

На пример: Мајка ми направила туршија. Кој ќе] ги јаде тие *кисловини*?! Загорел ручекот... *ѝорчовина*!

² Примерите се од списанието *Храна и вино*, број 29 и од книгата *Македонска кујна* (Скопје 1990).

³ Лексемата *оревче* може да се однесува на '1. дем. од орев 2. зачин од плодот на мускатово дрво 3. вид мала песнопојна птица; Троглодутес парвулус'.

⁴ Станува збор за потсилување на погрдноста со формантот -ови-.

Со аугментативно-пејоративните форми ретко се именуваат растенија, животни, риби и птици приготвени како јадења: <Старо беше тоа зајачиштето, требаше да стои во саламура со оцет !“ Како исклучоци низ примерите ги среќаваме и следниве лексеми:

џоведишиџе ‘1. место каде што се собираат говедата пред да пасат 2. аугм. од говедо’, *зајачишиџе*, *јаболчишиџе*, *јаџнишиџе*, *јарчишиџе*, *јунишиџе*, *комџиришиџе*, *костџенишиџе*, *кравишиџе*, *овџишиџе*, *овчуринка*; *џрчовина* ‘1. непријатен мирис, сличен на мирис на коза, јарец и сл. 2. месо од јарец 3. прен. месо слично на месо од јарец’, *џџичишиџе*, *рибишиџе* ‘аугм. од риба’, *свиџеџина*, *сомишиџе*, *џџквишиџе*.

Во рамките на аугментативно-пејоративните деривати со најголема продуктивност се изделува полифункционалниот формант –иште, а потоа следи –ина/-инка.

Од направениот преглед на лексемите со кои се именува храна, заклучуваме дека:

- тенденциите на повеќезначност што се карактеристични за основниот лексички слој ги забележуваме и во именувањето на храната;
- односот на луѓето кон храната е исклучително позитивен до хипокористичен. Ретки се ситуациите кога тој став е погрден т.е. пејоративен;
- лексиката во себе ја крие старата традиција пренесувана низ генерации и збогатувана од искуствата добиени преку заедничкото живеење со другите балкански народи и современата светска медиумска интеракција;
- колоквијалниот јазик ја поддржува полисемијата, а деминутивно-хипокористичните и аугментативно-пејоративните форманти во соодветен контекст ја потенцираат динстинкцијата во однос на примарното значење на мотивирачкиот збор.

ЛИТЕРАТУРА

- Велева С. 2006, *Тенденции во зборобразувањето во македонскиот јазик*, Скопје.
- Гортан-Премк Д. 1997, *Полисемија и организација лексичког сисџема у српскоме језику*, Београд.
- Гортан-Премк Д. 2000, *О семантици и синтаксији деривата, Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji*, Katowice, 40-45.
- Драгишевиќ Р. 2007, *Лексикологија српског језика*, Београд.
- Конески К. 1995, *Зборобразувањето во современиот македонски јазик*, Скопје.
- Иванова О. 1970, *Кон значењата на несоставите*, Литературен збор, XVI бр.1, Скопје, 24-28.
- Киш М. 2000, *Називите синко и брајко во конверзација (ареален аспект)*, Македонскиот јазик во јавното општење, Скопје, 343-349.
- Марков Б. 1969, *Образување на македонските галовни имиња*, Годишен зборник на Филолошкиот факултет, кн.20, Скопје, 339-382.
- Марков Б. 1969, *Наставки со експресивно значење кај именките*, Годишен зборник на Филолошкиот факултет, кн.21, Скопје, 245-300.
- Митева Д. 1982, *Неутрализација на деминутивносга кај некои зборови од групата именки во македонскиот јазик*, Лексикографија и лексикологија, Београд - Нови Сад, 131-136.
- Паноска Р. 1973, *Стилистичката улога на деминутивно-хипокористичката лексика во македонската народна поезија*, Македонски јазик, XXIV, Скопје, 63-75.
- Угринова-Скаловска Р. 1960-61, *Две стилски особености на нашиот говорен јазик*, Македонски јазик, XI-XII, 1-2, Скопје, 105-112.

SUMMARY

The overview of lexemes that name foods leads to a conclusion that the attitude of people towards food is extremely positive to hypocoristic. There are rare situations when that attitude is pejorative. Lexicon itself hides the old tradition passed across generations and enriched by the experience gained through living together with other Balkan nations and through contemporary global media interaction. The use of the diminutive-hypocoristic forms in culinary recipes has some distinctive function.

ПРОМОЦИЈА НА ТОЛКОВЕН РЕЧНИК НА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК Р-С, ТОМ V

(„Толковен речник на македонскиот јазик, том V, Р-С, Раководител на проектот: д-р Снежана Велковска, главен редактор: д-р Кирил Конески, редакција: д-р Кирил Конески, д-р Живко Цветковски, д-р Снежана Велковска, составувачи: д-р Елизабета Бандиловска-Ралповска, д-р Олгица Додевска-Михајловска, д-р Снежана Велковска, д-р Снежана Веновска-Антевска, м-р Фани Стефановска-Ристевска, м-р Катица Топлиска-Евроска, д-р Живко Цвртковски, Институт за македонски јазик, Скопје 2011)

Петтиот том од Толковниот речник на македонскиот јазик опфаќа две букви со изразита честота во почетна позиција во македонскиот јазик.

Буквата Р е претставена на 250 страници во речникот, од кои дури 110 страници отпаѓаат на зборови што почнуваат на раз-/рас- (од нив, пак, 150 - на ра). Сепак во Речникот е позастапена буквата с, бездруго, поради нејзината способност за комбинација со други гласови особено во почетна позиција (иако, истото се однесува и за финална позиција. Само да истакнеме, според бројот на страниците на буква С (околу 350 што ги вклучува и зборовите и толкувањата) - над 60 страници т.е речиси 20 проценти припаѓаат на карактеристичната согласна група за македонскиот јазик ст-. Да потсетам, таа е ретка група што може да се јави и на почетокот и на средината и на крајот на зборот и во определена мера ја определува фонолошката структура на македонскиот јазик.

Тоа секако укажува дека составувачите и редакцијата имале пред себе огромен јазичен корпус т.е да употребам зборови од овој том, огромна **работа** за **селекција** на примерите.

Го користам исто така зборот **составувач**, затоа што со тој збор се опфатени учествувачите во овој проект, и затоа што и овој збор го има во речникот, и е илустриран со примерите: *Составувач на знамеништои манифест* и *Составувачи на македонскиот азбука*

И да дополнам во прилог на илустрациите. И манифестот и азбуката се чинови на државноста на еден народ, впрочем исто како и Речникот. И да продолжам, речникот не е (како што истакнува еден од татковците на современите речници од крајот на 19 век, Хуго Шухард), само индекс кон граматиката, која, продолжувам од аспект на современата лингвистика, обично ја разбираат само поупатените во модерната лингвистика, особено ако се работи за определен лингвистички пристап. Речниците од аспект на современите, пред сè социолингвистички теории, како да го решаваат дури и познатиот општолингвистички парадокс за односот меѓу синхронијата и дијахронијата. Имено, сè е на едно место, во една ризница и јазикот на минатото и на современоста, па се насетуваат и тенденциите во развојот на јазикот на иднината. Тука се кријат смисловните тајни и на сите текстови кога и да е напишани на еден јазик и се отвораат видиците за сите дискурсни можности на јазикот. Оттаму, семиотички погледнато, составувачите на речниците се и автори во вистинската смисла на зборот. Во овој речник тие не само што ја вградиле способноста за составување и толкување зборови во речнички статии, врз основа на претходна ексцерпција, како и јазичното чувство на родени зборувачи на македонскиот јазик, туку и го вградиле своето лингвистичко знаење и не само од областите на кои им припаѓаат, туку и му дале белег на современата состојба на македонската наука за јазикот.

Впрочем, прифаќајќи ја улогата на промотор на овој том, не случајно народски кажано „нападно“ (да не речам, реторички, со соодветна говорна стратегија и тактика) го користам изразот **не само што - туку и**, го користам, имено, во оној дух и во онаа смисла во која е претставен и е толкуван во самиот том, и го вградувам, како што е толкувано во речникот - во градација! Имено, овој речник јасно става на знаење, дека во оформувањето и на текстот и на дискурсот се користат сите расположливи средства на јазикот, сето јазично богатство, во онаа смисла во која лингвокултурологијата отвора простор за јазичен менаџмент, за употреба на јазичните богатства, или да употребам збор од речникот, што го користи и спомнатата дисциплина - ресурси, и ги толкува како природни богатства. А јазикот е токму тоа, природно богатство, и како такво живее во речникот како индекс. Толковните речници, всушност, во голема мера ја опфаќаат културната димензија на речникот. Па, ако структурната лингвистика на својот заод особено место ѝ давала на синтаксата, тогаш лингвистиката

земала замав насочувајќи го својот интерес кон односот меѓу јазикот и културата, па особено се интересира за градацијата како прв очовечен поглед на свет. Изразите од типот *не само шїио - ѝуку* и можат да се разгледуваат од аспект на различни лингвистички теории. И тоа е направено во овој том на Речникот.

И тука ја согледуваме не само неговата научна и стручна страна, туку и јазичната теорија и јазичната практика.

Имајќи го предвид тоа, сепак сакам да нагласам:

Според современите лингвистички теории, речникот е научно дело.

Не е тоа само став само на когнитивистите и специјално на културолозите. Имено, лингвокултурологијата го сфаќа јазикот пред сè како ризница на зборови во кои се огледа врската меѓу јазикот и културата на еден народ или како сокровиште (арх., книж.) во преносно значење: духовно богатство, но и вредности на духовната и на материјалната култура. Ова толкување, секако, го презедов од овој петти том на Толковниот речник што ги опфаќа буквите Р и С, па како што би рекле некои, па дури и од составувачите, „Веќе му се гледа крајот на речникот“, имено, како што велат старите составувачи на текстови и на речници. Бездруго претпоставувате, го имам пример писецот на Битолскиот триод, оној што меѓу првите запеа за ладните манастирски ќелии, *шїио ми мрзней̄ рончицама*, а составувачите го доживеале исто како нивниот претходник и тоа во просториите на самиот Институт за македонски јазик. Но, да ги имаме рецептите на старите добри мајстори на текстови во кои вклопуваа општествени дискурси и оставаа семиотички клучеви, оние што спојуваа и *ѝокој и рци и јад*. Имено, во овој том на Речникот се содржи семиотичкиот клуч на овој проект, зборот Речник, односно на 232/234 страница разгрането се толкувани двете основни значења на зборот речник, при што е дадена описно содржината и на овој „Толковен речник на македонскиот јазик“, но и на претходниот „Речник на македонскиот јазик“, чиј прв том излезе пред половина век и наиде на одличен прием во славистиката, како и други заложби на македонистиката: во таа смисла ја цитирам илустрацијата: *Инѝенцијален речник на македонскиѝе ѓлаѓоли*.

И да дополнам: овој Толковен речник има беспрекорна историска поддршка во македонистиката и претставува перспективна поддршка за натамошните проучувања во сите сфери на општеството, на културата, на науката.

Имено, во овој речник се вградени и достигнувањата во безмалку сите лингвистички дисциплини и интердисциплинарни науки:

Би навел само некои:

И би започнал од областа на функционалната стилистика, која се развивала, би рекол, речиси, паралелно со растежот на Институтот за македонски јазик, независно дали во научен или во практичен поглед, во смисла на негување на културата на говорот. Така, во речникот особено доаѓа до израз разгранетоста на функционалните стилови (и потстилови) во македонскиот јазик, како и употребата на зборовите според стилска обоеност. Се разбира, во толкувањето на зборовите притоа доаѓа до израз лексичката синонимија во јазикот, како и припадноста на зборовите кон определени стилови. Ова особено доаѓа до израз при одбележувањето на разговорното во јазикот, сп. : раат, радо. Притоа следиме дека повеќето од нив се јавуваат само со по едно значење. Ќе го наведат примерот: речникар. Во Толковниот исто така доаѓа до израз и диференцијацијата на научниот стил и научната терминологија. Ќе наведам пример што особено ги мачи лекторите: *развиѝнок* 4 значења (во науката) - *развиој* - 2 значења.

Во речников соодветно место има и потеклото на зборовите: одбележани се дијалектизмите, а архаизмите се специфицирани на архаизми/книжна лексика, архаизми/дијалектизми): ради.

Од научната терминологија особено превладува ботаничката која е претставена и според потекло и според припадност. Само ќе посочам ботаничката лексика е едно клучно прашање на дијалектологијата. Соодветно место во Речникот има и стручната терминологија: (зборови со пошироко, но и со одделно значење математичка: равенка, хемиска: радиум).

Речникот дава значаен придонес и за функционална граматика, со што се надминува ставот дека речникот е само индекс на граматиката. Имено, во Толковниот прецизно е претставена граматичката хомонимија, едно клучно прашање не само на традиционалната структурална граматика, туку и на актуелната функционална граматика, имено на изделувањето на неменливите зборови и на нивна значенска диференција, со што се отвора простор за проучувања во повеќе лингвистички дисциплини, во прагматиката, во реториката и сл. Го издвојувам примерот со диференцијацијата меѓу: *само* како прилог - 4 значења, како сврзник - 3, како честица - 5. Во прилог на ова, да истакнам, речникот ја опфаќа и стилската

употреба, т.е стилските вредности на службените зборови (прашање што е од особен интерес за современата лингвистика). Имено, со употреба на службените зборови во зацврстени состави, се отвора простор за нивната стилска употреба во текстот, а во разни контексти, прагматичната употреба во дискурсот.

Толковниот дава значаен придонес и за структурна лингвистика: на рамниште на фонетиката, особено на акцентот ги наведува примерите на акцент кај зборови што отстапуваат од трисложно акцентирање, зборовите со двоен акцент. Со што се отвораат прашања од правоговорот. За двоен акцент ќе го наведам примерот *ресурс* кој обично се јавува во множина. Голем број примери со акцент на последниот слог или претпоследниот слог се сложени. Одбележувајќи ги зборовите со отстапка од трисложното акцентирање, речникот ги дава примерите со стабилизирани трисложни акценти кај туѓите зборови.

Речникот вклучува и правописни прашања: па има и елементи на правописен речник во примери интересни од аспект на нормата, но и на морфемиката: разбелее, разбере, прашање што секако бара суптилно познавање на структурата на зборот во македонскиот јазик, засновано бездруго врз јазично чувство.

Од аспект на морфологија во речникот прецизно се претставени сите зборовни групи според прифатените класификации. Во оваа пригода, надминувајќи ги стандардите, треба да се одбележи дека особено внимание ѝ се посветува на глаголската придавка, клучна разликувачка особеност на македонската морфологија во однос на другите словенски јазици: глаголска придавка: разбранет - разбрануван (кои се посебни речнички единици).

На планот на лексикологијата, што е и подлога за лексикографијата, особено доаѓа до израз повеќезначноста на зборовите. Збор со најмногу значења (во овој том) е **работа**. Има десет значења; Ако го толкуваме културолошки, тоа би значело дека имаме развиен когнитивен концепт за работа, т.е смисла за работа. Од глаголите ќе го спомнам глаголот **сака** кој, според Речникот, има 7 значења, Од аспект на когнитивната лингвистика интерес претставува повеќезначноста на разбере: 5 + 5, разбира 2 + 2 наспроти сфати - само 2 значења, сфаќа; Кај глаголот со речиси најмногу значења се јавува развиен (апстрактни значења).

Интерес секако претставуваат и зборовите кај кои е изделено само едно значење: **разговара**; **разговор** (чии значења доаѓаат на меѓурамништа, т.е на фразеолошко).

Морам да истакнам: кај придавките со најмногу значења се јавува: слободен. Бездруго, слободата ни е вградена во народниот дух,

Кај некои придавки, пак, доловена е хомонимијата на формите, како на пример, кај **руд**.

Во речникот има теми што биле предмет на литературната стилистика, а денес и на дискурсна лингвистика: иронија (Страшна работа!) и реториката: фигуративен говор: метафората: рабушлија пиперка; хиперболата. Дел од овие примери заслужуваат особено внимание, особено, когнитивната или јазичната метафора, како и едноставни (прости) форми: пословици.

Речникот дава значаен придонес и за лингвистичката прагматика: поздрав и честитки: Аирлија работа!

Ако се направи, пак, споредбена анализа меѓу Речникот на македонскиот јазик (со српскохрватски толкувања) и Толковниот речник на македонскиот јазик, тогаш ќе може да се проследи и развојот на јазикот, особено на планот на семантиката, во интервал од 60 години. Во тој поглед особено е интерес примерот **саксија**: РМЈ: сад од глина за одгледување цвеќе; ТМРЈ: Длабок сад од глина, пластика итн. во кој се одгледуваат цвеќиња. Според когнитивната граматика, не е толку разликата во пластиката, колку во цвеќињата.

Димитар Пандев

УЧЕБНИК ЗА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК И ЗА МАКЕДОНИЈА

(Christina E. Kramer / Liljana Mitkovska, Macedonian, Makedonski jazik, A Course for Beginning and Intermediate Students, 3rd Edition, The University of Wisconsin Press)

Истакнатата македонистка Кристина Крамер, автор на голем број трудови за македонскиот јазик, веќе преку дваесет години држи настава по македонски јазик на Универзитетот во Торонто (Канада). Поради потребите на оваа настава, Крамер се нафати да пишува учебник по македонски јазик кој во 2011 година го доживеа своето трето издание. Третото издание е во коавторство со Лилјана Митковска, која и претходно се има докажано во ваков вид работа учествувајќи како коавтор во учебници по македонски јазик за странци издадени во Македонија.

Претходните изданија на учебникот имаа голема популарност кај сите што сакаа да го изучуваат македонскиот јазик преку англискиот – оние од англиското говорно подрачје, како и оние странци, најчесто од несловенските земји, кои при изучувањето на македонскиот јазик како јазик-посредник го користат англискиот. Овој извонредно корисен учебник им послужи на многумина успешно да го совладаат македонскиот јазик и за него беа искажани многу позитивни мислења. Второто издание на оваа книга во 2006 година ја доби наградата АТСЕЕЛ за најголем придонес во јазичната педагогија. Претходните изданија, како и најновото, беа прудружени со компактен диск, а Крамер има поставено и корисни вежби за учење македонски преку интернет на адресата www.utoronto.ca-slavic-macedonian. Сите овие елементи ја надополнуваат програмата за учење на македонскиот јазик.

Последното издание, трето по ред, на учебникот што го претставуваме е значително дополнето и актуализирано во однос на претходните. На 542 страници формат А4 претставени се следниве содржини: воведен дел, 16 лекции, речник на основната граматичка терминологија, граматички табели,

вовед во речниците, македонско-англиски речник, англиско-македонски речник, клуч со одговори на вежбите, индекс.

Во овој учебник се дава пристап кон сите вештини во учење на јазикот како: учење јазик поврзано со литературата, историјата и културата, сите основни карактеристики на македонската граматика и речник од 3000 збора, речник на зборовите употребени во учебникот и тоа двонасочен, дијалози што раскажуваат приказна за македонски семејства во Канада и во Македонија, вежби за читање, пишување, зборување и слушање.

Преку оваа книга се даваат основите на македонскиот јазик, но и целосната структура на јазикот. Книгата ќе им овозможи на корисниците да зборуваат, читаат, пишуваат и да разбираат македонски, како и да се запознаат со македонската историја, култура, литература, фолклор и традиција.

Во секоја лекција има по неколку раздели, на почетокот има текст, потоа прашања што произлегуваат од текстот, на кои студентот треба да одговори за да покаже дека го разбрал, следува граматичка тема или теми, потоа вежби поврзани со граматичката тема, нови зборови и изрази, белешки кон лексиката воведена во таа лекција, вежби, дијалози, вежби за работа во групи и сл. Потоа се даваат реченици за превод од англиски на македонски јазик. Така, на пример, во првата лекција се дадени следниве точки: изговор на гласовите во македонскиот јазик и македонска азбука, акцент, сродни зборови, азбучен редослед, пишување македонски, а во последната лекција лексичката тема е посветена на спомениците на културата во Македонија, потоа се дава предминатото време, конструкции со глаголот *има* + глаголска придавка, деминутиви, преглед на предлозите, збирна множина, суфикси и зборообразување.

Грамматичките теми во книгата се обработени така што авторките се задржуваат не само на формалниот туку и на значенскиот аспект на одделни подрачја. Со посебно внимание се третираат подрачјата што се потешки за усвојување, како определениот член, удвојувањето на објектот, употребата на предлозите, глаголските времиња. Посложените граматички теми се даваат разложено во повеќе лекции, прво со вовед и елементарни објаснувања, а потоа се оди кон повисоко рамниште во употребата. Така, на пример, глаголската л форма е разгледувана во неколку лекции. Прво се објаснува начинот на образување на л формата при што се даваат и низа важни исклучоци во образувањето на оваа форма. Потоа се преминува на објаснување на формирањето на минатото неопределено време и се објаснува неговата употреба како засведочено/незасведочено време. Следува објаснување на адмиративната и дубитативната употреба на л формата со белешка дека ова е само за пасивно знаење и дека искуството

ќе ги научи оние што учат македонски како да ја употребуваат л формата во вакви ситуации.

Темите што се обработени за дискусија се умешно одбрани и покриваат подрачја што се однесуваат на секојдневниот живот како: семејство, работа, рекреација, музика, храна, здравје, домаќинство, патување и други подрачја. Богато се застапени теми од македонската култура, обичаи, историја и рецепти за македонски специјалитети. Така, оној што ќе го користи овој учебник ќе се запознае со езерата, планините, реките, градовите, селата во Македонија, со културно историските споменици, со дел од македонската историја, со културните манифестации и сл. Во учебникот се дадени и илустративни текстови од истакнати македонски писатели како Блаже Конески, Ѓорѓи Абаџиев, Оливера Николова и др., придружени со белешки за авторите. Извадокот од романот *Пуреј* на Петре М. Андреевски е искористен и за да им се претстави на читателите дел од македонската историја. Корисниците на овој учебник ќе се запознаат и со други познати личности од Македонија како Гоце Делчев, Карпош, Пеце Атанасовски, Симон Трпчевски, Тоше Проески и др.

Во последно време при изработката на стратегии за усвојување на втор/странски јазик се води сметка за поширокиот контекст на усвојување на јазикот. Додека во класичните учебници главно внимание му се посветува на усвојувањето на јазичната компетенција, односно на совладувањето на јазичните структури, и тоа само од стандардниот јазик, современите пристапи укажуваат на тоа дека, за да се стекне способност за служење со јазикот, потребно е да се усвои речникот и јазичните структури што се употребуваат во секојдневното комуницирање, односно и некоја пониска варијанта од стандардот. Ова произлегува и од фактот дека лингвистиката не се занимава само со пропишување, туку и со опишување на јазикот во сите негови манифестации, бидејќи сите јазични варијанти се еднакво вредни, а стандардниот јазик е само една од тие јазични варијанти. Во таа смисла, оваа книга дава и одговор на прашањето што во последно време често го поставува јазичната глотодидактика во подрачјето за наставата по јазик за другојазични говорители – дали другојазичните говорители треба да го усвојуваат само стандардниот јазик или треба да им се приближи и разговорната варијанта на јазикот што го учат? Во оваа книга се води сметка за тоа дека комуникациската компетенција се состои од јазична, социолингвистичка и прагматичка компетенција. Токму во ваквиот пристап ова издание се разликува од претходните изданија на овој учебник. Новините се внесени главно преку две рубрики и тоа: *Белешки кон речникот* и *Културолошки белешки*.

Во *Белешките кон речникот* авторките се потрудиле да дадат разговорни соодветници за многу стандардни форми, како на пр.: *сосег* и

комшија, шочак и велосийед. Во овие забелешки се објаснува и повеќезначната употреба на одделни зборови, како, на пр., на зборот *пријатно* кој се употребува за да се каже догледање или кога ќе се заврши телефонски разговор или пред да се почне со јадење. Или, пак, се укажува на промената на јазичниот знак низ времето преку значењето на зборот *друѓар* кој во времето на комунизмот во Македонија не означувал само пријател од детството, туку бил и форма на обраќање (*comrade*).

Во *Културолошкиите белешки* се даваат објаснувања преку кои на корисниците на оваа книга им се приближуваат одделни аспекти на културата во Македонија. Во учебникот многу внимание им се посветува на културолошките теми, односно на запознавање со спецификите на животот на Македонците, на пример, како се прославуваат празниците во Македонија (с. 143), кога се прославува Коледе, Василица, Божик, и какви обичаи се прават на овие денови; обичаи за раѓање на дете, прославување на роденден и именден, смрт и погреб; како се пие турско кафе, како се прави ајвар и сл.

Во книгата е користен споредбен пристап со англискиот јазик и се објаснуваат основните формални, но и суптилните значенски разлики меѓу македонскиот и англискиот. Така, на пример, зборувајќи за членот авторките ја објаснуваат неговата формална разлика со англискиот: препозитивен наспрема постпозитивен, а потоа се задржуваат и на тоа дека, иако во двата јазика постои определен член, тој не секогаш се употребува на истото место, што е илустрирано со примерот: *Љубовта е слепа* наспрема *Love is blind*, при што се објаснува дека во македонскиот, за разлика од англискиот, определениот член се употребува за да се опише генерална идеја кога таа е подмет во реченицата. Во однос на употребата на глаголските времиња, на пр., се истакнува дека македонскиот јазик нема специфични форми што му одговараат на англискиот *present progressive*, туку дека на примерите од типот *He is working*, *He works* им соодветствува само една форма во македонскиот: *Тој работи*. Во споредба со англискиот, не се одбележуваат само разликите, туку и сличностите, како, на пример, еден заеднички лексички слој на сродни зборови, се разбира различно адаптирани во двата јазика.

На крајот е приложен клуч со решенија на вежбите, што овозможува користење на оваа книга и за оние што сакаат самостојно, без наставник, да го учат јазикот.

Книгата е илустрирана со обмислено одбрани фотографии кои даваат и визуелна слика за културните и за природните богатства на Македонија: фреска од манастирот Св. Јован Бигорски, мозаик од Хераклеа, културно-историски споменици, патокази, инструменти, носии. Илустрациите се честопати духовито одбрани (графити, натписи, реклами) и имаат своја функција во текстот.

Текстовите и дијалозите што се користени во книгата се сосем актуелни и даваат вистинска слика за животот во Македонија, како, на пример, текстот *Како се забавуваат младите во Скопје* (с. 171). Оваа книга може да биде дури и прирачник за сите што патуваат во Македонија. Па така, учебникот на Крамер и Митковска е книга за македонскиот јазик, но и книга за Македонија.

Во учебникот на Крамер и Митковска се користени и некои графички ознаки што го олеснуваат учењето: отстапувањето од третосложното акцентирање е означено со задебелување (болдирање) на вокалот врз којшто паѓа акцентот: турист, октомври, Александрач. На истиот начин се бележат и формообразувачките и зборообразувачките форманти: договор**ивме**, херој**ски**; навестувањето на непостојаниот вокал во одделни форми се бележи со негово подвлекување: Македонец – Македонци, а на ист начин се бележи и редувањето на консонантите: маж - ма**ш**ки. Музичката нота на левата маргина означува дека определен текст е достапен и во аудио верзија на компактен диск што е изработен како додаток на книгата.

Авторките Кристина Крамер и Лилјана Митковска направиле вредно дело што ќе им помогне на сите што ќе сакаат да го научат македонскиот јазик и преку учењето на јазикот да се запознаат со Македонија. Ова книга има вистинска вредност за промоција на македонскиот јазик и на Македонија во светот.

Емилија Црвенковска

811.163.3(062)(049.3)

**СОВРЕМЕНИТЕ ЛИНГВИСТИЧКИ ИСТРАЖУВАЊА ВО
МАКЕДОНИСТИКАТА И ПРИДОНЕСОТ НА
МАКЕДОНСКИТЕ ЛИНГВИСТИ ВО СТАБИЛИЗАЦИЈАТА И
ВО СТАНДАРДИЗАЦИЈАТА НА ЈАЗИЧНАТА НОРМА НА
МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК**

(Зборник на трудови од 15. научен собир, 21. книга од
едицијата *Јазикот наш денешен*)

Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ ја продолжува традицијата секоја година да организира научен собир посветен на познатиот македонски лингвист Благоја Корубин. Минатогодишниот научен собир се одржа на 11 и 12 мај 2011 година, а пријавените и прочитани реферати соодветствуваа на еден од понудените наслови: *Современиите лингвистички истражувања во македонистиката и Придонесот на македонските лингвисти во стабилизацијата и во стандардизацијата на јазичната норма на македонскиот јазик*. Зборникот на трудови од овој научен собир претставува 21 издание во рамките на едицијата *Јазикот наш денешен*. Во продолжение, ќе се обидеме да дадеме еден краток содржински приказ на трудовите кои се застапени во Зборникот, потврдувајќи го неговиот статус на мошне значајна и ценета стручно-научна литература во македонистичките кругови во земјава и во странство.

Зборникот содржи 25 научни трудови кои тематски ги покриваат сите области на македонистиката, откривајќи ни во кој правец се движат современите лингвистички истражувања кај нас, а две статии се посветени на истакнати македонски лингвисти и нивниот придонес во стабилизацијата и во стандардизацијата на јазичната норма на македонскиот јазик. И токму со нив го започнуваме претставувањето на Зборникот. Првиот труд е посветен на познатиот македонски лингвист Благоја Корубин и на

90-годишнината од неговото раѓање. Во него авторката, Снежана Велковска, накратко се задржува на животниот пат и професионалниот развој на Благоја Корубин, како и на неговите најзначајни достигнувања како лингвист, лексикограф и јазичен практичар, кои му го донесоа епитетот на еден од најдобрите познавачи на македонскиот јазик и признанието на најпознатиот лингвист меѓу народот. Втората статија се однесува на Оливера Јашар-Настева и на нејзината компаративна работа преку проучувањето на турцизмите во македонскиот стандарден и нестандарден јазик. Авторката Марија Леонтиќ се осврнува на животниот пат и делото на Оливера Јашар-Настева, особено задржувајќи се на нејзиното влијание во збогатувањето, стабилизацијата и стандардизацијата на турските лексички елементи во македонскиот јазик.

Посебно место во Зборникот заслужуваат двата труда посветени на едно од најзначајните лексикографски изданија кај нас, особено во почетниот период од развојот на македонската наука, а тоа е Речникот на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања. Првиот труд од Олгица Додевска-Михајловска е посветен на 50-годишнината од излегувањето на првиот том од овој Речник. Во него авторката се осврнува на периодот пред излегувањето на Речникот и на сета научна дејност која му претходеше на изработката на првиот том од Речникот, потенцирајќи ја неговата значајна улога во развојот на стандардниот јазик и затврдувањето на неговата норма, како и во утврдувањето и усвојувањето на стандарднојазичната лексика. Во втората статија посветена на истово лексикографско издание, авторката Лидија Тантуровска го следи развојот на македонската лексикографија од нејзините почетоци до денес, особено потенцирајќи ја улогата на овој Речник во изработката на другите специјализирани речници кои произлегоа како научни проекти токму од Институтот за македонски јазик, како што се: Интенцијално-синтаксичкиот речник на македонските глаголи, Речникот на презимињата кај Македонците, Толковниот речник на македонскиот јазик итн.

Другите дваесетина трудови донесуваат теми од современата македонска лингвистика, покривајќи ги речиси сите научни области, методиката и практиката на македонскиот јазик. Радува фактот што и во нашата јазична средина се прават сериозни обиди да се следат современите светски и европски лингвистички истражувања. Ваков позитивен пример претставува статијата на Еленка Стоевска-Денчова која, осврнувајќи се на развојот на етнолингвистиката во словенските јазични центри, ја нагласува потребата од

едно вакво сериозно етнолингвистичко истражување и кај нас, со цел да се направи согледување на македонската културно-јазична традиција и да се проследат специфичните елементи што го градат етничкиот идентитет на Македонците.

Нови, современи истражувачки пристапи во историјата на македонскиот јазик откриваме во две статии. Во првата, авторот Димитар Пандев се навраќа на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик и ја разгледува низ призмата на когнитивистиката и општата културологија, потенцирајќи го фактот дека средновековната парадигма на македонската варијанта на црковнословенскиот јазик не е ниту за пренебрегнување ниту за историско потклекнување, што ни дава за право да кажеме дека денес македонскиот јазик не е најмладиот словенски литературен јазик. Вториот труд од авторките Лилјана Макаријоска и Бисера Павлеска укажува на една актуелна појава денес - а тоа е проширувањето на сферата на употреба на религиската лексика во текстови со различна и секојдневна содржина, па дури и замена на современи македонски лексеми со лексеми што му припаѓаат на религискиот стил. Овде, првенствено, се мисли на сè почестата употреба на имињата на религиозните празници предадени преку глаголските именки на *-ние*, како на пример: Богојавление, Сретение, Преображение, Воскресение Христово, но и на други црковнословенски лексеми од типот: крштење, спасение, бденије, страдање, покајание, водосвет, литургија, собеседник, сожител итн.

Посебно внимание заслужува и статијата на авторките Јаворка и Драгана Маринковиќ кои накратко се осврнуваат на развојот на една од најмладите лингвистички дисциплини - урбаната дијалектологија и потребата од едно вакво истражување во рамките на јужнословенските јазици кое би ги следело процесот и резултатот од вкрстувањето на стандардниот јазик, дијалектите и говорот на урбаните средини. Ономастиката во овој Зборник е претставена преку трудот на Мери Момировска која се задржува на законодавството во ономастиката, стандардизацијата во антропонимијата и стандардизацијата во топонимијата истакнувајќи го фактот дека изборот, функционирањето и употребата на онимите во Република Македонија имаат неограничени слободи.

Широкиот спектар на лексичко-лексиколошки теми е претставен преку два труда. Во првиот, авторката Катица Топлиска-Евроска ја разгледува глаголската лексика во тематското подрачје храна и подготвување храна од три аспекти: семантичкиот,

зборообразувачкиот и во однос на потеклото т.е. домашни наспроти туѓи глаголи. Во вториот, авторката Елизабета Бандиловска-Ралповска ја разгледува антонимијата во семантичкиот систем на боите и доаѓа до заклучок дека иако антонимијата е типична придавска категорија, таа не ги опфаќа подеднакво сите описни придавки т.е. е маргинална парадигматска појава за придавките со значење *боја*.

Темите од областа на морфологијата се застапени со три наслови. Во првиот, авторот Живко Цветковски се осврнува на старо-новите проблеми на конгруенцијата преку примери од дневните весници кои се однесуваат на погрешно, неграматичко несогласување по број, по род, по блискост итн., особено задржувајќи се на бројните изрази што завршуваат на *еден*. Во вториот, авторката Снежана Петрова-Џамбазова ги разгледува модалните глаголи и нивната употреба во електронските и во печатените медиуми, исклучиво од аспект на грешењето во формите при употребата, и сето тоа го поткрепува со илустративни примери од преводните текстови, уметничката литература и титулвани ТВ-емисии и серии. Третиот труд од Снежана Веновска-Антевска се однесува на таволошките деминутивни образувања во македонскиот стандарден јазик и притоа авторката, користејќи ги именските групи составени од центар и определба, како модели за анализа, го актуализира прашањето за разграничување и дефинирање на таволошките деминутивни образувања како стилска диференцијација или како потреба во јазикот. Морфосинтаксата во Зборникот е претставена со два труда. Во првиот, авторката Фани Стефановска-Ристеска се задржува на линеаризацијата на именските групи зависни од глаголска придавка, различните комбинации и нивната застапеност во македонскиот јазик, додека втората морфосинтаксичка тема од авторките Катерина Сековска-Анѓеловиќ и Кристина Нушевска претставува компаративен пристап за употребата на определен член пред присвојна придавка кај именки што означуваат блиско сродство во македонскиот и во италијанскиот јазик.

Напоредното, компаративно и контрастивно проучување претставува одлика и на двете синтаксички теми во Зборникот. Во првата статија, авторката Наташа Воиновска ја разгледува локативната инверзија како фактор за постглаголскиот субјект во дескриптивните реченици во италијанскиот и во македонскиот јазик, доаѓајќи до заклучок дека овој тип на конструкции претставува еквивалентна појава застапена и во двата јазика, додека во втората

статија, авторката Емилија Бојковска ги разгледува граничните случаи на македонските и на германските релативни реченици.

Јазичната практика и наставата по македонски јазик во Зборникот се претставени со три статии. Во првата, авторката Благоица Петковска дава осврт на состојбите во наставата по предметот Македонски јазик во нижите одделенија, потенцирајќи дека од она што теоретски е предвидено учениците усвојуваат и поседуваат слаба јазичнофункционална писменост и укажувајќи на недоволниот квалитет на новите учебници и учебни помагала кои се користат во наставата. Втората статија претставува истражување за употребата на предлозите во македонскиот јазик во писменото изразување кај учениците во раната училишна возраст во кое авторката Билјана Маленко дава преглед на застапеноста на предлозите во писмените работи на учениците од второ, трето и четврто одделение. Во третата статија авторката Мирјана Т. Русевска се осврнува на улогата на советникот во обезбедувањето на квалитет во образованието, кои се неговите функции и компетенции, а особено ја нагласува потребата од прецизирање на улогата и влијанието на советникот во изработката на наставните програми и учебникарството. Во тесна врска со јазичната практика е и статијата на Симона Груевска-Маџоска која ја разгледува употребата на латиницата во кирилични текстови, укажувајќи на проблемите што произлегуваат од таквата употреба но и на можните решенија за надминување на ваквата алармантна состојба, истовремено пренесувајќи ни како со овој проблем се справуваат нашите соседи во Бугарија.

Последните две статии се од областа на лингвокултурологијата. Јане Јованов во својата статија се задржува на прецедентните феномени како феномени во јазикот, свеста и културата, претставувајќи ги како нови единици во лингвистиката особено интересни и корисни во изучувањето на странските јазици. Во последната статија, авторката Наташа Алексоска се осврнува на вербалната учтивост изразена според модерните прагмалингвистички теории, потенцирајќи дека учтивноста е тесно поврзана со одредени граматички и комуникативни категории и засега голем дел од нивоата во јазикот.

Се надеваме дека ова кратко претставување на рефератите од минатогодишниот научен собир ќе го предизвика вашето внимание и научен интерес да го имате Зборникот во свои раце како корисно и практично помагало во вашата стручна, практична и творечка работа и ќе ви даде одговор на одделни јазични прашања

или дилеми. Исто така, веруваме дека и во наредните години Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ ќе продолжи со успешната организација на нови научни собири во рамките на традиционалната манифестација *Денови на Блаџоја Корубин* и, на тој начин, позитивно ќе влијае кон натамошниот развој на македонската научна мисла.

Елизабета Бандиловска-Ралповска

811.163.3:367.335"18"/19(049.3)

СИНТАКСИЧКА МОНОГРАФИЈА ОД ПРИМАРНО ЗНАЧЕЊЕ

(Лилјана Минова-Ѓуркова, „Релативната реченица во македонскиот јазик во XIX и XX век“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје 2011)

Текстот на книгата „Релативната реченица во македонскиот јазик во XIX и XX век“ од Лилјана Минова-Ѓуркова е, како што истакнува Анета Дучевска во предговорот, докторската дисертација на авторката, одбранета во 1976 година. Предмет на нејзиниот интерес е најкомплексната хипотаксичка операција, а традицијата на тие проучувања во македонската средина е поврзана со еден куриозитет - проблемот на релативните реченици ја предизвика првата сериозна синтаксичка дискусија по кодификацијата на македонскиот јазик (толку во првите броеви на списанието „Македонски јазик“). Станува збор за мошне обемна монографија. Преку неа читателот има можност да стекне комплетна претстава за проучувањата на предметниот проблем од авторката, во кои претходно сме имале увид со посредство на нејзината „Синтакса“ и на периодиката.

Книгата е структурирана во пет главни дела – *Општи дела, Крајнок преглед на карактеристиките на релативната реченица во народниот јазик, Релативната реченица во текстовите на македонските писатели од XIX век, Релативната реченица во македонскиот литературен јазик во XX век* и *Заклучок*, кон кои се додадени уште четири – *Забелешки, Список на скраќеници од ексцерпираниите текстови, Ексцерпирани текстови и Литература*.

Како што е сугерирано уште во насловот, проблемот не се разгледува само на синхронски туку и на дијахронски план, при што се зема предвид состојбата од почетокот на XIX век до моментот на разработката. Пристапот и методологијата се утврдени во

општиот дел, каде што, откако се рекапитулирани проучувањата на проблемот во општ и во македонистички контекст, се пристапува кон класификација на релативните реченици. Како што согледува авторката, „специфичноста на овој проблем се состои главно во тоа што почесто како релативни се третираат главно зависносложените реченици со релативните заменки, додека оние со релативните прилози како сврзувачки средства се вклучуваат во други групи и тоа врз основа на семантички критериум“. Во прашање се конструкциите што, формално (со оглед на сврзувачките зборови), треба да се третираат како релативни, а семантички – како прилошкоопределбени. Поради карактерот на трудот, Минова-Гуркова проценува дека е оправдано да ги земе предвид речениците со сите релативни сврзувачки зборови, по што, со оглед на третманот на релативните конструкции кај повеќе автори, пристапува кон неколку класификации.

Според првичната, се izdelуваат експанзивни и супститутивни релативни реченици. Во експанзивните антецедентот е експлицитен, зависната дел-реченица функционира како негова определба, а релативниот сврзувачки збор едновременно укажува на него и го заменува во релативната дел-реченица, вршејќи ги неговите функции во неа (*Познајќи ми се месѓата што ќе ги посетите*). Во супститутивните, пак, антецедентот не е експлицитен, зависната дел-реченица може да го застапува и да ја врши неговата функција во конструкцијата, а може да се јави и со корелат во главната (*Кој работи, има/Тој што работи има*).

Со оглед на релацијата меѓу дел-речениците, авторката диференцира рестриктивни и нерестриктивни релативни реченици, за кои се употребуваат повеќе термини: *дисјинктивни* и *наративни* (Завадовски), *атрибутивни* и *апозитивни* (Полањски), *висински релативни/атрибутивни* и *квазирелативни/предикативни/наративни/апозитивни* (Тополињска), *неоходни/дейтерминативни* и *придружни/експликативни* (Корубин) итн. Во студијата за која станува збор, како најшироко прифатени, се употребуваат термините *рестриктивни* и *нерестриктивни*, со кои, од авторите што се имаат предвид, оперираат Тополињска, Шеракова, Кшишкова, Ницолова, Голомб и Фридман.

Како и да е, за разлика од рестриктивните, кои функционираат атрибутивно, нерестриктивните се еквивалентни на апозиција во однос на антецедентот. Во рестриктивните izdelувањето на релативизирираниот предмет на мислата имплицира карактеризација со зависната дел-реченица, која е во функција на аргумент со кој се

врши izdelувањето (*Тој/оној сѝуденѝ/сѝуденѝоѝ иѝѝо љо заѝозна вчера ќе дојде и денес; Тие имааѝ ШѝаквиЌ книѝи иѝѝо се мноѝу реѝѝки*). Во нерестриктивните релативизираниот предмет на мислата е идентификуван (анафорски, ситуациски, ономазиолошки итн.) или неопределен без интенција за определување, а зависната дел-реченица упатува на него преку сврзувачкиот збор и му припишува дополнителна карактеристика (*Таѝѝко му, коѝо љо ѝознавам ѝовеќе од 20 љодини, е чесен човек*).

Во зависност од тоа дали се во функција на izdelување елемент или подмножество од множеството, од една страна, или само на припишување својство на релативизираниот предмет на мислата, од друга, се izdelуваат индивидуализирачки (*Книѝиѝе иѝѝо љи куѝи љи имам и јас*) и квалификативни рестриктивни релативни реченици (*Не сакам месѝа во кои е љласно*). Како што е посочено во студијата, според некои автори (на пример, според Шеракова), оваа класификација се однесува и на нерестриктивните релативни конструкции.

Издвоени се и релативните конструкции во кои зависната дел-реченица се однесува на главната во целост, а не на еден нејзин елемент (*Сиѝе се ѝрисуѝни, иѝѝо е добро*). Овие реченици, за кои, како што наведува Минова-Ѓуркова, Полањски го употребува терминот *ѝросенѝенцијални*, а Голомб – *ѝсевдорелатѝивни*, се проблематични во поглед на тоа дали] припаѓаат на паратаксата или на хипотаксата. Во трудот се посочува семантички аргумент во полза на нивниот хипотаксички карактер – кај нив може да се најдат елементи по кои се блиски со последичните, па и со причинските.

Посебно внимание му се посветува и на проблемот на корелатите и на антецедентите. Како корелати се третираат членските морфеми, демонстративните заменки, заменски придавки и прилози што функционираат како семантички испразнети оператори, катафорски, сигнализирајќи реплика во форма на релативна дел-реченица. Од друга страна, во функција на антецеденти се полнозначните зборови во главната дел-реченица што се однесуваат на предметот на релативизацијата. Со оглед на тоа, авторката посочува дека во главната дел-реченица во рестриктивните релативни конструкции може да се јават експоненти што, иако примарно функционираат определувачки, само го izdelуваат антецедентот, а определувањето се комплетира дури со зависната дел-реченица, која во тие случаи е задолжителна. Од друга страна, кога се употребени во примарната функција, антеце-

дентот е определен, зависната дел-реченица му припишува дополнителна карактеристика, а релативизацијата е нерестриktivна.

Во индивидуализирачките рестриktivни релативни реченици како корелати функционираат демонстративните заменки (пред сè, од *-ӣ-* и од *-н-* коренот) и членските морфеме (од *-ӣ-* коренот), а во квалификативните – демонстративната заменска придавка за квалитет (од *-ӣ-* коренот: *ӣаков*). Во трудот се посочуваат и помошните корелати во индивидуализирачките релативни реченици – општите заменки, заменски придавки и прилози, и во квалификативните – неопределените заменки, заменски придавки и прилози и бројот *еден*. Што се однесува на одречните заменки, авторката остава простор да функционираат како помошни корелати и во индивидуализирачките и во квалификативните релативни конструкции. Во врска со корелатите и со антецедентите, посебно се разгледува релацијата меѓу типот на релативизацијата и формалните карактеристики на релативизираната именска синтагма, при што се посочуваат условите под кои една релативна конструкција е од индивидуализирачки или од квалификативен карактер, од една страна, и од рестриktivен или од нерестриktivен, од друга. Се забележува дека формалните карактеристики на релативизираната именска синтагма се во целосна корелација само со разграничувањето меѓу индивидуализирачките и квалификативните релативни реченици, а не и меѓу рестриktivните и нерестриktivните, чии релативизирани именски синтагми се одликуваат со речиси еднакви површински структури. Според тоа, причината за разликата меѓу рестриktivните и нерестриktivните релативни конструкции се состои во длабинската структура на релативизираната именска синтагма, т.е. во семантичките карактеристики на нејзините елементи.

Пред да пристапи кон анализа на корпусот, Минова-Ѓуркова се задржува на релативните сврзувачки зборови во македонскиот јазик, при што како основни се посочуваат *ӣӣо* и *кој(ӣӣо)*, а како специјализирани - *каков ӣӣо*, *колкав ӣӣо*, *чиј(ӣӣо)*, *каде (ӣӣо)*, *коџа*, *како (ӣӣо)* и *колку ӣӣо*. Што се однесува на нивните особености, упадливо е дека *ӣӣо*, кој најчесто функционира како апсолутен релатив (*relativum generale*), е окарактеризиран како најшироко употребуван.

Посочената апаратура е применета прво на народниот јазик, по што интересот се сосредоточува на релативната реченица во текстови од македонските автори од XIX век: Јоаким Крчовски,

Кирил Пејчиновиќ, Теодосиј Синаитски, Јордан Хаџи Константинов - Џинот, Ѓорѓи Самуркаш, Натанаил Стојанович, Димитар Миладинов, Константин Миладинов, Рајко Жинзифов, Григор Прличев, Партениј Зографски, Кузман Шапкарев, Ѓорѓи Пулевски, Димитар Македонски и Темко Попов. Експанзијата на *кој(што)* во нивните текстови е суштинската разлика во однос на народните говори, каде што доминацијата на *што* е апсолутна. Сепак, проширувањето на сферата на овој сврзувачки збор не е рамномерно застапено, а варира дури и во текстови од еден автор. Така, кај Крчовски, Пејчиновиќ и Македонски надвладува *што*, Шапкарев и Попов ги употребуваат двата, а другите, под влијание на словенските јазици што ги познавале, му даваат предност на *кој(што)*.

Проблемот на релативната реченица во XX век е разработен, исто така, врз мошне обемен материјал, ексцерпиран од текстови од повеќе автори (Крсте П. Мисирков, Кочо Рацин, Коле Неделковски, Антон Панов и други), од публикации и од документи од периодот на НОБ и од оригиналните и преводните дела меѓу 1945 и 1953 г. По анализата на тој корпус следува осврт на современата состојба, кој ги опфаќа карактеристиките на релативната реченица во прозата и во поезијата на современите македонски автори, во научниот и во публицистичкиот функционален стил, како и во преводната проза.

Тоа што ѝ дава општ, суштински белег на релативната реченица во посочениот период е дистрибуцијата на основните релативни сврзувачки зборови - *што* и *кој(што)*. *Што*, кој се јавува во сите типови релативно сврзување, особено во супститутивните рестриктивни индивидуализирачки, функционира како апсолутен релатив, без способност за врзување со предлози. За разлика од него, кој најчесто е во функција на субјект или на директен објект, *кој(што)* може да се јави и со предлози. Се забележува дека сферата на супститутивните рестриктивни индивидуализирачки релативни реченици е резервирана, пред сè, за *што*, особено кога се во прашање функциите на субјект и на директен објект во зависната дел-реченица. Од друга страна, од сите специјализирани релативни сврзувачки зборови - *каде (што)* се изделува со развиеноста на релативизацијата и се среќава и со корелати и антецеденти што се карактеристични, пред сè, за *кој(што)*.

„Релативната реченица во македонскиот јазик во XIX и XX век“ изнесува доследна класификација на предметните конструкции и исцрпна инвентаризација на средствата за релативизација во ма-

кедонскиот јазик, пристапувајќи им на проблемите во зависност од аспектот што го наметнуваат. Поставките се поткрепени со многубројни примери, кои му обезбедуваат посебна тежина на извлекувањето „колку што е можно поопшти заклучоци за структурата на релативната реченица“, како што е експлицирана целта на трудот во заклучниот дел. Во предговорот на Дучевска неговото значење е атрибуирано како капитално, што е аргументирано токму со повеќеаспектноста на пристапот и со обемот на корпусот (30.000 примери). Достапноста на оваа студија, најисцрпна кога е во прашање предметната проблематика во македонската лингвистичка средина, е фундаментална предност за идните проучувања.

Бојан Петревски

811.163.3*282*2(497.731)(049.3)

**УШТЕ ЕДЕН ТРУД ВО ПРИЛОГ НА КОМПЛЕТИРАЊЕТО НА
ДИЈАЛЕКТНИОТ МОЗАИК НА МАКЕДОНСКАТА ЈАЗИЧНА
КАРТА: „ШТИПСКИОТ ГОВОР“ ОД БИЛЈАНА МАЛЕНКО**

Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ продолжува со објавувањето на трудовите од областа на македонската дијалектолошка наука. Овој пат, во рамките на едицијата „Посебни изданија“ како 72 книга излезе од печат монографијата „Штипскиот говор“ од Билјана Маленко, долгогодишен соработник во ИМЈ, сега редовен професор на Педагошкиот факултет „Св. Климент Охридски“ во Скопје.

Трудот на д-р Билјана Маленко е од областа на македонската дијалектологија и претставува дел од обидите на македонската дијалектолошка наука за комплетирање на монографските описи на македонските дијалекти. Ваквите трудови се од посебна важност од повеќе причини. Прво, затоа што опфаќаат определен географски простор каде што живее автохтоно население кое и ден-денес зборува на тој говор. Второ, затоа што преку собирањето на дијалектниот материјал на македонистиката и на славистиката им се нудат потенцијални извори за специјалистички компаративни истражувања во сите области од науката за јазикот. Трето, преку лексичкиот материјал од конкретниов говор се збогатува општиот лексички фонд на македонскиот стандарден јазик.

„Штипскиот говор“ од д-р Билјана Маленко е труд во кој е даден попис и опис на еден македонски говор кој е дел од една поголема говорна целина од југоисточното македонско наречје. Поконкретно, станува збор за говорите расположени на територијата во правецот Штип – Радовиш – Струмица, познати како штипско-струмички говори.

Концепцијата на трудот е направена според утврдените критериуми во досегашната дијалектолошка наука, а распределена

е во три главни целини: фонологија со фонетика, граматика и лексика. Делото содржи и опширен вовед, богат корпус на текстови, речник и друг илустративен материјал. Целокупниот обем на трудот е компјутерски обработен, технички среден со вкупно 323 страници.

Воведниот дел на трудот ги опфаќа белешките за географската поставеност на односниов говор, ономастичките белешки поврзани со Штип и Штипско, како и историските белешки за овој крај.

Во воведните белешки д-р Маленко се задржува и на демографските промени на населението, како клучен фактор при утврдувањето на редица јазични промени во овој крај.

Во делот посветен на фонологијата и фонетиката авторката го разгледува фонолошкиот систем на штипскиот говор на два плана: синхрониски и дијахрониски. Во претставувањето на фонолошкиот систем таа тргнува од современата состојба. Во поглед на вокалниот систем на овој говор авторката констатира дека се работи за шестчлен вокален систем, без оглед на позицијата на акцентот. Во поглед на редукцијата, како што нагласува авторката, квантитативната редукција е во помала мера застапена од крајните јужни македонски говори. Како специфична појава е наведена елизијата која ги засега самогласките во сите позиции, освен во финалната. Таа доаѓа до израз во состави со клитички зборови, сп. *чиѝир' години, к' идам* и сл.

Во рамките на сонантите, авторката забележува отсуство на фонемата /љ/, а како посебност во некои селски говори ја истакнува лабијализацијата на тврдото /л/ во финална позиција.

Како специфика во консонатскиот систем на штипскиот говор, Маленко наведува дека „има еден вид лабијализирано л (љ) како: *бељ циѝер Суд, вид'ељ ден, вољ Суд, диб'ељ/дѝб'ељ, дољ, д'ољче Суд, е-аљ Суд, изл'еѝа^аљ, исѝриѝиѝ'иљ Суд, к'уѝељ Суд, облек'а^аљ, ѝ'еѝељ Суд, Разд'ољци Суд, ѝосѝр'иѝа^аљ, ѝобесн'ељ, ра'ѝиѝиѝ'иљ Суд, с'ољ, с'ољѝа Суд, сѝој'аљ Суд, сѝр'иѝа^аљ Суд, смеј'аљ Суд“ и дека тој глас, главно, се јавува во североисточниот дел од селските говори, а во градот Штип не се јавува, па оваа карактеристика се зема и за социолингвистички критериум за диференцијација на жителите од овој крај.*

Посебно внимание во овој труд авторката му посветила на акцентот, односно акцентските модели во штипскиот говор, при што наведува дека постојат два акцентски типа: а) со акцент на коренската морфема и б) со акцент на суфиксната морфема. Маленко нагласува: „Акцентскиот тип на штипскиот говор е следен: тој е слободен, разносложен, т.е. може да се наоѓа на секој слог од

збороформите, сп. *бочв'ар*, *бра̄иуч'еӣ*, *домаз'еӣ*, *вид'е*, *едн'о* (на првиот слог од крајот – отворена и затворена ултима), *бра̄ӣи'анец*, *каӣи'анец*, *оӣинок* (на вториот слог од крајот – пенултима), *'умник*, *језазовец* (на третиот слог од крајот – антепенултима), *ӣзередушки*, *феалбаџиа* (на четвртиот слог од крајот) итн.; потоа, тој е неподвижен, т.е. морфолошки фиксиран, парадигматски. Ова значи дека тој го задржува своето место во парадигмата на збороформите, сп. *бочвезар – бочвезаро – бочвезари*, *'умник – 'умнико – 'умници*.“

Најголем простор во трудот зазема граматичката структура на говорот. Морфолошкиот дел е поделен на именски и на глаголски. Прегледот на именскиот дел авторката го започнува со претставување на категоријалните признаци кај именките, придавките, заменките и броевите, а потоа се разгледани и прилозите и предлозите. Во рамките на глаголската флексија, применет е формалниот пристап, при што авторката се задржува на глаголските форми според нивните граматички категории.

Кај именките Маленко посебно се задржува на образувањето на именките што означуваат вршители на дејства, при што кај именките од машки род ги изделува суфиксите *-ник* („-ик), *-ар*, *-ач*, *-ак*, *-ец*, *-ин*, *-ӣел* и *-џи(j)a* (*-чи(j)a*) / *-и(j)a*. Кај именките од женски род се изделуваат суфиксите *-ка*, *-ица*, *-ина* (*-иња*), *-иа* и *-уша*. Авторката се задржува и на образувањата со деминутивно-хипокористично значење, при што ги наведува суфиксите *-е*, *-че/-иче*, *-енце*, *-це*, *-ка*, *-инка*, *-ичка*, *-џа*. Во натамошната анализа, Маленко ги разгледува формите на именките, при што таа забележува: „Една група се именките што означуваат живо суштество, т.н. одушевени именки. Во еднина тие имаат три форми: номинативна, општа и вокативна. Втора група се неодушевените именки кои немаат формална разлика во номинативната и во општата форма, а вокативна немаат, освен во специјална употреба.“

Во групата придавки, исто така, се дава преглед на образувањето на придавките, а потоа се прикажуваат и формите на придавките.

Кај заменките се дава целосен увид во парадигмата. Маленко ги изделува сите форми за еднина:

1. *ј'ас*, *ј'а*, *ј'азе*, *ј'азека*

акуз. *м'ене ме* / *м'енека ме* // *на м'ене ме*

дат. *на м'ене ми* / *на м'енека*

2. *ӣ'и*, *ӣ'изе*, *ӣ'изека*, *ӣ'ис*

- акуз. *ш'ебе ше / ш'ебека ше*
 дат. на *ш'ебе ши / на ш'ебека*
3. *он, оно*
 акуз. *н'еџо џо*
 дат. на *н'еџо му*
- 3а. *они*
 акуз. *н'еа ја / н'еа а / н'еја ја*
 дат. на *н'еа и*

Потоа дава преглед и на множинските форми:

1. *н'иа / н'и(ј)а / н'ие*
 акуз. *н'ас, н'ас не, не*
 дат. на *н'ас ни*
2. *в'иа / в'и(ј)а / в'иека*
 акуз. *в'ас, ве / в'аска ве*
 дат. на *в'ас ви / в'им ви*
3. *они*
 акуз. *н'и, џи / н'и^x, џи*
 дат. на *н'и и / на ни им / на ни^x им*

Според истиот модел, авторката ги разгледува и броевите, а потоа дава целосен преглед на предлозите.

Посебно внимание авторката посветува на глаголскиот систем. Во овој раздел Маленко дава преглед на суфиксните глаголски образувања, при што вели: „ Суфикси со кои се образуваат деноминативни глаголи се: *-е, -ее, -ува / -уа / -уе, -са, -а, -еа* и *-ира...* Најзастапени префикси со кои се образуваат префиксирани глаголи се: *до-, за-, из-, на-, о-, по-, под-, пре-, при-, про-, раз-, с-, у-*.“ Посебно место во овој раздел авторката посветува на перфектизацијата и имперфектизацијата во штипскиот говор. Во продолжение, даден е целосен преглед на глаголските форми и нивното образување според категоријата време.

Во рамките на синтаксичкиот дел повторно е применет формалниот пристап и тука авторката се задржува на реченичните членови, линеаризацијата во рамките на реченицата, при што забележува дека збороредот во реченицата е релативно слободен.

Лексичкиот дел е посебно интересен, од причина што авторката се обидела да издели повеќе семантички гнезда, засегајќи го и процесот на зборообразување. Големо внимание посветено е

на синонимијата, но и на тугата лексика, пред сè на зборовите од турско и од грчко потекло.

Трудот завршува со конципиран заклучок во кој се дадени најважните особености на штипскиот говор.

Од исклучително значење се и текстовите кои авторката ги дава како додаток на трудот. На повеќе од 60 страници се дадени прозни текстови што авторката сама ги собирала на терен, од речиси сите пунктови на односниов говор. Значењето на текстовите е многузначно, пред сè, поради нивната лингвистичка и фолклорна вредност.

Трудот завршува со речник во кој, по азбучен ред, е подредена дијалектната лексика на штипскиот говор.

Сосема на крајот, како составен дел од овој монографски труд дадени се инвентарот на скратениците и консултираната литература.

Македонската наука за јазикот со трудот на д-р Билјана Маленко се збогати со нови научни сознанија, а македонската дијалектологија пополни уште еден важен пункт од македонската дијалектна карта. Севкупната апаратура при обработката на материјалот, исцрпната анализа и синтеза што д-р Билјана Маленко ја направи во овој труд, ни овозможи да им го препорачаме на сите македонисти, дијалектолози како задолжителна литература.

Гоце Цветановски

091.003.349.2(497.7)*12(049.3)

НОВ ПРИЛОГ КОН ПРОУЧУВАЊЕТО НА МАКЕДОНСКАТА ПИСМЕНА ТРАДИЦИЈА

(Емилија Црвенковска, Лилјана Макаријоска, *Орбелски триод*,
Стари текстови X, Институт за македонски јазик „Крсте
Мисирков“, Скопје 2010, 392 стр.)

Уште еден црковнословенски ракопис од македонска редакција го доживеа своето издание, благодарение на заложбите на приредувачите на овој труд Емилија Црвенковска и Лилјана Макаријоска. За Орбелскиот триод досега пројавувале интерес повеќе странски и домашни истражувачи, но овој труд содржи опсежна анализа на ракописот од сите аспекти: историски, содржински, јазични, стилски и др. Освен широка и темелна анализа на трудот, се разбира, фокусирана главно на јазичните карактеристики, даден е и обемен индекс на зборовите од химографскиот дел, како и преглед на содржината, а особено значаен го прави целосно расчитаниот текст на овој триод.

Овој споменик претставува извонредно значаен ракопис за историјата на словенската писменост во Македонија и е еден од најобемните ракописи на македонското црковнословенско книжевно наследство – има 241 пергаментен лист. На самиот почеток на трудот, во заглавието **За ракописот** (7), се изнесени основните сознанија за Орбелскиот триод (натаму *Орб*), претставени низ неколку поднаслови, почнувајќи од податоците за словенскиот превод на Триодот. Понатаму се зборува за историјата на овој ракопис и за неговото проучување. *Орб* е црковнословенски ракопис од македонска редакција од втората половина на XIII век. Се чува во збирката на Верковиќ во Државната публична библиотека во Санкт Петербург, под сигнатура F.п. I. 102. Ракописот го добил своето име по селото Орбеле, Дебарско, каде што е најден.

Авторките истакнуваат дека според својата содржина *Орб* е доста интересен, бидејќи, освен триодниот дел, содржи паримии и

делови од уставот, како и апокрифниот текст Acta Pilati. Според структурата, претставува полн триод, без делење на посен и цветен дел.

Во почетниот дел се посветува внимание и на надворешниот изглед и на орнаментиката на *Орб*, па се укажува дека овој ракопис со својата раскошна орнаментика влегува во групата на најбогато украсените црковнословенски ракописи. *Орб* изобилува со заставки и иницијали во тератолошки, геометриско-плетеничен и геометриско-растителен стил. Кај записите најдени на ракописот се издвојуваат два вида – записи оставени од пишувачот на текстот и записи оставени подоцна.

По општите податоци за ракописот следува подробна јазична анализа низ неколку поглавја. Првото е посветено на **Фонетските и правописните особености** (20-37) каде што се дава детален опис на вокалниот и на консонантскиот систем на *Орб*.

При истражувањето на *вокалниот систем* авторките доаѓаат до заклучок дека *Орб* покажува особености на вокалниот систем што се присутни во македонските црковнословенски текстови: вокализација на еровите, конзервативност во однос на чувањето на назалите, како и појава на мешање на назалите во извесни позиции.

Се истакнува дека *Орб* е едноеров ракопис, го употребува само малиот ер, додека големиот ер се употребува ретко. Се истакнува дека еровите во слаба позиција се испуштаат, но се бележат и случаите во кои се чуваат, што укажува на доследното спроведување на правописната традиција. Потврда за изгубеното чувство за правилна употреба на еровите е и појавата на секундарните ерови во определени позиции, појава што е забележана и во *Орб*. Како показател за македонското потекло на текстот е вокализацијата на еровите во силна позиција, и тоа ъ > е, а љ > о.

Авторките утврдуваат дека *Орб* е тројусов ракопис, ги чува двата назала (ж и љ) и прејотираниот љж, а љж не се среќава, што е карактеристично за повеќето македонски текстови. Иако е потврдено дека назалите добро се чуваат, се среќаваат и примери со извршена деназализација. Назалот од заден ред ж најчесто се деназализира во л. Особено интересни сведоци за чувањето на назализмот се два невообичаени примера: сарџдапорскн и алеџадрова.

Во *Орб* е одразена појавата на мешање на назалите, како една од главните одлики на црковнословенските текстови од македонска редакција. Авторките забележуваат дека во *Орб* оваа појава е одразена со извесни разлики во зависност од позицијата на назалите

беспредлошките конструкции. Во врска со употребата на одделни падежи се укажува на тоа дека посесивноста повеќе се искажува со датив отколку со генитив и приложуваат голем број примери со посесивен датив, но и примери со посесивен генитив.

Понатаму, се разгледуваат и некои особености на промената на придавките: сложената заменска промена каде што се среќаваат контрахирани форми: *горкаго, сладкаго*, употребата на синтетички компаратив, а регистрирани се и примери на употреба на суперлативот. Голем број иновации се согледуваат во системот на личните заменки, а посебно се истакнува употребата на формата *тон* од заменката *тџ* којашто укажува на поврзаноста на ракописот со македонската јазична територија. Авторките укажуваат на споредба со други ракописи од македонска редакција, во кои се среќава истата форма. Се укажува и на особеностите на броевите, прилозите, употребата на двоината кај именските зборови и членот.

Во врска со особеностите на глаголскиот систем во *Орб*, *Црвенковска* и *Макаријоска* се задржуваат на некои карактеристични личноглаголски наставки, па бележат дека во 3 л. едн. презент главно се чува наставката *-тџ*, со ретки примери на изоставување, во 1 л. мн. презент обична е наставката *-мџ*, но се среќава и *-мџ* што е уште една потврда за македонскиот произлез на ракописот. Во однос на употребата на аористот во ракописот е регистрирана наставка *-шж* за 3 л. мн., додека во имперфект во 3 л. мн. се чува наставката *-хж*, а притоа најчесто формите се контрахирани. Во натамошната анализа се разгледува употребата на двоината, како и изместувањата во употребата на партиципите, т.е. тенденцијата тие да се употребуваат наместо лични глаголски форми: *дрогџ дрџгоџ покорше сџ н дрџгџ дроугџ нозџ џмысваџше*.

Во следното поглавје се разгледани **Синтаксичките особености** (48-50) при што се истакнува дека главна одлика на синтаксата на триодот е повторувањето. Како причини за ваквата појава се посочуваат потребата од задоволување на одредени ритмичко-стилистички модели, што се постигнува со синтаксичкиот паралелизам во чија основа е повторувањето, но исто така и преминот кон аналитизам којшто доаѓа до израз во македонските црковнословенски ракописи, при што преку повторувањето на одделни делови на речта може да се постигне поголема изразност на формите. Се издвојуваат низа примери со повторување на предлозите, најчесто *сџ*, како и со повторување на заменките.

Во анализата се разгледува редоследот на клитиките во реченицата, при што се укажува на некои карактеристики што прет-

ставуваат стилско-жанров белег на определен тип химнографски творби, а се укажува и на техниката на преводот при што преведувачите се труделе да постигнат максимална адекватност во однос на грчкиот оригинал во ритмосинтаксичката структура. Авторките забележуваат и примери на удвојување на објектот во *Орб*, но во ограничен обем.

Посебно се разгледува и обопштувањето на релативната замена во функција на релативен сврзник и притоа се прави споредба и со состојбата во други ракописи. Се укажува на примерите на изместување на инфинитивот и на супинот со да-конструкцијата, појава што се смета за балканизам во синтаксата, а се бележат и неколку примери со конструкцијата на апсолутен датив.

Следува делот посветен на **Лексичките особености** на *Орб* (51-65), при што лексиката се разгледува и од аспект на хронологијата, односно се изделува слој на архаична и на понова лексика. Во архаичниот слој е изделена онаа лексика што го поврзува *Орб* со лексиката на канонските ракописи или со онаа на ракописите од Охридската книжевна школа. Во *Орб* е присутен еден слој од поновата лексика заедничка со лексиката на Преславскиот центар.

На лексички план, како посебно интересни, Црвенковска и Макаријоска ги изделуваат преосмислувањата на одредени лексеми, што најчесто се должи на семантичко заемање од територијално блиските несловенски јазици.

Во анализата на лексиката е даден преглед на грцизмите, при што авторките истакнуваат дека тие се присутни, пред сè, во сферата на црковната терминологија, а опфаќаат и голем дел од апстрактната лексика. Утврдено е дека заменувањето на грчката со словенска лексика одело постапно, што значи дека во ракописите егзистираат истовремено и позајмената и преведената форма. Оттаму и во *Орб* се забележува дека дел од грцизмите се наоѓаат во паралелна употреба со еден или повеќе словенски соодветници. Тоа, пак, укажува на богатата синонимија што се среќава во ракописот, па се бележат двочлени и повеќечлени синонимни низи: телонъ – мѣтаръ – мѣтоемъць, ароматъ – вонѣ, лабанда – свѣща итн. Се издвојуваат и низа непреведени грцизми: змурна, кедръ, крннъ, купарнсъ, органъ, телонъ и др., а особено впечатлива е употребата на некои грцизми што се среќаваат во паримејниот дел на *Орб*, а се непознати во други паримејници: смндаль, стнлъ и врахонъ.

Во натамошната анализа на лексиката се изделуваат извесен број протобугарски заемки: бѣлѹоугъ, бнсьрь, коумнрь, санъ итн.

Во архаичниот слој се izdelуваат лексемите: *вѣна, вѣлаѣтн са, гѣгѣннѣъ, кѣзнь, лобѣзатн, пѣуаль, ѹрѣтогъ*, а се укажува и на присуството на еден слој од поновата лексика: сложенките со прв дел *ѣдно-: ѣдноименнтн, ѣднонаѹалне, ѣднонаѹалень, ѣдноѹадна, зѹоушнтн, зѹоушенне, калъ, небрѣци, прнжнтне, съборъ*.

Понатаму, дадени се и огромен број примери на лексички варијанти во *Орб*: *боун – безѹоумъ – безѹоумьнъ – немждръ – неразоумнѣъ – неразоумнѹнъ – неразоумьнъ – несмысльнъ – жродъ, враѹъ – нсѣлнтель – цѣлнтель, жнвотъ – жнзнь, нсконн – нспрьѣа, кладасъ – нсточьннкъ, одежда – одѣанне, двѣрь – врата и др.*

Црвенковска и Макаријоска забележуваат дека во деловите од црковниот устав се употребува специфична лексика. Притоа доаѓаат до заклучок дека, со оглед на тоа што црковниот устав не подлежи на строгите црковни канони, во него полесно навлегува народната лексика од говорот на препишувачите, па лексемите како *ѹхо, слантковъ, слѣа, кроуша, варнѣо, претставуваат* *hapaх legomenon*.

Посебно поглавје е посветено на **Зборообразувачките особености** (66-74), во кое се izdelени примери коишто не се регистрирани во канонските ракописи, ниту во црковнословенските текстови од македонска редакција. Кај одделни зборовни групи се izdelуваат специфични продуктивни суфикси и префикси, се даваат нивните семантички интерпретации. Се укажува и на некои единствени форми изведени со одредени суфикси на пр. именките од м.р. на *-ннкъ: богопобѣдьннкъ, вѣзбраньннкъ, нзѣвѣстьннкъ, клатвьннкъ, огнеоржьннкъ, събесѣдьннкъ, събѣданнкъ*. Изразеното присуство на суфиксот *-тель*, како едно од зборообразувачките средства што го карактеризираат Климентовото творештво, авторките го поврзуваат со Климентовиот придонес во преведувањето на оваа богослужбена книга.

Во однос на префиксацијата се izdelуваат покарактеристични образувања, па дури и такви образувани со два префикса: *прѣвѣзѣ стьннца*. Префиксацијата е најчестиот начин на образување кај глаголите.

Во однос на застапеноста на сложенките, се укажува на тоа дека таа се должи и на жанровите карактеристики на текстот, а калкирањето е еден од главните начини за создавањето на неопходната термилошка лексика. Кај анализата на сложенките во *Орб* се издвојуваат примери со оние компоненти коишто се среќаваат најчесто како прва компонента во сложенката, на пр. *благо-, бого-, добро-* и др.

На крајот авторките констатираат дека анализата на зборообразувачките карактеристики во триодните ракописи овозможува и изделување на одделни зборообразувачки форманти, определување на нивната продуктивност и нивната улога на лексички и на стилистички план. При споредбата на *Орб* со канонските, односно со црковнословенските текстови од македонска редакција, се заклучува дека постојат многу нови образувања со одредени форманти, што укажува на продуктивноста на одделни префикси и суфикси. Се потврдува сличноста на *Орб* со ракописите од Охридската книжевна школа, а и со канонските ракописи коишто ја потврдуваат архаичната предлошка.

По овој дел следува **Заклучокот** (75-78), каде што се сумираат заклучните согледувања од темелната анализа на *Орб*. Тука се истакнува дека Орбелскиот триод е значаен црковнословенски ракопис од македонска редакција од XIII век, со низа архаични црти, но и подновувања на сите јазични рамништа што го поврзуваат со македонската јазична територија, поконкретно во него е одразен западномакедонски говор. Текстот се приклучува кон другите ракописи настанати во Охридската книжевна школа.

На крајот на овој дел од трудот е даден преглед на **Користена литература** (81-90), список на изворите и нивните кратенки, а особено значаен е **Индексот на зборовите од химнографскиот дел** (93-119) којшто содржи над 5000 лексеми.

Следува **Прегледот на содржината** на ракописот (121-129), каде што се дава табеларен прецизен преглед на содржината на ракописот, од што може да се видат читањата по недели, со сите песни од канонот застапени во одреден ден. Овој преглед овозможува лесен увид во самиот текст на триодот и овозможува споредба со други триоди. Во прегледот, покрај химнографскиот дел во *Орб*, дадени се и библиските места во ракописот, како и деловите што се однесуваат на црковниот устав.

Како посебен прилог кон овој труд е целиот **Текст на Орбелскиот триод** (133-377), расчитан од Лилјана Макаријоска, Стоја Поп-Атанасова и Емилија Црвенковска. На крајот е даден прилог од **Снимки** од ракописот (379-392), со што се добива претстава за оригиналниот текст.

Со објавувањето на трудот *Орбелски триод* од Емилија Црвенковска и Лилјана Макаријоска, се збогати едицијата *Сџари џексџови* на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“. *Орб* е обемен ракопис, па со неговата анализа се добива појасна

слика за состојбата на македонската писменост во средновековието. Поради жанровската разновидност на текстовите што ги содржи *Орб*, односно освен химнографскиот, тој содржи и делови од паримејникот, евангелски и апостолски делови, рубрики од црковниот устав, како и апокрифниот текст *Acta Pilati*, тој е значаен за расветлувањето на историјата на секој од овие текстови. Авторките при истражувањето заклучиле дека несомнено се работи за текст кој припаѓа кон македонската редакција на црковнословенскиот јазик. Лексичкиот материјал од триодите не е лексикографски обработуван сè до почетокот на излегувањето на *Речникомѝ на црковнословенскиоѝ јазик од македонска редакција* на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“. Во него е вклучен материјалот од пет значајни средновековни триоди, меѓу кои и *Орб*, а темелната лексичка анализа направена од Макаријоска и Црвенковска потврдува дека неговиот влог во збогатувањето на црковнословенскиот лексички фонд е огромен. Особено важно е тоа што при споредбата со други црковнословенски текстови, авторките утврдуваат присуство на голем број незасведочени лексеми, што, пак, поблиску ни ја прикажува состојбата на јазикот во тој период. Исто така, со споредбата на сите карактеристики на *Орб* со другите црковнословенски ракописи од македонска редакција се добива јасна слика за местото на ракописот во историјата на македонската писмена традиција. И како дополнение на сета подробна анализа на *Орб* изнесена во ова дело е прилогот на расчитаниот текст, што] овозможува на славистичката научна јавност полесно натамошно проучување на овој македонски ракопис, значаен за историјата на словенската писменост воопшто, а посебно за историјата на македонската редакција на црковнословенскиот јазик.

Бисера Павлеска

811.163.1'367.622'366.2:[091:003.349(497.7)(049.3)

**„ДЕКЛИНАЦИЈА НА ИМЕНКИТЕ ВО
ЦРКОВНОСЛОВЕНСКИТЕ РАКОПИСИ ОД
МАКЕДОНСКА РЕДАКЦИЈА“ ОД МАРИЈА ПАУНОВА**

Во 2011 година во издание на Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје излезе од печат книгата *Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција* од Марија Паунова. Овој монографски труд, во кој се обработени „деклинациските особености на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција и движењето на македонскиот јазик од синтетизам кон аналитизам“, е мошне значаен обемен труд од областа на историската морфологија на македонскиот јазик.

Книгата е конципирана во следниве глави: *Вовед, Особености на деклинацијата на именките, Употреба на јадежиите, Фактори што влијаеле на преодот од синтетичка во аналитичка деклинација, Заклучок, Заклучок на англиски јазик, Список на сосочена и консултирана литература, Крајенки на користени извори. Речници, Индекс на наставки и Прилози.*

Воведот (11-13) ги содржи основните информации поврзани со обработуваната тема. Имено, изборот на темата е поврзан со фактот дека досега оваа проблематика не е целосно проучена, а нејзиното систематското проучување „е нужен предуслов за понатамошна комплетна, а воедно и комплексна анализа која ќе даде опис на историскиот развој на целиот морфолошки систем одразен во црковнословенските ракописи од македонска редакција“. Корпусот на ракописи за анализа на односната проблематика е составен од тринаесет црковнословенски текстови со различна жанровска и територијална припадност, временски датирани од 12 до 14 век. Кај промените што се наследени од старословенскиот период се користени и потврди од канонските споменици (Асеманово евангелие, Зографско евангелие и Мариинско евангелие).

Делот насловен како *Особености на деклинацијата на именките во старословенскиот јазик* (19-73) содржи три раздели. Во првиот раздел

се опфатени особеностите на деклинацијата на именките во старословенскиот јазик. Имено, кај именките во старословенскиот јазик, се разликуваат единаесет деклинациски основи, со седмочлен падежен систем во еднина, шестчлен во множина и тричлен во двоина. Поголем број именки припаѓале кон продуктивните -o-/-jo- и -a-/-ja- основи. Меѓутоа, како резултат на заемното дејство на различните деклинациски типови, мошне рано доаѓа до мешање на различните основи и мешање на различните наставки за ист падеж, што довело до постепено намалување на бројот на деклинациски типови, ширење на наставките од продуктивните деклинациски типови, проширување на падежните наставки за сите типови, вкрстување на наставките и отстранување на разликата меѓу меката и тврдата промена. Овие промени ја нарушиле синтетичката деклинација, што значи дека се јавува позасилена употреба на падежните форми со предлози, заменување на една падежна форма со друга, позачестена употреба на општа падежна форма (најчесто акузативна) и др. Во вториот раздел се разгледани особеностите на деклинацијата на именките во црковнословенскиот јазик. Овде е нагласено дека вниманието ќе биде насочено кон документирање на поновите јазични својства карактеристични за именскиот систем во македонските црковнословенски ракописи. Анализата најпрво е започната со процесот на мешање на основите. Во досегашните славистички проучувања е утврдено дека мешањето на основите е стара појава засведочена уште во старословенските ракописи, а во црковнословенските е прилично раширена. Во таа насока, интересот на авторката е насочен само кон отстапувањата од старословенската норма. Имено, таа се задржува на „промените во деклинациските типови во рамките на каласификацијата според родот“, водејќи се од современата состојба на деклинации по родови. Преку анализата „се следат промените во деклинациските основи во кои може да се јави секој од трите рода, притоа задржувајќи се на отстапувањата по падежи во согласност со нивниот редослед во промената“. Понатаму, во трудот е дадена одделна анализа на именките од машки, женски и среден род. За именките од машки род Паунова констатира дека во обработуваните ракописи е документирано мешање на -o- основата со -j- основата, а поради раното совпаѓање на некои падежни наставки кај именките од -jo-, -j- и -en- основа и поради постепеното депалатализирање на меките консонанти се воочуваат „заемни дејства меѓу овие три основи“. Кај именките од женски род се следи чување на старите форми кај продуктивните именски основи; именките со основа на -j- почесто имаат форми блиски со оние со основа на -a- и -j-. Во промената на именките матн и дџцн, кои припаѓаат на консонантската -er- основа, повлијаеле именките од -ja- и -j- основа. Кај именките од среден род, според извршената анализа, се потврдуваат промени главно кај -es- основата, додека именките од -en- и -at- основа процесот на

асимилација ги зафаќа во послаб степен. Во третиот раздел е разгледано отстранувањето на разликите меѓу меката и тврдата промена на именките, тенденција што е карактеристична уште од канонските споменици. Од анализата се воочува дека и во обработуваните ракопси се потврдува оваа појава, односно се следи наложување на морфемите од тврдата кај именките со мека промена, особено кај именките од машки и од женски род.

Во делот *Уйо̀требa на падежните* (75–117), Паунова се задржува на прашањата од падежната синтакса, односно на оние јазични појави „кои во најголем степен придонеле за побрз премин и за поголемо распространување на аналитичкото изразување на односите меѓу зборовите“ како на пр.: мешање на падежите – појава карактеристична за номинативот и акузативот, акузативот и генитивот (со партитивен или со словенски генитив), употреба на датив со посесивно значење наместо генитив, истиснување на локативот и инструменталот од страна на акузативот, особено по предлози со локално значење, кај категориите на движење и мирување, употреба на акузативот (со или без предлог) кај некои глаголи што бараат дополнувања во генитив или во датив, употреба на акузативот место датив со целно значење и место посесивен датив; востановување на општата падежна форма (акузативната) и нејзино проширување за сметка на другите падежи; зачестена употреба на предлошки, аналитички наспрема беспредлошки конструкции; отсуство на согласување меѓу именката и нејзините определби и повторување на предлозите.

Фактори што влијаеле на преодот од синтетичка во аналитичка деклинација е четвртата глава од истражувањата на посочената проблематика. Во овој дел се анализирани сите неопходни фактори што повлијаеле за нарушување на старите деклинациски форми. Еден од факторите е фонетско-фонолошкиот, кој заедно со аналогните влијанија и мешањата на различни деклинациски типови и падежни наставки, довел до хомонимија на повеќе падежни наставки; потоа влијанието на соседните балкански јазици придонело за поинаков историски развој на деклинацијата на именките од оној во другите словенски јазици. Овде авторката ги наведува и влијанието на народниот говор во писмениот јазик, влијанието на писарите и нивното (не)придржување до книжевните норми, потоа влијанието на литерарните центри, дијалектната основа на текстовите, влијанието на можните предлошки и меѓуредакциските контакти.

Во *Заклучокот* (147–150) се сублимирани сите сознанија добиени од анализата. Во сите анализирани ракописи, иако во различен степен и обем, сепак се одразени основните тенденции во историскиот развој на деклинацијата на именките од синтетизам кон аналитизам, односно како што заклучува авторката: „анализата на материјалот од македонските црковнословенски ракописи потврдува дека најголем дел од појавите во

деклинацијата на именките доведуваат до значително упростување на синтетичката деклинација наследена од прасловенскиот јазик, преку востановување и затврднување на една општа падежна форма во македонската средина“.

Во продолжение се поместени *Резиме* на англиски јазик (151–153), *Список на йосочена и консултирана литература* (155–165), *Крајенки на корисни извори*, *Индекс на наставки*. На крајот на монографијата се дадени шест *Прилози* каде што преку табеларен приказ кај именките од сите три рода е документирана фонетско-фонолошката хомонимија во падежните наставки, во првите три прилога, додека во следните три прилога табеларно е прикажана хомонимијата со дејство на факторот од аналошка природа.

На крајот можеме да истакнеме дека книгата „Деклинација на именките во црковнословенските ракописи од македонска редакција“ од Марија Паунова е всушност неодминлив труд од историјата на македонскиот јазик со оглед на фактот што во неа е содржана сериозна и продлабочена систематска анализа на едно мошне комплексно прашање од историската морфологија. Се надеваме дека книгата ќе биде поттик за македонските слависти за понатамошни проучувања на историската морфосинтакса.

Катица Трајкова

821.163.3:821.162.4].091(049.3)

821.162.4:821.163.3].091(049.3)

**ЗВОНКО ТАНЕСКИ, МАКЕДОНСКО СЛОВАЧКИ
КОМПАРАТИВНИ СОГЛЕДБИ (СТУДИИ И
ИНТЕРПРЕТАЦИИ), ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА
ЛИТЕРАТУРА, СКОПЈЕ 2012, 366 СТР.**

Со цел за претставување на една заемна комуникација заснована врз културни, јазични и пред сè, литературни темели, авторот Звонко Танески реализирал една практична идеја нагледно и систематски да ги прикаже културолошките вредности настанати од претставници на двата центра на создавање – македонскиот и словачкиот, преку слевање на своите досегашни најразлични трудови објавени во Словачка, во Македонија и на други места, претежно во познатите центри на славистичката наука. Таквата реализација и не би била толку успешна, доколку авторот во сето тоа не го вложил и својот животен пат и определба – млад автор со големо искуство за темите коишто ги приложил во ова издание. Според професорот Иван Доровски, анализите на делата на ваквите автори со право може да ја потврдат тезата и реалноста дека се работи за дводомни автори. Почитувајќи ја таквата дефиниција, би биле сосема во право во оваа група автори да го сместиме и Звонко Танески. Потврда за тоа е и книгава што денес ја претставуваме овде.

Во *Соѕледбиите* забележително надвладуваат литературнокомпаративни теми, тематски групирани во два дела: 1. Творечки рефлексии и 2. Критички проникнувања. Во првиот дел се приложени 17 труда на Танески посветени на компаративен преглед на словачката и на македонската литература. За лингвистите македонисти и словакисти особен интерес предизвикува првиот прилог: **Како јазикот да стигне дома**. Авторовата судбина да живее, да учи и да создава во две средини несомнено го води до конечното признавање: „Постепено, а во мојот случај и неизбежно, јазикот почна да создава и да отелотворува и друг, условно наречен – втор дом“.

Во следните статии од првиот дел на делото, авторот се задржува на некои аспекти од двете литератури – македонската и словачката, притоа

наведувајќи ги компаративно методолошките параметри, приложувајќи и антологии на современата македонска и словачка поезија, споредувајќи ги дијалекториниски словачката и македонската литература, давајќи преглед на познати дела на македонски и словачки автори, меѓу нив на: Владимир Реисел, Кочо Рацин, Блаже Конески, Матеја Матевски, Милан Руфус, Милан Рихтер, Јордан Плевнеш, Павел Великовски, Рудолф Слобода, Томаж Шаламун, како и за некои преводи и сл.

Вториот дел насловен **Критички проникнувања** е исполнет со литературнонаучни прикази на определени дела и автори. Овде се опфатени различни прегледи и критики на литературни дела од: Ева Малити-Фрањова, Коле Чашуле, Петар Јарош, Оливера Николова, Мирослав Демак, Винцент Шикула, Дана Подрацка, Лидија Вадкерти Гаворникова, Јан Шимонович, Феро Липка, Мирослав Валек, Јан Одруш, Јозеф Лајкерт, Мила Хаугова, Лидија Димковска, Горан Стефановски, Јордан Плевнеш, Диониз Ѓуришин, Јан Јанкович, Маја Јакимовска Тошиќ, Соња Стојменска Елзесер и Рената Хлавата.

На крајот е приложено резиме на англиски јазик, по што следува авторска белешка за текстовите, Регистар на имиња, извадок од рецензиите и Био библиографска белешка (на македонски и на словачки јазик).

Она што лингвистот може да го забележи и да го заинтересира од оваа книга, секако е статијата „Блаже Конески и македонскиот јазик во словачката славистичка наука“. Во неа авторот дава целосен преглед на врските на македонските лингвисти, особено на Блаже Конески, со словакистиката. Не се заборава да се споменат ниту моментите на нивното приближување или оддалечување и на факторите што влијаеле за тоа.

На почетокот на оваа статија, авторот дава податок за личноста и делото на Конески, притоа издвојувајќи и истакнувајќи го неговото јазично учество во македонистиката, а, секако, и неговиот литературен досег. Особено се задржува на неговиот интерес и на неговото познавање на словакистичката литературна и јазична наука. Тоа ќе го забележиме читајќи го поднасловот *1. Тезиите на Блаже Конески за словачкиот јазик*, каде што Блаже Конески прави паралела во развојот и на двата јазика, особено на нивната кодификација. Притоа, авторот Танески ги дава и согледувањата на Конески за околностите и за борбата на двата народа за свој литературен и кодификуван јазик во слични средини, со доминација на соседните, секако, словенски јазици и народи. Очигледна е желбата на Танески да претстави поголем дел од заложбите на Конески за прашањето за потребата од приближување на овие две култури и „за потребата од диференцирање и афирмирање на македонскиот јазичен идиом на територијата на денешна Словачка“. Сепак, на крајот од првиот дел од статијата, авторот Танески

заклучува дека словакистичката наука „е добро запознаена со неговото творештво, па затоа и на неговиот лик и дело им ја изразуваше својата восхитеност и искрена почит“.

Во вториот дел од оваа статија, насловен како *Словачкиџе славистиџе за ликоџи и делоџо на Блаже Конески*, авторот се задржува на темата на прифатеноста на тврдењата на Конески. Притоа, авторот дава прецизен преглед на словачките слависти кои се појавуваат како афирматори на делото на Конески, не пропуштајќи овде да го спомене Емил Хорак како еден од најголемите познавачи на опусот на Конески. Во истиов дел од статијава, Танески продолжува со податоци за преводите на дела на Бл. Конески на словачки јазик и притоа констатира дека „претставувањето на Блаже Конески во словачкиот културен контекст е направено мошне прецизно и методолошки доследно“.

Третиот дел од оваа статија, *Македонскиоџи јазик на универзитџеџиџе во Словачка*, содржи преглед на состојбата со македонскиот јазик на универзитетите во Словачка. Танески со право констатира дека симпатиите за македонскиот јазик и за македонстиката воопшто на овие универзитети бил отсекогаш присутен, но сѐ уште нема официјализирано лекторат по македонски јазик. Причината за тоа лежи во образложението на поранешната официјална Чехословачка дека веќе има два лекторати по македонски јазик (во Прага и во Брно) и дека нема потреба од отворање на трет лекторат. Авторот понатаму ги прикажува своите заложби и својот успех да востанови предмет Македонски јазик и да биде прв лектор по македонски јазик на овие простори. Во натамошниот текст Танески ја опишува својата осумгодишна дејност во словачките универзитетски кругови, на планот на своето научно, стручно и педагошко дело, кое е крунисано со докторирање на Универзитетот и секако, на планот на афирмација на македонскиот јазик и култура во словачките академски кругови.

Во последниот, четврти дел на оваа статија, *Словачкиџе славистиџе за македонскиоџи јазик*, Танески се занимава со историјата на контактите на словачката академска средина, претежно исполнета со прашањето за јазикот. Во текот на овој опис авторот ги дели трудовите на словачките слависти на три групи: 1. трудови со стручен (историско лингвистички) аспект на македонскиот јазик; 2. рецензии и 3. текстови осврти.

Во текот на читањето на *Соџледџиџе*, авторот Танески приложува и опширни и прецизни соопштенија, информации и литература во врска со темите што ги обработува.

На крајот, слободно можеме да се изразиме дека книгата на професорот Звонко Танески претставува сублимат на контактите, врските

и делата поврзани воопшто со македонската и словачката култура. За сите заинтересирани и за оние кои би сакале во иднина да ги продлабочуваат овие контакти и да создаваат какви и да било дела поврзани со културата на нашите два народа, книгава претставува основна и појдовна точка со заокружен материјал на таа тема.

Љупчо Митревски

174.4(075.8)(049.3)

005.57((075.8)(049.3))

ДЕЛОВНАТА КОМУНИКАЦИЈА И ЕТИКА НИЗ ПРИЗМАТА НА НОВИТЕ НАУЧНИ И АКАДЕМСКИ ИСТРАЖУВАЊА

(Марија Зарезанкова-Потевска, Ангелина Танева-Вешовска:

Деловно комуницирање и етика. Штип, 2-ри Август С, 2012, 414 стр.)

Публикацијата која е предмет на наша елаборација претставува прв учебник по истоимениот предмет на Економскиот факултет при Универзитетот ФОН во Скопје, каде што и авторките веќе подолг период го остваруваат својот професионален ангажман. Излегувањето од печат на оваа по многу нешта актуелна и значајна книга пополни несомнено една празнина не само во македонската економска литература, туку и во други многу пошироки подрачја, какви што се, на пример, науката за деловната етика или комуникологијата, сфатена во нејзината сеопфатност. Денес во ерата на комуникациите е, впрочем, мошне важно и тоа, во прв ред, за идните академски граѓани – студентите – без разлика на нивните првични студиски определби, да се стекнат со богати знаења од оваа привлечна научна и практична област на која не можеме да останеме имуни, бидејќи комуникацијата е стара колку и самото човештво, а воедно е и нешто што сите секојдневно нР опкружува и ни ги трасира патиштата во животот. И од тој аспект, значи, книгата *Деловно комуницирање и етика* ја сметаме за добредојден, модерено напишан, важен и читлив учебничарски потфат во кој достоинство место им е отстапено и на јазичните комуниколошки шеми и модели што ќе рече дека делото, имплицитно, уште на самиот почеток го раширува кругот на свои реципиенти и од сферата на лингвистиката, филологијата и културологијата воопшто.

Книгата-учебник *Деловно комуницирање и етика* од Марија Зарезанкова-Потевска и Ангелина Танева-Вешовска, чиј голем придонес во конкретното научноистражувачко и академско поле

неодамна отворено го истакнаа и нејзините рецензенти – професорите Мирко Трипуноски и Љубомир Дракулевски, е поделена на тринаесет поголеми поглавја, и тоа: 1. Деловна етика, 2. Комуникација во организацијата, 3. Вербална комуникација, 4. Невербална комуникација, 5. Интеркултурна комуникација, 6. Преговарање, 7. Водење состаноци, 8. Презентација, 9. Деловен бонтон, 10. Водење интервју, 11. Стресот и деловното работење, 12. Раководење со времето и 13. Организациска култура. Како што му доликува, всушност, на секое сериозно дело од ваков вид, сите посебни наведени глави во него се детално, објективно, прегледно и аналитички разработени и мошне прецизно ги определуваат целите на учењето на материјалот од конкретната област кој треба студентите успешно да го совладаат. И обемната секунадарна користена литература, наведена на крајот на книгата, сведочи недвосмислено за тоа дека авторките посегнале по бројни репрезентативни извори (претежно од странска провениенција) од истражувачката област и го потврдиле така уште еднаш својот огромен преглед и посветеност во предметната материја.

Поглавјата во книгата во кои централно место зазема разработката, формите и содржината на самиот јазик сфатен, според класичните дефиниции, како систем од знаци и како средство за комуникација (а тоа се третото, четвртото и петтото поглавје) зборуваат првенствено за теориите и за техниките на јазична (вербална, невербална и интеркултурна) комуникација присутни и применети најчесто во ситуациите кои имаат или можат да имаат барем некаква допирна врска со деловното работење на поединецот и на групите при извршувањето и исполнувањето на нивните различни професионални предизвици што им ги наметнува секојдневното живеење. Во тој домен, многу значаен е и фактот што се обрнува посебно внимание и на динамиката на јазично-зборовните процеси при таквите видови комуникација, бидејќи постојаната продукција на жанровски раширените комуникати, а потоа и благодарение на можностите на нивниот прилично лесен пристап кон нивните примачи – е добар доказ за тоа дека тие имаат веќе и доминантна поставеност и во редот на другите сфери на комуникацијата.

Тематизацијата на ваквите општојазични феномени им овозможува на авторките да ги реферираат во текстот и појавите кога, на пример, во центарот или во јадрото на комуникатот влегува едната страна од реалноста, а другата страна или се замолчува или, пак, во извесни случаи се поместува на периферијата како

второстепена и сл. Во таа смисла, можат да се издвојат понатаму и двата основни модални типа на презентации и(ли) вербални пројави на субјектот: индикативен тип (со намера да информира) наспроти неиндикативниот или вербален чин кој е во основа предизвикувачки (апелативен) и чија цел е да го повика, да го поттикне или да го предизвика адресатот на некаква активност (се мисли на вербалната и на невербалната реакција). Притоа, се разбира, важен е и општествениот контекст на учесниците во таквиот комуникацискиот акт, т.е. јазичната и креативната компетенција на испраќачот на пораките, како и рецепциската комуникациска компетенција на примачот, но исто така и степенот на заедничкото познавање на општествениот фонд на информации итн.

Книгата на Марија Зарезанкова-Потевска и Ангелина Танева-Вешоска е особено корисна денес и во македонски контекст затоа што, меѓу другото, и коректно и стручно нР предупредува, ни дава до знаење и оправдано нР потсетува дека во процесот на широките промени што се одвиваат во новото општество – успешните ефекти од предвидената трансформација, треба неминовно да се забележат и во јазикот, а и во етиката на јазичното општење и затоа е нужно да се посочат и култивирачките чекори за тоа како да се достигне посакуваното за на крајот – нашата трансформација да биде и јазично-културно умешна и да претставува добар влез во новата етапа од развојот на деловното и професионалното работење. Од тие причини, секако, треба да се нагласи и комплексниот склоп на егзогените (надворешни) фактори на динамиката на јазикот како појдовно исходиште за локализација на медиумот (што доаѓа особено до израз, да речеме, и при погоре наведените усни презентации на деловните менаџери и рекламери) во рамките на тековните динамични процеси. Ваквите презентации на кои им е заслужено посветено и едно цело поглавје во учебникот ја карактеризираат најдобро динамиката на современата медиумска комуникациска сфера, зборуваат и за суштинскиот и за длабинскиот однос меѓу учесниците во комуникацијата во професионалниот и во деловниот живот, за промената на квантитетот на продуцираните комуникати, но и за синкретата од медиумски жанрови, која треба да ја апсолвираат менаџерите за да остават позитивен впечаток кај своите поблиски и подалечни соработници, но и кај целиот аудиториум. Со анализата и на таквите постулати се укажува дополнително и на тесната поврзаност на споменатата медиумска комуникациска сфера, како и на аспектите на нејзината динамика кои имаат превладувачки тенденции во користењето на стандардните јазични

компоненти во поединечните типови на денешните медиумски продукти.

Книгата завршува, имено, со главите за водење интервју, за појавата на стресот во деловното работење, за раководењето со времето и за управувањето со организациската култура. Сето тоа ја означува на некој начин и крајната поента од широкиот хоризонт на професионални интереси на професорките Зарезанкова-Потевска и Танева-Вешовска, а го потврдува и нескриениот интердисциплинарен карактер на делото. Убедени сме дека универзитетскиот учебник *Деловно комуницирање и етика* ќе почне да претставува прекрасен ориентир и тоа не само за студентите, туку и за многу пошироката публика во Македонија, која професионалниот успех и деловниот етички раст ги сметаат за едни од своите клучни приоритети и предизвици во иднина.

Звонко Танески

М-Р МАРИНКО МИТКОВ

(1941 – 2012)

На 22 јануари 2012 година нè напушти м-р Маринко Митков, долгогодишен соработник на Институтот за македонски јазик, истакнат научен работник, лингвист со широко поле на интерес, добар колега и искрен пријател, одличен поет.

Роден е на 3. IX 1941 год. во с. Соколарци, Кочанско. Основно образование завршува во Соколарци и Облешево, а учителска школа во Штип. Студира на Филозофскиот факултет во Скопје на групата *Македонски јазик со руски јазик* како втор главен предмет и дипломира во 1964 год. По завршувањето на воената обврска во 1965 год., работи една година (1965/1966) како директор во централното основно училиште „Страшо Пинџур“ во Соколарци. Во 1966 год. се вработува во Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје во Одделението за македонска ономастика. Во учебната 1967/69 год. е на специјализација пет месеци во Краков (Полска), а во учебната 1975/76 год. е на едномесечен научен престој во Краков. На Филозофскиот факултет во Загреб (1969-1972) ги завршува постдипломските студии на групата по *Ойшџа линџвисџика*, а специјализира ономастика во Полска.

Во 1972 год. ја одбранува магистерската теза *Линџвисџичкиот модел на македонскиџе џојономасџички имиња на -јани/-ени (-јане/-ене) и нивнаџа ономасџичка дефиниџија*. Со тезата постигнува посебна стручност во лингвистичката струка и стекнува академски степен „магистер од подрачјето на лингвистиката со особено внимание на ономастика“. Уште позначајно е што станува првиот магистер по општа лингвистика со одбрана во Загреб, а вработен во Институтот.

Во 1979 год. престојува во Кина како професор по македонски јазик. Во 1991 год., пак, е лектор по македонски јазик на Југословенскиот семинар за странски слависти во Задар.

Долги години работи и истражува на докторската дисертација *Тонономасџичкаџа лексика во македонскиот јазик и категоријата на одреденоста*.

Главна преокупација во научноистражувачката работа на м-р Ма-ринко Митков се проблемите на македонската ономастика (топонимијата и антропонимијата) и општата лингвистика. Особено е важно неговото постојано следење и разработување, како и разгледување на теоретските аспекти на статусот на сопствените имиња во науката за јазикот.

Маринко Митков беше еден од ретките во нашата земја што кон проучувањето на сопственото име пристапуваше од овој аспект. Во оваа материја се движеше слободно, благодарейќи на својата солидна општолингвистичка подготовка и верзираност во соодветната литература, посебно во руската и полската. На своето теоретско образование работеше постојано и беше во тек со најновите струења во лингвистиката.

Маринко Митков има учествувало на бројни *Научни собири* во земјата и странство, на бројни меѓународни *Научни симпозиуми*, меѓународни *Славистички конгреси*, на меѓународен *Ономастички конгрес*, на југословенски *Славистички конгреси*, на првата полско-југословенска *Социномастичка конференција*, на *Научни дискусии* во Охрид во рамките на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура. Забележително беше неговото учество и на југословенските *Ономастички конференции* што се одржуваа од 70-тите до 90-тите години во бивша Југославија.

Во македонската наука за јазикот, освен рефератите од научните собири, симпозиуми, конгреси, свои прилози – статии и прикази Маринко Митков има објавувало и во списанијата *Македонски јазик и Литературен збор*. Од многубројните реферати, статии и прикази може да се заклучи дека зад нивната обработка стои сериозно проучена литература поврзана со соодветната проблематика и дека авторот има заземено свој став за одделни актуелни прашања.

Маринко Митков има свој придонес и во оформувањето на ономастичката картотека како и во обработката на теренскиот материјал и теренските истражувања. Тој учествувал во топонимски и антропонимски испитувања на територијата на Македонија низ повеќе села во Охридско, Струшко, Ресенско, Кривопаланечко, Кратовско, Кумановско, Кичевско.

Неговата неуморна работата е преточена во двата големи и долгорочни проекти: *Речник на имињата на населениите места во Р*

Македонија и Речник на ѝрезимињаѝа кај Македонциѝе, том I (А-Љ), II (М-Ш).

Во *Речникоѝ на имињаѝа на населениѝе месѝа во Р Македонија*, м-р Маринко Митков има изработено поголем дел од активностите од сите фази на обработка: попис на општините и населбите од статистичкиот преглед на „Заводот за статистика на СРМ“ од 1972 год., приведување на *дијалекѝинаѝа форма* на името со *еѝнициѝе* и *кѝеѝикоѝ* (според теренските испитувања), давање прецизна *локација* за секој ојконим – оддалеченост и правец од општинскиот центар, дополнување со *хронолошки истѝориски ѝоѝврди* и на крај *еѝимолоѝија* на името.

Во *Прилози*, вториот дел од книгата на м-р Маринко Митков *Јазикоѝ како еѝзисѝенцијален модел*, е отпечатена од него обработената буква *Г* од *Речникот на ојконимиѝе* во Р Македонија.

За проектот *Речникоѝ на ѝрезимињаѝа кај Македонциѝе*, м-р Маринко Митков е ангажиран со собирање на материјал, негово средување и картотекирање (од терен и од историски извори) и обработка на презимињата со почетните букви *В, Д, З* (од почетокот до Замбели), *Ј, К* (од Кљаик до крајот) од првиот том на *Речникот*, и обработка на презимињата со почетните букви *М, С, Ш* од вториот том на *Речникот*.

Овие два темелни ономастички речници се резултат на долгогодишната истрајна работа на Маринко Митков врз македонската ономастика и врз проучувањето на ова ономастички интересно и важно подрачје.

Маринко Митков се јавува и како автор на *моноѝрафиѝе*: *Јазикоѝ на имињаѝа* (во коавторство со Т. Стаматоски, Скопје 2000), *Просѝороѝ како семантички јазик* (Скопје 2002) и *Јазикоѝ како еѝзисѝенцијален модел* (Скопје 2007).

М-р Маринко Митков беше активен и на литературно поле. Тој ги издаде следните книги поезија: *Срцеѝо на росаѝа* (Скопје 1992), *Гласниѝе ѝеми на Миле и Еми* (Скопје 1993), *Каква боја има живоѝоѝ* (Скопје 1995), *Убаво, ѝоубаво, најубаво* (Скопје 2001), *Песни за Маѝеј* (Скопје 2003) – книги за деца и младинци и *Дноѝо на небоѝо* (Скопје 1997) – книга за возрасни.

Своите поетски ѝубопитства м-р Маринко Митков ги разгрануваше и кон децата и кон возрасните подеднакво успешно, со многу усет за трепетот на детската душа и со многу опит за постојаните патувања на возрасниот човек од родната грутка кон „дното на небото“ и обратно.

М-р Маринко Митков активно се пројавуваше и на општествено-политичко поле. Тој заземаше важни функции во и надвор од просториите на Институтот. Беше *секретар* на Македонскиот славистички комитет, на Сојузот на славистичките друштва на СФРЈ, на Сојузот на друштвата за македонски јазик и литература, *секретар* на Основната организација на СК во Институтот, *прејседател* на Советот на Институтот и *заменик-прејседател* на Научниот совет, *член* на Комисијата за утврдување на идентичноста на текстовите на јазиците на народите и народностите на Собранието на СФРЈ, *член* на редакцијата на сп. Македонски јазик, *член* на Издавачкиот совет на сп. Литературен збор, *член* на управата на Лингвистичкиот кружок. Учествуваше и во работата на комисиите за изготвување на Статутот и критериумите за стекнување на повисоки звања. Во 2001 год. замина во пензија.

Целокупната активност во исполнувањето на задачите на Одделението за ономастика, во пишаниот израз на своите научни преокупации и во општествено-политичкиот живот го открива м-р Маринко Митков како трудољубив, упорен и совесен научен работник. Со солидна општолингвистичка и ономастичка подготовка, тој се трудеше да ги следи најновите струења во лингвистиката. Неговиот благороден и светол лик ќе живее во сеќавањата на неговите колеги и соработници, а него-вото име и дело ќе бидат запишани со големи букви во македонската наука за јазикот. Нека му е вечна слава!

Весна Миовска

М-Р ПЕТРЕ РИСТУЈЧИН
(15.3.1937-19.8.2011)

Може ли отсуството на еден библиотекар или картотекар од научната средина како што е Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ да е толку видливо и болно? Помина една година од ненадејната и трагична смрт на Петре Ристујчин, нашиот библиотекар, картотекар, преведувач, соработник и соговорник. Иако беше во пензија веќе десет години (од 1.2.2001), тој доаѓаше на работа – на почетокот катадневно, последниве години по неколку пати во неделата. Така, остана дел од колективот, остана наше семејство. Се надеваме дека и тој така нè чувствуваше нас, со сите наши човечки мани и слабости.

Судбината на Петре Ристујчин е една од судбините на децата-бегалци од Егејска Македонија. Потекнува од селото Нерет, леринско, од многучлено сиромашно, но револуционерно семејство. На единаесетгодишна возраст останува сирак зашто татко му загина како партизан во борбите на Грамос. Сепак, за да ја исполни последната таткова желба, заедно со помалата сестра, на почетокот на 1948 година заминува да се школува во Битола. Судбината си поигрува со него и, наместо во Битола, завршува во гратчето Калиманешти во Романија, а по шест месеци пристигнува во Полска. Тука учи основно и средно образование, како најдобар студент завршува славистика на Јагелонскиот универзитет во Краков и магистрира. Магистерскиот труд го пишува под научното раководство на професорите Алфред Заремба и Франчишек Славски и во него подробно го опишува родниот неретски говор. Трудот е многу позитивно оценет, со што Петре Ристујчин се стекнува со титулата **магистер по словенска филологија со специјализација во областа на македонската дијалектологија**. Во следните тринаесет години успешно работи како професор во повеќе училишта во Полска, за во 1977 година, по речиси три децении од заминувањето од родното место, конечно да пристигне во Македонија. Или, како

што самиот вели во автобиографијата: „Со тоа ја постигнав мојата најважна цел во животот – се вратив во Татковинатаг.

Работниот ангажман во Институтот за македонски јазик вКрсте Мисирковг му започнува во 1979 година. На почетокот е ангажиран како стручен соработник, а подоцна станува картотекар во Одделението за лексикологија и лексикографија. Активниот работен век го завршува како библиотекар.

Петре Ристујчин не е обичен административен работник. Тој доаѓа во Македонија подготвен за научна работа, што е видливо до крајот на неговиот живот. Неретскиот говор останува негова научна преокупација и е дел од сериозните македонски дијалектолошки проучувања. Се пројавува со статии и хроники во македонските лингвистички списанија. За потребите на Толковниот речник изработува библиографија на ексцерпираната литература и на списанијата „Македонски јазикг и „Литературен зборг. Со филигранска прецизност ги пополнува картотеките на трите национални проекти: Толковен речник на македонскиот јазик, Речник на народната поезија, Речник на народната проза. На почетокот зема учество во обработката на Речникот на народната поезија.

Неговите одлични познавања на полскиот и на рускиот јазик ги искористија колегите од Институтот, меѓу кои и авторот на овие редови, за професионален превод на стручна литература.

Петре Ристујчин беше исклучително ценет меѓу домашните и странските лингвисти. Сите полски и источнословенски лингвисти што гостуваа во Институтот, инсистираа на средба со Ристујчин. Тој беше смирен, сериозен и темелен проучувач на јазикот. Неговите размислувања беа од исклучителна важност не само за помладите соработници, туку и за поискусните.

Срцето му беше растргнато по двете ќерки во Полска и синот Јурек и ќерката Јана во Македонија. Можеби затоа толку татковски ги прифаќаше сите помлади колеги. Колку што животот беше строг и суров кон него, толку тој беше мек и сочувствителен кон другите. Во знак на сеќавање на пријателството и соработката со овој скроман и тивок човек, одговорен работник и проучувач на македонскиот јазик, по повод годишнината од неговото заминување, ја изразуваме нашата благодарност и искрено почитување.

Елена Јованова-Грујовска